

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία (ΣΕΙ)

Διπλωματική Εργασία

«Ο λήσταρχος Κίτσος Νιβίτσας στο ληστρικό μυθιστόρημα *Κίτσος
και Λαφαζάνης*: μεταξύ ιστορίας και μυθοπλασίας»

Παπανικολάου Σοφία

(Α.Μ. 521711)

Επιβλέπων καθηγητής: Διονύσιος Τζάκης

Αθήνα, Ιούνιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του/της φοιτητή/φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Ο λήσταρχος Κίτσος Νιβίτσας στο ληστρικό μυθιστόρημα *Κίτσος
και Λαφαζάνης*: μεταξύ ιστορίας και μυθοπλασίας»

Παπανικολάου Σοφία

(Α.Μ. 521711)

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Διονύσιος Τζάκης

Αναπληρωτής Καθηγητής

Τμήμα Ιστορίας

Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Νικόλαος Αναστασόπουλος

Επίκουρος Καθηγητής

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Αθήνα, Ιούνιος 2026

Ευχαριστίες

Πέρα από κάθε τυπική σύμβαση, θα ήθελα να ευχαριστήσω ειλικρινά τον επιβλέποντα καθηγητή της διπλωματικής μου εργασίας, κ. Διονύσιο Τζάκη. Με την επιστημονική του επάρκεια, το οργανωτικό του πνεύμα, και τη μεθοδικότητά του φρόντιζε να με καθοδηγεί προς τα θεματικά πεδία που μπορούσα να διαχειριστώ, να μου προσφέρει εναλλακτικές λύσεις εκεί που εγώ έβλεπα αδιέξοδα, να με αποτρέπει διακριτικά από μη ρεαλιστικούς στόχους, να με προφυλάσσει από ιστορικές ανακρίβειες και τελικά να μου δείχνει τον δρόμο και τις παγίδες προς την αξιόπιστη ιστορική καταγραφή. Πολύ περισσότερο, όμως, στάθηκε με ενσυναίσθηση απέναντι στον κόπο, την αγωνία και το άγχος που ενέχει η διαδικασία συγγραφής μιας διπλωματικής εργασίας, με την άμεση ανταπόκρισή του στα αιτήματα και τις απορίες μου, με τα επαινετικά του σχόλια, τη διαρκή ενθάρρυνση και την υπενθύμιση ότι είναι «εκεί». Στη μοναχική πορεία της έρευνας και της συγγραφής ήξερα ότι δεν είχα αφεθεί μόνη και αυτό ήταν πολύ σημαντικό.

Εξίσου θερμές ευχαριστίες οφείλω στην Μπενάκειο Βιβλιοθήκη και προσωπικά στην κυρία Μαρία Κούλη, ιστορικό, που επωμίστηκε τη διαδικασία ψηφιοποίησης των 1.370 σελίδων του ληστρικού μυθιστορήματος *Κίτσος και Λαφαζάνης* και το έθεσε στη διάθεσή μου, χωρίς καμία δική μου επιβάρυνση. Την ευγνωμονώ πραγματικά για την άοκνη συνεργασία της και την πάντα φιλική της διάθεση να αποκαταστήσει τις όποιες ατέλειες. Η συμβολή της ήταν καθοριστική, γιατί χωρίς το ψηφιακό αντίγραφο του εν λόγω μυθιστορήματος η παρούσα εργασία δε θα είχε ξεκινήσει ποτέ.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία, εντασσόμενη στην ευρύτερη θεματική του φαινομένου της ληστείας από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 20^{ου}, εστιάζει στον Κίτσο Νιβίτσα, ληστή της Μεσοβασιλείας, που έδρασε κυρίως στα περίχωρα της Αττικής. Τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται, αφορούν αφενός το ιστορικό του αποτύπωμα μέσα από την πολυσχιδή ληστρική του δράση και αφετέρου τις αναπαραστάσεις του στο ληστρικό μυθιστόρημα *Κίττος και Λαφαζάνης*. Ειδικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας αποσαφηνίζεται η σύγχυση σχετικά με την πραγματική του ταυτότητα και την καταγωγή του και αναδεικνύεται ο ρόλος του ως περιφερόμενου οπλισμένου ατάκτου στην υπηρεσία τοπικών φορέων εξουσίας, πολιτευτών και επιχειρηματιών, προκειμένου να διασφαλίσουν πολιτικά ή οικονομικά συμφέροντα. Αναδεικνύεται ακόμα ο ρόλος του ως τοπικού φορέα εξουσίας μέσα από αλληπάλληλες διαπραγματεύσεις με τις αρχές αλλά και ως φορέα κυριαρχικής δύναμης -ενισχυόμενου από οριζόντια και κάθετα δίκτυα αλληλεγγυότητας- μέσα από απαγωγές, αναγκαστικές φορολογήσεις και αποτρόπαια εγκλήματα. Στο δεύτερο κεφάλαιο, τα ερευνητικά ερωτήματα μεταφέρονται από τον χώρο της ιστορίας στον χώρο της μυθοπλασίας και ειδικότερα στη συνάφεια που ορίζουν τα ειδολογικά χαρακτηριστικά του ληστρικού μυθιστορήματος στο γύρισμα του 20^{ου} αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζονται τα επιμέρους χαρακτηριστικά που συνθέτουν την εικόνα του Κίττου ως κεντρικού ήρωα του μυθιστορήματος *Κίττος και Λαφαζάνης*: εξωτερική εμφάνιση, αξιακός κώδικας, συναισθήματα, τρόπος δράσης, όπως αυτή αναδύεται μέσα από διχοτομικά σχήματα και από τους λόγους των δρώντων προσώπων -συντρόφων, στρατιωτικών και κυρίως των γυναικών. Οι ποικίλες παραστάσεις του ήρωα που προκύπτουν, λειτουργούν ως αφετηρία για προβληματισμό τόσο σε σχέση με τη διαπλοκή ιστορίας και μυθοπλασίας, όσο και σε σχέση με τις νοητικές δομές της λαϊκής ιδεολογίας και τον τρόπο πρόσληψης παραδοσιακών σχημάτων κατά τη διαδικασία επικράτησης του νεωτερικού κράτους.

Λέξεις – Κλειδιά

Κίττος Νιβίτσας, Λαφαζάνης, ληστεία και Μεσοβασιλεία, Ιστορία και μυθοπλασία, ληστρικό μυθιστόρημα, αναπαραστάσεις ληστών, λαϊκή ιδεολογία

The bandit Kitsos Nivitsas in the bandit novel *Kitsos and Lafazanis*: between history and fiction

Sofia Papanikolaou

Abstract

This thesis examines the figure of Kitsos Nivitsas within the broader context of brigandage in Greece from the mid-nineteenth to the early twentieth century, active primarily in the outskirts of Attica during the Greek Interregnum. The study addresses two main research questions: his historical significance as reflected in his brigand activity and his portrayal in the bandit novel *Kitsos and Lafazanis*. The first chapter investigates the historical figure of Kitsos by clarifying ambiguities surrounding his identity and origins. It highlights his role as an armed irregular who operated in the service of local authorities, politicians, and entrepreneurs seeking to advance political and economic interests. The analysis further examines his position as a local power holder, demonstrated through his negotiations with state authorities, and as a bearer of sovereign power, supported by networks of solidarity that enabled practices such as abductions, extortion, and violent criminal acts. The second chapter shifts from history to fiction, focusing on the conventions of the bandit novel at the turn of the twentieth century. It analyzes the literary construction of Kitsos as the novel's central protagonist through his physical appearance, moral code, emotional world, and patterns of behavior. Particular emphasis is placed on the ways these characteristics are articulated through dichotomous narrative structures and the discourses and perspectives of the novel's characters, especially women. The study argues that the diverse representations of Kitsos provide valuable insights into the interaction between history and fiction, popular ideological frameworks, and the persistence of traditional cultural models during the consolidation of the modern Greek state.

Keywords

Kitsos Nivitsas, Bandit novel, Interregnum and banditry, history and fiction, bandit representations

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	v
Abstract	vi
Περιεχόμενα	vii
Εισαγωγή.....	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Ο ληστής Κίτσος ως ιστορικό πρόσωπο	5
1.1 Η ληστεία στην Ελλάδα από τα μέσα του 19 ^{ου} έως τις αρχές του 20 ^{ου} αιώνα: αίτια και παράγοντες ενίσχυσης.....	5
1.2 Στοιχεία βιογραφίας: από τα ερωτηματικά για τη ζωή του στη βεβαιότητα του θανάτου του.....	10
1.2.1 Αναζητώντας την πραγματική ταυτότητα και τη δημόσια εικόνα του.....	10
1.2.2 «...η κεφαλή του αρχιληστού Κίτσου...εστάλη εις την αστυνομίαν ένθα εξετέθη εις τον εξώστην αυτής»: ένα αναμενόμενο τέλος.....	18
1.3 Μια πολυσχιδής ληστρική δράση και ένα εκτεταμένο δίκτυο υποστήριξης.....	21
1.3.1 Απαγωγές, εκφοβισμοί, καταδιώξεις και προσπάθειες επανόδου στη νομιμότητα.	21
1.3.2 Όταν ο πρίγκιπας της Αττικής συνάντησε τον επιχειρηματία Σερπιέρι.....	32
1.3.3 Σύντροφοι, συνεργαζόμενες συμμορίες και ληστοτρόφοι	37
1.4 Πολιτικοί προστάτες.....	42
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Ο ληστής Κίτσος στο μυθιστόρημα <i>Κίτσος και Λαφαζάνης</i>	47
2.1 Το ληστρικό μυθιστόρημα ως λογοτεχνικό είδος	47
2.1.1 Παραλογοτεχνία, λαϊκή λογοτεχνία, «λαϊκό» μυθιστόρημα	47
2.1.2 Οι πρόδρομοι και τα χαρακτηριστικά του ληστρικού μυθιστορήματος	50
2.2 Το ληστρικό μυθιστόρημα <i>Κίτσος και Λαφαζάνης</i>	56
2.2.1 Οι εκδόσεις και ο συγγραφέας.....	56
2.2.2 Το περιεχόμενο και η δομή του μυθιστορήματος.....	60
2.2.3 Η γενικότερη εικόνα του ληστή και ο ληστής Λαφαζάνης	68
2.2.4 Οι παραστάσεις του Κίτσου στο μυθιστόρημα.....	77
Συμπεράσματα	85
Βιβλιογραφία.....	89
Παράρτημα Α: Περίληψη της υπόθεσης του λογοτεχνικού μυθιστορήματος	97

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία, εντασσόμενη στην ευρύτερη θεματική του φαινομένου της ληστείας από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 20^{ου}, εστιάζει στον Κίτσο Νιβίττα, ληστή της Μεσοβασιλείας, που έδρασε κυρίως στα περίχωρα της Αττικής. Τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται, αφορούν αφενός το ιστορικό του αποτύπωμα μέσα από την πολυσχιδή ληστική του δράση και αφετέρου τις αναπαραστάσεις του στο ληστικό μυθιστόρημα *Κίττος και Λαφαζάνης*. Το γεγονός ότι ούτε ο συγκεκριμένος ληστής ούτε το προαναφερθέν ληστικό μυθιστόρημα έχουν αποτελέσει αντικείμενο έρευνας μέχρι σήμερα, συνιστούν την πρωτοτυπία αλλά και τη δυσκολία του εγχειρήματος. Το δίπολο Ιστορία και Μυθοπλασία/Λογοτεχνία ή αλλιώς «η εγγραφή του ιστορικού γεγονότος ως εξωκειμενικού συμφραζόμενου μέσα στο λογοτεχνικό κείμενο»,¹ μπορεί να εκλαμβάνεται με όρους απόκλισης, αφού η αναζήτηση και τεκμηρίωση της αλήθειας είναι βασική αξίωση της Ιστορίας, αλλά δε δεσμεύει τη Μυθοπλασία,² ωστόσο οι δύο πόλοι «συναντώνται» σε αρκετά σημεία: το λογοτεχνικό κείμενο –και το παραλογοτεχνικό στην περίπτωση μας– γεννιέται μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές παραμέτρους και ανταποκρίνεται στα ερεθίσματά τους, ενώ τόσο η ιστορική πραγματικότητα όσο και η ενδοκειμενική «πραγματικότητα», αποτελούν αφηγηματικές κατασκευές, μέσω της γλώσσας.³ Επιπλέον, η γνωστική αξία της μυθοπλασίας που έχει ως σημείο αναφοράς την Ιστορία, έγκειται στη δυνατότητά της, μέσω του πολυφωνικού της χαρακτήρα, να φωτίζει διάφορες πλευρές της πραγματικότητας, ακόμα κι αυτές που η επίσημη Ιστορία μπορεί να αποσιωπά.⁴ Άλλωστε, «η ιστορία δεν εμφιλοχωρεί...μόνο ως συμβαντολογία, αλλά και ως ανθρωπολογία»⁵ και στην προκειμένη περίπτωση ανιχνεύεται στον τρόπο οργάνωσης του αγροτοποιομενικού

¹ Δ. Τσατσούλης, «Ιστορία και Μυθοπλασία», *Γράμματα και Τέχνες*, τεύχος 78, Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1996, σ. 19

² Ο.π.

³ Α. Τζούμα, «Ιστορία και Λογοτεχνία», *Μνήμων*, 19, Αθήνα, 1997, σ. 109-111, 114-115

⁴ Δ. Τσατσούλης, «Ιστορία και Μυθοπλασία»..., σ. 19-20

⁵ Σ. Ασδραχάς, «Αναπαραστάσεις και καταγραφές της ιστορίας», *Αρχειοτάξιο*, 13, Ιούνιος 2011, σ. 5· η φράση χρησιμοποιείται από τον Ασδραχά σε σχέση με την κινηματογραφική τέχνη, θεωρούμε όμως ότι μπορεί αναλογικά να ισχύει και στο πεδίο της λογοτεχνίας. Άλλωστε, ληστικά μυθιστορήματα αποτέλεσαν το πεδίο αναφοράς στις λεγόμενες «ταινίες φουστάνελας».

κόσμου, που σκιαγραφείται μέσα στο μυθιστόρημα, στις νοητικές δομές των ανθρώπων της υπαίθρου, στις λαϊκές νοοτροπίες και στον τρόπο πρόσληψης της πραγματικότητας.

Στη διάρθρωση της εργασίας μας, ωστόσο, για μεθοδολογικούς λόγους εξετάζουμε σε ξεχωριστά κεφάλαια την Ιστορία από τη μυθοπλασία. Ειδικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας παρουσιάζουμε το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο του ληστρικού φαινομένου, με έμφαση στα αίτια και τους παράγοντες που το διατηρούσαν ακμαίο ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όπως προκύπτει από την ιστοριογραφία, παλαιότερη και νεότερη, αλλά και από το πραγματολογικό υλικό που αποθησαυρίστηκε, σχετικά με τη ζωή και τη δράση του Κίτσου. Από την αρχή αποσαφηνίζεται η σύγχυση σχετικά με την πραγματική του ταυτότητα και την καταγωγή του, καταγράφονται οι διαφορετικοί τρόποι πρόσληψης της δημόσιας εικόνας του και του θανάτου του, ενώ δίνεται έμφαση στη σχέση με τον αδερφό του Πήλιο και τη μοναχική και περιπετειώδη πορεία που ακολούθησε εκείνος μετά τον θάνατο του Κίτσου. Μεγαλύτερη έκταση δίνεται βέβαια στη δράση του, όπου αναδεικνύεται ο ρόλος του, αφενός ως περιφερόμενου οπλισμένου ατάκτου στην υπηρεσία τοπικών φορέων εξουσίας, πολιτευτών και επιχειρηματιών, προκειμένου να διασφαλίσουν πολιτικά ή οικονομικά συμφέροντα και αφετέρου ως φορέα κυριαρχικής δύναμης -ενισχυόμενου από οριζόντια και κάθετα δίκτυα αλληλεγγυότητας- μέσα από απαγωγές, αναγκαστικές φορολογήσεις, εκβιασμούς και αποτρόπαια εγκλήματα. Σε ειδική υποενότητα εξετάζεται η σχέση του με τον επιχειρηματία Σερπιέρι και η συμφωνία για παροχή προστασίας στις εγκαταστάσεις και το ανθρώπινο δυναμικό της πρώτης ξένης εταιρίας που δημιουργήθηκε για την εκμετάλλευση του μεταλλευτικού πλούτου της λαυρεωτικής γης. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με αναφορά στις σκανδαλώδεις παρεμβάσεις πολιτικών και σε κυβερνητικές αποφάσεις για την προστασία του, που εκβάλλουν στη γενικότερη διαπλοκή ληστείας και πολιτικής.

Για τη συγκέντρωση του πραγματολογικού υλικού σχετικά με τη ζωή και τη δράση του ληστή Κίτσου Νιβίτσα, η έρευνα κατευθύνθηκε προς τη μελέτη του τύπου της εποχής και στον σχετικό κατάλογο εφημερίδων, αλλά και σε πρακτικά συνεδριάσεων της βουλής που περιλαμβάνονται στις Ψηφιακές Συλλογές της βιβλιοθήκης της Βουλής, στον ιστότοπο <https://digitallibrary.parliament.gr>, και αξιοποιήθηκε η δυνατότητα άντλησης πληροφοριών με λέξεις-κλειδιά μέσω της μηχανής αναζήτησης στον ίδιο ιστότοπο. Μελετήθηκαν επισταμένως και χρησιμοποιήθηκαν κυρίως οι εφημερίδες *Εθνοφύλαξ* και *Νέα Γενεά*, κατά

την περίοδο 1862-1867, αλλά και άλλες εφημερίδες, από την πρωτεύουσα, την επαρχία ή το εξωτερικό, που προέκυπταν με στοχευμένη αναζήτηση για διασταύρωση ή εμπλουτισμό πληροφοριών. Ο *Εθνοφύλαξ* επελέγη λόγω της άμεσης διασύνδεσης της Εθνοφυλακής με την καταδίωξη της ληστείας και η *Νέα Γενεά* λόγω της προτεραιοποίησης που έδινε στο θέμα της ληστείας. Για την υποενότητα που αφορά στη δράση του Κίτσου στη Λαυρεωτική, αντλήθηκαν πληροφορίες από τα βιβλία του Λαυρεώτη ιστορικού Γ. Δερμάτη, *Λαύρειο το μαύρο φως· η μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία στο Λαύρειο, 1860-1917, ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση και Ως εφάνη τα μέταλλα τα εν Μαρωνεία-Τα μεταλλεία της Καμάριζας στο Λαύρειο*, από τα Πρακτικά Επιστημονικών Συναντήσεων (1985-2023) της Εταιρείας Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής και από Γάλλους μηχανικούς (Α. Cambresy, Ch. Ledoux) και πρέσβεις (Α. de Gobineau) ή πρόσωπα που είχαν κοινωνικές επαφές (ο αρχιτέκτονας Τσίλλερ ή η κόμισσα της Γερσέης) με τον επιχειρηματία Σερπιέρι και μεταφέρουν τη δική του οπτική. Η μόνη πηγή που παρουσιάζει την πρόσληψη των γεγονότων από την τοπική κοινωνία, είναι το βιβλίο του ιστοριοδίφη, Γ. Ιατρού, μαθηματικού, *Ενέδρα στο δήμαρχο. Κερατέα-Λαύριο 1865*, που μεταφέρει την προφορική ιστορία, όπως διατηρήθηκε στην περιοχή τον 20^ο αιώνα. Σημαντικός οδηγός για την εξαγωγή των τελικών συμπερασμάτων από τη ζωή και δράση του ληστή Κίτσου ήταν το άρθρο του Χ. Δερμεντζόπουλου, «Λαϊκή κουλτούρα και μνήμη. Η περίπτωση της “εξομολόγησης του ληστή Πανόπουλου προς την κοινωνία”».

Στο δεύτερο κεφάλαιο τα ερευνητικά ερωτήματα μεταφέρονται από τον χώρο της ιστορίας στον χώρο της μυθοπλασίας και ειδικότερα στη συνάφεια που ορίζουν τα ειδολογικά χαρακτηριστικά του ληστικού μυθιστορήματος στο γύρισμα του 20^{ου} αιώνα. Προηγείται μια «ονομάτων επίσκεψις», για να διευκρινιστούν όροι, όπως παραλογοτεχνία και «λαϊκό» μυθιστόρημα, επισημαίνονται οι παράγοντες που καθορίζουν τη μορφή και το περιεχόμενο των ληστικών μυθιστορημάτων και δίνεται συνοπτικά η «διαδρομή» της ληστείας ως θέματος στη λογοτεχνία, μέσα από πεζά και ποιητικά κείμενα. Το μυθιστόρημα *Κίτσος και Λαφαζάνης* αποτέλεσε τη βασική πηγή μελέτης για το κεφάλαιο αυτό, όπως και το βιβλίο του Χ. Δερμεντζόπουλου, *Το ληστικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα. Μύθοι-αναπαραστάσεις-ιδεολογία*, που υπέδειξε τις κατευθυντήριες γραμμές πραγμάτευσης του μυθοπλαστικού υλικού. Επισημαίνονται αρχικά βασικές παράμετροι του περιεχομένου και της δομής της αφήγησης : τίτλος, βασική «ακολουθία γεγονότων», χώρος και πρόσωπα, «εξωκειμενικές» παρεκβάσεις, διάρθρωση κεφαλαίων. Το κύριο ενδιαφέρον της ανάλυσης εστιάζει αρχικά

στις παραστάσεις του ληστή εν γένει και του ληστή Λαφαζάνη στη συνέχεια. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την ενότητα που είναι αφιερωμένη στις παραστάσεις του Κίττου. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζονται τα επιμέρους χαρακτηριστικά που συνθέτουν την εικόνα του Κίττου ως κεντρικού ήρωα του μυθιστορήματος: εξωτερική εμφάνιση, αξιακός κώδικας, συναισθήματα, τρόπος δράσης, όπως αυτή αναδύεται μέσα από διχοτομικά σχήματα και από τους λόγους των δρώντων προσώπων, κυρίως των γυναικών. Οι ποικίλες παραστάσεις του ήρωα που προκύπτουν, λειτουργούν ως αφετηρία για προβληματισμό τόσο σε σχέση με τη διαπλοκή ιστορίας και μυθοπλασίας, όσο και σε σχέση με τις νοητικές δομές της λαϊκής ιδεολογίας και τον τρόπο πρόσληψης παραδοσιακών σχημάτων κατά τη διαδικασία επικράτησης του νεωτερικού κράτους. Επισημαίνονται αφενός οι συγκλίσεις μεταξύ του ιστορικού προσώπου και της λογοτεχνικής του αναπαράστασης στις εικόνες που σχετίζονται με τη συμπεριφορά τους κυρίως απέναντι στη ληστρική συμμορία και την αντιμετώπισή τους από τους συγκεντρωτικούς κατασταλτικούς μηχανισμούς, αφετέρου οι αποκλίσεις στο πεδίο της διαπλοκής με την πολιτική και στα επιμέρους συμβάντα της ζωής τους και στο θάνατό τους, σε συνάρτηση με τη συνάφεια παραγωγής του ληστρικού μυθιστορήματος. Για τον σχολιασμό των παραστάσεων των ληστών αξιοποιήθηκαν τα βιβλία του Στάθη Δαμιανάκου, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός και Ήθος και πολιτισμός των επικίνδυνων τάξεων στην Ελλάδα*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Ο ληστής Κίτσος ως ιστορικό πρόσωπο

1.1 Η ληστεία στην Ελλάδα από τα μέσα του 19^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα: αίτια και παράγοντες ενίσχυσης

Ενδημικό φαινόμενο του ορεινού χώρου, η ληστεία αποτέλεσε ένα σταθερό πρόβλημα για το ελληνικό κράτος από την αρχή της συγκρότησής του, όχι μόνο λόγω της άμεσης συνάφειας με τη δημόσια ασφάλεια, αλλά και λόγω των σύνθετων διασυνδέσεών του με τις οικονομικές και κοινωνικές δομές του αγροτικού κόσμου,⁶ και τα πολιτικά και εθνικά διακυβεύματα. Η διατήρησή του μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, ωστόσο, οφείλεται και στο γεγονός ότι οι ληστές, έχοντας πάρει τη σκυτάλη από τους κλεφταρματολούς της προεπαναστατικής περιόδου,⁷ διέθεταν «αυτοδίκαια» τη λεγόμενη «γοητεία της φουστανέλας»,⁸ που τους έθετε στο κέντρο ενός ιδεολογικού κύκλου γύρω από τον οποίο περιστρέφονταν ως δορυφόροι έννοιες-αξίες όπως παλικάρισμός, ελευθερία, ανυπότακτο πνεύμα, ανδρεία, μπέσα, τιμή, καταδίκη της προδοσίας.⁹ Αποτελούσαν την ενσάρκωση της πολεμικής και της περιφρόνησης απέναντι σε ό,τι θεωρούνταν παραβίαση του λεγόμενου φυσικού δικαίου.¹⁰ Αυτό συνιστούσε και το εισιτήριο που τους εξασφάλιζε τη νομιμοποίησή τους στις αγροτικές παραδοσιακές κοινωνίες, όχι όμως και στο ελληνικό βασίλειο, που, υιοθετώντας τις βασικές αρχές του νεωτερικού έθνους-κράτους, επέβαλε τη διχοτόμηση μεταξύ λαϊκής και επίσημης νομιμότητας μονοπωλώντας τον ορισμό του νόμιμου¹¹ και επιτάσσοντας την τήρησή του με συγκεντρωτικά οργανωμένους

⁶ Ν. Αναστασόπουλος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος (μέσα 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αι.)*, Αθήνα, Εστία, 2018, σ. 13, 54

⁷ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι). Περί λύχνων αφάς*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2005, σ. 21

⁸ Β. Γούναρης, «Εκατό χρόνια “στο κλαρί”: το ληστρικό φαινόμενο στο ελληνικό κράτος», στο: (επιμ. Ε. Χατζηβασιλείου) *Ένοπλες δυνάμεις και εσωτερική ασφάλεια (1833-2022)*, Τα διακόσια χρόνια του ελληνικού κράτους, Δομές και Θεσμοί, τ. 8, Αθήνα, ΕΚΠΑ-Τράπεζα Πειραιώς, 2023, σ. 44

⁹ Ι. Κολιόπουλος, «Ληστεία και αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο: Θ. Βερέμης κ.ά., *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1997, σ. 136

¹⁰ Β. Γούναρης, «Εκατό χρόνια...», ό.π.

¹¹ Σ. Δαμιανάκος, *Ήθος και πολιτισμός των επικίνδυνων τάξεων στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον, 2005, σ. 44-45

εξουσιαστικούς μηχανισμούς.¹² Το ίδιο κράτος, βέβαια, μέσω των αξιωματούχων του δε δίσταζε να άρει ή να θολώσει τα όρια μεταξύ νόμιμου και παράνομου, όταν συνέτρεχαν ειδικές συνθήκες, όπως στη μεθοριακή γραμμή¹³ ή στις προσπάθειες υλοποίησης των αλτρωτικών οραμάτων. Γενικά, στη χρονική περίοδο που εξετάζεται στο πλαίσιο της παρούσης εργασίας, η ληστεία θα εμφανίσει περιόδους έξαρσης και ύφεσης ακολουθώντας τους ευρύτερους μετασχηματισμούς που επέβαλε η είσοδος στη νεωτερικότητα και οι επιταγές της εθνικής ολοκλήρωσης του ελληνικού κράτους, το οποίο ασφυκτιούσε εκτεινόμενο βόρεια μέχρι τη γραμμή Αμβρακικού-Παγασητικού.

Η συγκεκριμένη οροθετική γραμμή, σε συνδυασμό με το πλεόνασμα ενόπλων μετά την κατάργηση των ατάκτων και τη δυσaréσκεια των τελευταίων από τα μέτρα της αντιβασιλείας και της οθωνικής διακυβέρνησης που ακολούθησε, συνέχιζε να τροφοδοτεί τον ληστρικό κόσμο στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Καταρχάς, η διατήρηση του θεσμού του αρματολικιού και η διεκδίκησή του μέσω της κυριαρχικής ισχύος και της οικονομίας της βίας στα οθωμανικά εδάφη, αποτέλεσε δέλεαρ για πολλούς έκνομους, που μπορούσαν να περνούν τα σύνορα και να βρίσκουν καταφύγιο και γνώριμους ρόλους μέσω παραδοσιακών σχέσεων αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας. Από την άλλη, οι ένοπλοι από το Τουρκικό επέλεξαν να κάνουν ληστρικές επιδρομές στα ελληνικά εδάφη και να επανέρχονται χωρίς φόβο, αφού σε κάθε πλευρά το καθεστώς νομιμότητας οριζόταν σε διαφορετικό κανονιστικό πλαίσιο.¹⁴ Επιπλέον, η χάραξη των συνόρων έφερε ριζικές ανακατατάξεις στην οικονομία του ορεινού χώρου με τη διάσπαση του συνεχούς στα βοσκοτόπια της νομαδικής κτηνοτροφίας, δυσχεραίνοντας τις απρόσκοπτες εποχιακές μετακινήσεις των κοπαδιών¹⁵ και επιβαρύνοντας οικονομικά¹⁶ τα τσελιγκάτα, που συνδέονταν με τους ληστές με σχέσεις αλληλεξάρτησης,¹⁷ εμφανίζαν δε συμπληρωματικότητα λειτουργιών και «ομολογία»

¹² Δ. Τζάκης, «Οι οπλαρχηγοί της Άρτας στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και τα δίκτυα του ελληνικού αλτρωτισμού», στο Η. Σκουλίδας (επιμ.), *Narda - Οθωμανική Άρτα. Η μετάβαση από την ύστερη οθωμανική περίοδο στην ελληνική πόλη*, Άρτα: ΤΕΙ Ηπείρου και περ. Σκουφάς, 2017, σ. 58

¹³ Δ. Τζάκης, «Ένοπλοι στην ελληνοτουρκική μεθόριο στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Τα όρια των αρματολικιών και τα σύνορα των κρατών», *Δοκίμες*, τεύχος 4, Φθινόπωρο 1996, σ. 37-39

¹⁴ Ό.π., σ. 34-35, 38· Ν. Αναστασόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 56-57· Ι. Κολιόπουλος, «Ληστεία και αλτρωτισμός...», σ. 178-179

¹⁵ Ν. Αναστασόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 55-56

¹⁶ Ι. Κολιόπουλος, «Ληστεία και αλτρωτισμός...», σ. 174-175

¹⁷ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 341-344

δομών.¹⁸ Τα τελευταία επλήγησαν ακόμα περισσότερο μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, όταν ακυρώθηκε η συμπληρωματικότητα γεωργίας-κτηνοτροφίας στην πράξη, με την αλλαγή στο δίκαιο που καθόριζε την έγγειο ιδιοκτησία των τσιφλικιών, και την προτεραιοποίηση της εντατικής καλλιέργειας.¹⁹ Οι παραπάνω εξελίξεις σχετίζονταν και με το γενικότερο αγροτικό ζήτημα -βασική παράμετρο της ληστοκρατίας²⁰ τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1870-, καθώς απουσίαζαν ουσιαστικές ρυθμίσεις για τη διανομή της εθνικής γης.²¹ Το δημογραφικό πλεόνασμα από τον κτηνοτροφικό και αγροτικό χώρο διοχετεύτηκε σε μεγάλο βαθμό προς τη ληστεία, που ενεπλάκη μεταξύ άλλων στις συγκρούσεις φτωχών γεωργών-τσιφλικιάδων, αλλά και στην προσπάθεια πολιτικής επικράτησης των τελευταίων.²²

Βέβαια, το πολιτικό ήταν ανέκαθεν βασική συνιστώσα του ευρύτερου κύκλου συνεργατών της ληστικής συμμορίας, που «πιστοποιούσαν» την αναγκαιότητά της στις κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις, δύσκολα ανιχνεύσιμη, ωστόσο, ιδίως όταν αφορά υψηλά πολιτικά κλιμάκια. Οι πολιτικοί συχνά προβάλλονταν ως «μοχλός» της ληστείας, ενώ στρατιωτικοί αναδείκνυαν άλλοτε με συγκεκριμένες αναφορές και άλλοτε με υπαινιγμούς τις σχέσεις ληστών-πολιτικών. Οι ληστές αποτελούσαν έναν σημαντικό κρίκο στην αλυσίδα των πελατειακών δικτύων, με πολλαπλά οφέλη για όλα τα «συμβαλλόμενα μέρη»:²³ κατά τη διάρκεια εσωτερικών πολιτικών συγκρούσεων ληστές χρησιμοποιούνταν από τοπικούς παράγοντες ως σωματοφύλακες ή για την επικράτησή τους στις εκλογές, οπότε οι τελευταίοι είχαν κάθε συμφέρον να τους παρέχουν προστασία.²⁴ Ενίοτε οι ληστές εξυπηρετούσαν ύπουλα παιχνίδια πολιτικών ανταγωνισμών, όπως υπονοούνταν στην

¹⁸ Στ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία και αγρο-ποιμενικός πολιτισμός στην Ελλάδα», στο Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον, 2003, σ. 71-87

¹⁹ Β. Νιτσιάκος, «Η εξέλιξη της ημινομαδικής κτηνοτροφικής κοινότητας στα πλαίσια των εθνικών αγροτικών σχέσεων. Αναφορά στο παράδειγμα της Αετομιλίτσας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 28, 1986-87, Ανάτυπο, Ιωάννινα, σ. 262, 270-272

²⁰ Τ. Βουρνάς, *Τα φοβερά ντοκουμέντα: Η σφαγή στο Δήλεσι. Αγγλοκρατία και ληστοκρατία*, Αθήνα: Φυτράκης, 1980, σ. 99-103

²¹ Ν. Αναστασόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 57

²² *Ο.π.*, σ. 127, 138

²³ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 332, 344-346

²⁴ Ε. Κωφός, «Το επεισόδιο του Δήλεσι. Μέτρα κατά της ληστείας», *Ι.Ε.Ε.*, τ. ΙΓ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 307

απαγωγή Σωτηρόπουλου,²⁵ ενώ δε δίσταζαν να κατατρομοκρατούν εκλογείς ή να συμμετέχουν στην κατάπνιξη αντιπολιτευτικών κινημάτων, εξασφαλίζοντας «*αρκετά κεφάλαια ηθικά και υλικά*», που τους καθιστούσαν «κράτος εν κράτει».²⁶ Η αξιοποίηση των ληστών στο πολιτικό παιχνίδι, στην πράξη «νομιμοποιούσε» την παράνομη δράση τους,²⁷ τους κατακύρωνε ως φορείς εξουσίας που μπορούσαν να διαπραγματεύονται με την επίσημη εξουσία και ενίσχυε τις ηγεμονικές τάσεις στη συμπεριφορά τους.²⁸ Ο ρόλος τους και ο αριθμός τους ενισχύονταν ιδιαίτερα δε, σε περιόδους πολιτικής αστάθειας και αναρχίας, όπως η Μεσοβασιλεία, όταν άνοιξαν οι φυλακές σε πλήθος έκνομων, ενώ η αποδυνάμωση των θεσμών και η επικρατούσα αναρχία τους ανέδειξε σε βασικούς ρυθμιστές των εξελίξεων και πολύτιμους αδελφοποιτούς των στρατιωτικών.²⁹

Ο ρόλος τους ενισχύθηκε ιδιαίτερα και κατά τη συμμετοχή τους σε εξεγέρσεις και απελευθερωτικά κινήματα στις αλύτρωτες περιοχές, από την οθωνική περίοδο μέχρι και τους Βαλκανικούς Πολέμους, που δημιουργούσαν πρόσφορο έδαφος δράσης σε όσους εναλλάσσονταν ανάμεσα στον ρόλο του ληστή και αυτόν του εθνικού αγωνιστή.³⁰ Οι ληστές έπαιρναν μέρος συγκροτώντας ισχυρά σώματα ατάκτων, έναν πραγματικό στρατό,³¹ που καθιερώθηκε σταδιακά ως στρατός του έθνους, τη στιγμή που ο τακτικός στρατός είχε καταντήσει ένας διακοσμητικός δυτικός θεσμός λόγω της στάσης των μεγάλων δυνάμεων σε οποιαδήποτε άσκηση αλυτρωτικής πολιτικής.³² Οι ληστρικές ομάδες ήταν ένα άμεσα διαθέσιμο και ετοιμοπόλεμο έμπυχο δυναμικό, στο οποίο το κράτος επένδυε τις ελπίδες του για την εθνική ολοκλήρωση.³³ Από την άλλη μεριά, ο αλυτρωτισμός λειτούργησε και ως ιδεολογικό προκάλυμμα για τις ληστρικές επιδρομές, συχνά με την ανοχή και στήριξη των

²⁵ Σ. Σωτηρόπουλος, *Τριάκοντα εξ ημερών αιχμαλωσία και συμβίωσις μετά ληστών*, Αθήνησι, Τυπογραφείον Φραγκλίνος, 1867, σ. 95-96

²⁶ Β. Τζούκας, «Κράτος, καταστολή και τοπικές κοινωνίες στο Μεσοπόλεμο. Η ληστεία στην Ήπειρο», στο: Ε. Αβδελά κ.ά. (επιμ.) *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2017, σ. 140

²⁷ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 346

²⁸ Στ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία...», σ. 90

²⁹ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 208, 305-306

³⁰ Ε. Κωφός, «Το επεισόδιο...», σ. 307

³¹ Στ. Δαμιανάκος, ό.π.

³² Ι. Κολιόπουλος, «Ληστεία και αλυτρωτισμός ...», σ. 159

³³ Στάθης Κουτροβίδης, (Εισαγωγή), στο: Γεωργίου Λασσάνη, *Έκθεσις περί ληστείας*, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2018, σ. 13

αρχών, που ενίοτε είχαν μερίδιο στα λάφυρα.³⁴ Έτσι, οι επίδοξοι ελευθερωτές κατέληξαν σε συμμορίες απειθάρχητων πλιατσικολόγων και η εξέγερση εκφυλίστηκε σε συστηματική λεηλασία και φορολογία αδιακρίτως χριστιανών και μουσουλμάνων κατά την εξέγερση του 1854,³⁵ ενώ στον πόλεμο του 1897 προπορευόταν ένα συνονθύλευμα κάθε λογής ατάκτων, που είχαν εγκαταλείψει τα λημέρια τους με την προσδοκία της λείας.³⁶ Τα αλυτρωτικά κινήματα, όπως ήταν φυσικό, αναζωπύρωναν τη ληστεία, ενώ μετά από κάθε αποτυχημένη κατάληξη οι εκατοντάδες πρόσφυγες και οι αντάρτες που αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν τις εξεγερμένες περιοχές, αποτελούσαν υποψήφιους για στρατολόγηση από αρχηγούς ατάκτων και ληστρικών συμμοριών.³⁷ Ομοίως, και μετά την κρητική επανάσταση (1866-1869) το ίδιο σινάφι παρανόμων μετά από μήνες πολεμικών συγκρούσεων, αλλά και λεηλασιών σε φίλους και εχθρούς, επαναδραστηριοποιήθηκαν στον ληστικό βίο,³⁸ αφού ουσιαστικά είχαν γυρίσει με «άδεια χέρια».³⁹

Γενικά, η ληστεία ήταν ένα καταφύγιο εξόδου από ένα κράτος που δεν έκανε τίποτα για να βελτιώσει την οικονομική εξαθλίωση και εκμετάλλευση των πληθυσμών της υπαίθρου ή να περιστείλει καταχρήσεις και αυθαιρεσίες των λειτουργών⁴⁰ του: «*δήμαρχοι, αστυνόμοι, χωροφύλακες σκαιοί και βίαιοι, άδικοι και αισχροί και εν γένει λειτουργοί παράνομοι δημόσιοι, μάλιστα δε δικαστικά αποφάσεις αδικώταται, ηνάγκασαν ανθρώπους απροστάτευτους εν τη πολιτική διαφθορά...να καταφεύγωσιν υπό την προστασίαν των αγράφων νόμων των ορέων...*»,⁴¹ καθώς φυγόδικοι, υπόδικοι και φυγόστρατοι ή λιποτάκτες δεν είχαν άλλη επιλογή. Η ληστεία ήταν ένας οικείος κόσμος για τους πληθυσμούς αυτούς, απέναντι σε ένα κράτος ξένο και εχθρικό, που διεκδικούσε το μονοπώλιο στη βία, επιδίωκε με κάθε μέσο την πολιτική και διοικητική ενοποίηση του ελληνικού χώρου και ανέτρεπε βίαια όλες τις αδράνειες του παραδοσιακού κόσμου της –ορεινής κυρίως– υπαίθρου, από

³⁴ Ι. Κολιόπουλος, «Ληστεία και αλυτρωτισμός ...» σ. 179-180

³⁵ Ο.π., σ. 157· Β. Γούναρης, «Εκατό χρόνια...», σ. 49

³⁶ Ι. Κολιόπουλος, ό.π., σ. 162

³⁷ Ο.π., σ. 176· Ν. Αναστασόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 63

³⁸ Α. Μοσχονήσιος, *Το κάτοπτρον της εν Ελλάδι ληστείας*, Ερμούπολη, 1869, σ. 31

³⁹ R. Jenkins, *The Dilessi Murders*, London, Longmans, 1961, σ. 13

⁴⁰ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 55, 89

⁴¹ Γ.Π. Κρέμος, «Η ληστεία εν τη ελληνική ιστορία», στο: Κ. Σκόκου, *Εθνικόν Ημερολόγιον χρονολογικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν του έτους 1896*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Ανέστη Κωνσταντινίδου, σ. 247

τον οποίο επιπλέον στερούσε και τα μέσα υλικής και κοινωνικής αναπαραγωγής του, ενώ δεν έδειχνε να κατανοεί το βασικό αξιακό τους σύστημα. Τελικά, «*Η ληστεία ήταν μια από τις μορφές που έπαιρνε η βίαιη αλλά σπασμωδική αντίδραση του παραδοσιακού κόσμου της υπαίθρου στις προσπάθειες του κράτους να τον εντάξει στο νέο οικονομικό και πολιτικό σύστημα, με μεθόδους μάλιστα και μέσα που τόνιζαν τις αντιθέσεις και όξυναν τις προστριβές.*»⁴² Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 οι ληστές επιβίωναν πλέον ως κυνηγημένοι παράνομοι, σύμβολα του τέλους μιας εποχής. Τα κατορθώματά τους ξαναζωντάνευαν, ωστόσο, μέσα από τις σελίδες των λαϊκών μυθιστορημάτων με ευρεία απήχηση, τεκμήριο ενός κόσμου που εξακολουθούσε να αντιστέκεται στα προτάγματα της νεωτερικότητας και να θέλγεται από τη «γοητεία της φουστανέλας».⁴³

1.2 Στοιχεία βιογραφίας: από τα ερωτηματικά για τη ζωή του στη βεβαιότητα του θανάτου του

1.2.1 Αναζητώντας την πραγματική του ταυτότητα και τη δημόσια εικόνα του

Στη χορεία των πιο δραστήριων ληστών στα Μεσόγεια Αττικής,⁴⁴ εντάσσεται ο λήσταρχος Κίτσος Νιβίτσας ή Νιφίτσας. Η τελευταία παραλλαγή μεταγράφεται και ως Νυφίτσας – δηλωτική της ευστροφίας του.⁴⁵ Ως Κίτσος όμως ήταν κυρίως γνωστός⁴⁶ και έτσι τον συναντούμε σε πλήθος ειδήσεων, συνήθως στη στήλη «Διάφορα» στις εφημερίδες της εποχής, όπου παρουσιάζεται ως Έλληνας στην καταγωγή όχι όμως και πολίτης, αφού ήρθε στο κράτος από το εξωτερικό για άγνωστους λόγους, περιφερόμενος, χωρίς συγκεκριμένη αποστολή, με μόνη περιουσία τον οπλισμό του.⁴⁷ Η παρουσία του στην Αττική είναι δεδομένη το 1863⁴⁸ και εντάσσεται στην κοινωνική εκείνη κατηγορία των ληστών που δεν

⁴² Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 21

⁴³ Ι. Κολιόπουλος, «Ληστεία και αλυτρωτισμός...», σ. 164

⁴⁴ Ι. Κολιόπουλος, «Περί ‘κοινωνικών’ και άλλων ληστών στη νεότερη Ελλάδα», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 23, 1980, σ. 428-429

⁴⁵ Χ. Βασιλόπουλος, Δ. Πετρόπουλος, *Ενοχοι και Αθώοι, 23 Ιστορίες από τη «Μηχανή του Χρόνου»*, Αθήνα, Πατάκης, 2013, σ. 98

⁴⁶ Ι. Κολιόπουλος, «Περί ‘κοινωνικών’...», σ. 429

⁴⁷ Εφ. *Παλιγγενεσία* 12.09.1869/φ.1758

⁴⁸ Εφ. *Νέα Γενεά* 25.02.1865/φ.265

έχουν νομαδικό-κτηνοτροφικό υπόβαθρο, αλλά δρουν ως άτακτοι στρατιώτες υπηρετώντας είτε την εξουσία είτε επαναστάτες εναντίον της εξουσίας. Η ιδιότητα αυτή του περιφερόμενου οπλισμένου ατάκτου δεν ήταν μόνιμη κατάσταση αλλά εναλλακτική λύση, αφού παλινδρομούσε μεταξύ ληστείας και μισθωτής εργασίας ως δασοφύλακας αρχικά, στην εθνοφυλακή στη συνέχεια.⁴⁹ Κατά τον Κ. Κάσση ήταν ένας ορεσίβιος «σωματοφύλακας» και αναλάμβανε την προστασία διαφόρων πολιτευτών, που αποτελούσαν δυνητικά στόχο άλλων ληστών.⁵⁰ Με άλλα λόγια, ήταν από εκείνους τους ληστές που είχαν περάσει στην υπηρεσία τοπικών προυχόντων ή πολιτικών ανδρών, οι οποίοι χρειαζόνταν εξειδικευμένους μπράβους, προκειμένου να εξουδετερώσουν ανταγωνιστικές πιέσεις και να διασφαλίσουν την τοπική τους πελατεία.⁵¹

Δεν ήταν εφικτό στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας να προσδιοριστεί η αφετηρία ή ο χρόνος άφιξης του στην Αττική. Μπορεί, όμως, με σχετική βεβαιότητα να υποστηριχθεί η καταγωγή του από την περιοχή της Χειμάρας. Στα αρβανίτικα, με τη φράση «Κρήτη κιεμπή» (στην Κρήτη πήγε), απάντησε ο πατέρας του, διαψεύδοντας αρχικά τις πληροφορίες ότι ο γιος του φονεύτηκε.⁵² Χειμαριώτης ανέφεραν οι εφημερίδες ότι ήταν ο αρχηγός, δηλαδή ο Κίτσος, της συμμορίας στην απαγωγή Βερσή⁵³ – για την οποία θα γίνει αναφορά στην επόμενη ενότητα. Δηλώνοντας το επίθετο Λέκας, χαρακτηριστικό Β. Ηπειρωτών και Χειμαριωτών,⁵⁴ παραδόθηκαν ο Κίτσος και ο αδερφός του Πήλιος στις αρχές, μετά την παραπάνω απαγωγή.⁵⁵ Μάλιστα, σε ληστεία λεωφορείου, αναγνωρίζοντας δύο επιβάτες από το Αργυρόκαστρο, τους απέτρεψε να προβάλουν ένοπλη αντίσταση, γιατί δεν συνέφερε «συμπατριώτες όντες ν' αλληλοκτονηθώσι»,⁵⁶ ενώ μέσα στη βουλή οι

⁴⁹ Ι. Κολιόπουλος, «Περί 'κοινωνικών'...», σ. 432, 429

⁵⁰ Κ. Κάσσης, *Αντιεξουσιαστές και Ληστές στα βουνά της Ελλάδας (Α' 1821-1871)*, Μάνη-Αθήνα, Ιχώρ-Α.Λ.Α.Ε.Α.Σ., 2000, σ. 312

⁵¹ Στ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία...», σ. 70

⁵² Εφ. *Σύνταγμα* 29.06.1867/φ.517

⁵³ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 01.01.1863/φ.174

⁵⁴ Σπυρομίλιος, *Απομνημονεύματα της Δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου 1825-1826*, Αθήνα, υπό Ιω. Βλαχογιάννη, 1926, σ. ζ' Γ.Δ. Χατζησωτηρίου, «Τα επώνυμα της Ν.Α. Αττικής και η σύγκριση αυτών με άλλες περιοχές του ελληνικού και Ν. Αλβανικού χώρου», *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής*, Καλύβια, 1986, σ. 407

⁵⁵ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 01.02.1863/φ.195

⁵⁶ Εφ. *Αλήθεια* 26.08.1866/φ.207

βουλευτές διαμαρτύρονταν, γιατί «υπάρχει ένας Κίτζος από την Χειμάραν και κάθεται μέσα εις την επαρχίαν της Αττικής...».⁵⁷ Πιθανόν και το «επίθετο» Νιβίτσας να παραπέμπει στην καταγωγή του από το χωριό Νίβιτσα, βόρεια της Χειμάρρας. Ήταν άλλωστε συνηθισμένο τα ονόματα των ληστών να δηλώνουν τον γενέθλιο τόπο ή να ακολουθούνται από ένα (εθνο)τοπικό προσδιοριστικό.⁵⁸ Ίσως ήταν ένας από τους εκατοντάδες Χειμαριώτες, που λίγο πριν από την επανάσταση του 1862 περιφέρονταν ως μέλη καταδιωκτικών σωμάτων στα χωριά και καταπίεζαν τους χωρικούς διατηρώντας τις «συνήθεις έξεις τους»⁵⁹ ή μεταξύ των «φερεοίκων ροπαλοφόρων Χειμαριωτών και άλλων συγκλύδων» που χρησιμοποιούσε η αστυνομία.⁶⁰

Ωστόσο, με απόλυτη βεβαιότητα μπορούμε να πούμε ότι ο Κίτσος Νιβίτσας δεν ήταν ανιψιός του αρχιληστή Λύγκου, όπως παρουσιάζεται στο υπό εξέταση ληστρικό μυθιστόρημα.⁶¹ Άλλωστε, ο ίδιος ο Α. Κυριακός, επικαλούμενος επιστολή του υπουργείου Εσωτερικών, αναφέρεται στον Λύγκο τον Παππού και τα ανίψια του Τάσιο και Κίτσο «Λυγκαίων εκ Χελίου του Ναυπλίου» και στους Κίτσο και Πήλιο «αδελφοί Νυφίτσα».⁶² Αυτή η συνωνυμία και το γεγονός ότι και οι δύο –ο ανιψιός και ο Νιβίτσας- συνδέονται με τη συμμορία του Λύγκου και φονεύτηκαν σε γειτονικές περιοχές, έχει δημιουργήσει αρκετές παρανοήσεις. Ειδικά, σε ιστοσελίδες,⁶³ τοπικές εφημερίδες⁶⁴ και σε βιβλία ερευνητών-ιστοριοδιδών της Αργολίδας,⁶⁵ επαναλαμβάνεται ότι ο Κίτσος Νιβίτσας ήταν ο ανιψιός του Λύγκου, Χρήστος Οικονόμου, πληροφορία που αναπαράγεται διαδικτυακά. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά αφορούν τον Κίτσο Χελιώτη, ανιψιό αλλά και δολοφόνο του

⁵⁷ *Εφημερίς των συζητήσεων της βουλής*, τόμος Α, Συνεδρίασις 31, 27 Ιανουαρίου 1867, σ. 200

⁵⁸ Π.χ. ο Μπαζός από τη συμμορία του Λαφαζάνη καταγόταν από το χωριό Μπάζι της Στυμφαλίας: Κ. Κάσσης, *Αντιεξουσιαστές...*, σ. 327· ο αδερφός του Κίτσου, Πήλιος, πολέμησε εθελοντής στην Κρήτη ως Πήλιος Έλλην Νηβίτσας: Εφ. *Αιών* 19.09.1868/φ.2379

⁵⁹ Εφ. *Νέα Γενεά* 26.09.1862/φ.40 και 6.10.1862/φ.43· *Εθνοφύλαξ* 24.09.1862/φ.109

⁶⁰ Εφ. *Ευαγγελισμός* 10.02.1864/φ.349

⁶¹ Α. Κυριακός, *Κίτσος και Λαφαζάνης: πρωτότυπον ιστορικόν μυθιστόρημα*, Εν Αθήναις, Αναγνωστόπουλος-Πετράκος, 1910, σ. 6

⁶² *Ο.π.*, σ. 824

⁶³ Ενδεικτικά: <https://argolika.gr/2025/08/10/kitsos-nyfitsas-lhstarxos-apo-thn-argolida/>, <https://arachnaio.blogspot.com/search/label/ΛΗΣΤΕΣ-ΑΠΟ-ΤΟ-ΧΕΛΙ>

⁶⁴ Εφ. *Ασπίς του Άργους* 10.08.1958/φ.905

⁶⁵ Π. Μπιμπής, *Το Χέλι και η συμβολή του στους αγώνες του έθνους*, Άργος, 2002, σ. 235-236

Λύγκου.⁶⁶ Πρόκειται για ληστή του 1862, που μαζί με τον Κουρκούμπα είχαν συγκροτήσει συμμορία που έκανε ληστείες και αιχμαλωσίες στην Πελοπόννησο.⁶⁷ Σε ονομαστικό κατάλογο φονευθέντων και συλληφθέντων ληστών αναφέρεται ως Χ. Ντάνου Οικονόμου ή Κίτσος, από το Χέλι, φονευθείς στη Μαντίνεια το 1870,⁶⁸ τρία χρόνια μετά τον θάνατο του Νιβίτσα. Κατά μία εκδοχή, ο Κίτσος Χελιώτης προδόθηκε από τους στενούς του φίλους Ντεμαίους, αυτοκτόνησε με το όπλο του και στη συνέχεια οι εύζωνοί έκοψαν το κεφάλι του και το μετέφεραν στην Τρίπολη ως τρόπαιο.⁶⁹

Η δημόσια εικόνα του Κίτσου Νιβίτσα ήταν αυτή του αρχηγού μιας από τις πιο επικίνδυνες ληστρικές συμμορίες, που μένει στο μικρό του βασίλειο στην Αττική και ασκεί το «έντιμο έργο» του με ανεξήγητη άνεση, με μύτη κυνηγετικού σκυλιού που οσμίζεται τα βαλάντια των πλουσίων και τους αποτρέπει να διαβούν τον Ρουβικώνα των Αθηνών, δηλαδή τον Ιλισό στα ανατολικά και τον Κηφισό στα δυτικά της πρωτεύουσας.⁷⁰ Η φήμη του είχε περάσει και έξω από τα σύνορα: οι κάτοικοι της Σμύρνης ενημερώνονταν ότι «η Αττική μασιτίζεται από τον περιώνυμο ληστή Κίτσο»,⁷¹ ενώ ο παροικιακός ελληνισμός στην Τεργέστη διάβαζε⁷² σε αναδημοσίευση από τον «Χρόνο» του Λονδίνου για την απαγωγή εύπορου κτηματία στον Μαραθώνα, από τον Κίτσο. Λειτουργούσε ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της ληστείας στο κράτος: «το να προσπαθεί κανείς ν' αποδείξει ότι δεν υπάρχει ληστεία εν ω ο Κίτσος ζή και βασιλεύει είναι μια ματαιοπονία» διαβάζουμε σε επιστολή αναγνώστη,⁷³ ενώ σε παρουσίαση της ληστείας στο εξωτερικό επισημαίνεται ότι «έχουν και οι Γάλλοι τους Κίτζους τους».⁷⁴ Από την άλλη, στη σύγκριση με τους «ληστές των πόλεων», τους πολιτικούς δηλαδή, ο Κίτσος λειτουργούσε ως γνήσιος ληστής, αναλάμβανε το τίμημα των επιλογών του ζώντας επικηρυγμένος στα όρη και τις σπηλιές, όμως λήστευε «τους έχοντας μόνον», ενώ οι «ληστές των πόλεων» αρπάζουν τα δημόσια και αφαιρούν με

⁶⁶ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 04.11.1869/φ.1850

⁶⁷ *Εφημερίς των Συζητήσεων* 02.12.1870/φ.33

⁶⁸ *Ο.π.*

⁶⁹ Εφ. *Ασπίς του Άργους* 25.05.1952/φ.586/145

⁷⁰ Εφ. *Παλιγγενεσία* 05.12.1866/φ.1057

⁷¹ Εφ. *Αμάλθεια* 29.01.1865/φ.1354

⁷² Εφ. *Κλειώ* 22.02.1865/φ.188

⁷³ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 02.08.1866/φ.1062

⁷⁴ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 09.12.1866/φ.1138

εύσχημο τρόπο τα ιδιωτικά χωρίς να καταδιώκονται και κυκλοφορούν ελεύθερα.⁷⁵ Ένα ενδιαφέρον στιγμιότυπο της ζωής του μαρτυρείται από τον Τσίλλερ, που τον συνάντησε στον αρχαιολογικό χώρο στη Ραμνούνα. Ο Γερμανός αρχιτέκτονας περιγράφει μια ομάδα ρυπαρών φουστανελοφόρων με φέσια στο κεφάλι και σακίδια στους ώμους και τον αρχηγό τους, που, με έντονη θεατρικότητα στις χειρονομίες και το ύφος, ζήτησε να μάθει αν ο επισκέπτης στα λημέρια του είχε άδεια ανασκαφής. Ωστόσο, πέρα από την περιπαιχτική του προσέγγιση δεν προκάλεσε καμία φθορά, αλλά έφυγε ήσυχα, αφήνοντάς τον Τσίλλερ ενθουσιασμένο για τη γνωριμία με τον διάσημο λήσταρχο.⁷⁶

Αν και ο Τσίλλερ τους εμφανίζει ρυπαρούς, ο Κίτσος θεωρούνταν ο πιο καθαρός και κομψός ληστής. Καθώς κυκλοφορούσε ανενόχλητος στα λαμπρότερα ξενοδοχεία της πρωτεύουσας,⁷⁷ η εικόνα του είχε καταγραφεί στη μνήμη των Αθηναίων των αρχών του 20^{ού} αιώνα: μέτρια σωματική διάπλαση και ύψος, ξανθός και αρρενωπός, μεγάλα βαθυπράσινα μάτια -άλλοτε γελαστά, άλλοτε «σκοτεινά»-, μεγάλα μουστάκια που «ωρθούντο αρειμανίως». Μαζί με τον Πήλιο ξεχώριζε για την ταχύτητα και αντοχή του στην πεζοπορία και για την σκοπευτική του ευστοχία.⁷⁸ Αναζητούσε τη θεϊκή ευλογία για τις δράσεις του και σε κάθε ευκαιρία άναβε κεριά σε ναούς, έστω και μέσω αντιπροσώπων, και ασπαζόταν τους ιερείς επιζητώντας τις ευχές τους ακόμα και κατά τη διάρκεια ληστειών,⁷⁹ ενώ φαίνεται ότι είχε επάνω του φυλαχτά για προστασία.⁸⁰ Για την προσωπική του ζωή ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά. Σε αντίθεση με το γενικό κανόνα της γυναικείας απουσίας από τη ζωή των ληστών,⁸¹ ο Κίτσος ήταν παντρεμένος, όμως η γυναίκα του ζούσε με τον πατέρα του Κώνστα Ζαχαρία Νιφίτσα στο Αγρίνιο και επικοινωνούσε μαζί τους με επιστολές.⁸² Αυτός ήρθε στην Κορινθία μετά τον θάνατό του για να παραλάβει τα ασημένια

⁷⁵ Εφ. *Παλιγγενεσία* 03.05.1865/φ.643

⁷⁶ Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Ernst Ziller, Αναμνήσεις*, Αθήνα, Libro, 1997, σ. 61

⁷⁷ *Εφημερίς των συζητήσεων της βουλής*, Συνεδριάσεις ΝΘ(59), 25 Οκτωβρίου 1865, σ. 307

⁷⁸ Εφ. *Ακρόπολις* 21.06.1902/φ.7293

⁷⁹ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 16.08.1863/φ.322· *Αλήθεια* 26.08.1866/φ.207

⁸⁰ Γ. Ασπρέας, «Η ληστεία: πηγαί-θρύλοι-παραδόσεις», Εφ. *Ελληνικόν Μέλλον* 20.08.1938/φ.2127

⁸¹ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 290-291

⁸² Εφ. *Σύνταγμα* 29.06.1867/φ.517

πιστόλια του, σε συνεννόηση με τον Ανδρέα Νοταρά.⁸³ Με επιφύλαξη⁸⁴ μεταφέρουμε την πληροφορία ότι είχε δύο γιους, τους οποίους τακτοποίησε επαγγελματικά στη διαπραγμάτευση με τον επιχειρηματία Σερπιέρι, όταν ο τελευταίος ανέλαβε να τους διορίσει στο Δημόσιο,⁸⁵ ή κατά μια άλλη εκδοχή επωμίστηκε γενικότερα «*την συντήρησιν και προστασίαν των δύο τέκνων του αρχιληστάρχου, εκ των οποίων το εν ητύχησεν, ενώ το άλλο εσταδιοδρόμησεν εις την χωροφυλακήν*».⁸⁶

Πιο πλούσιο είναι το πληροφοριακό υλικό για τον αδερφό του Πήλιο – αναφέρεται και ως Μπήλιος ή Σπήλιος – με τον οποίο ακολουθούν παράλληλη πορεία: το δίδυμο Κίτσος-Πήλιος επαναλαμβάνεται στις περισσότερες καταχωρήσεις των εφημερίδων. Μαζί παραδόθηκαν στις αρχές και ο Πήλιος «*παρά τον νόμον και εις τον στρατόν εγένετο δεκτός και τον βαθμόν του δεκανέως έλαβεν*».⁸⁷ Την κοινή τους πορεία τερματίζει ο θάνατος του Κίτσου, καθώς ο Πήλιος κατάφερε να γλιτώσει στη μοιραία συμπλοκή στη Νεμέα.⁸⁸ Η μοναχική του διαδρομή στο εξής προβάλλει μία δυνητική εξέλιξη της πορείας που θα ακολουθούσε κι ο Κίτσος, αν είχε διασωθεί. Ο Πήλιος, λοιπόν, αν και τραυματισμένος στράφηκε εκδικητικά εναντίον των κατοίκων του Γαλατά, που είχαν προδώσει το λημέρι τους και αντιμετώπισε σκληρές συμπλοκές, χάνοντας σταδιακά πολλούς από τους συντρόφους του.⁸⁹ Τελικά, κατάφερε να κρυφτεί στα βουνά της Αττικής, σε γνώριμα λημέρια και φιλικά ποιμνιοστάσια και με την παρέμβαση του Σκαρλάτου Σούτσου κατέληξε με ασφάλεια στο λιμάνι του Πειραιά.⁹⁰ Μετά τον αποδεκατισμό της συμμορίας, η μετάβαση στην επαναστατημένη Κρήτη ήταν μονόδρομος. Με πολιτική μεσολάβηση απέπλευσε τον Αύγουστο του 1867 με δύο συντρόφους και κάποιους φυγόδικους,⁹¹ για να

⁸³ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 01.03.1868/φ.1437

⁸⁴ Άλλες πηγές κάνουν λόγο για δύο από τα μέλη της συμμορίας του και όχι για τους δύο γιους του: Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Ernst Ziller...*, σ. 67.

⁸⁵ Ν. Γεωργακοπούλου, *Επιστροφή στη νέα Αθήνα: Κτίρια, πρόσωπα και διαδρομές από τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2021, σ. 153

⁸⁶ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828-1964*, τόμος δεύτερος, Αθήνα, Πάπυρος, 1966, σ. 37

⁸⁷ Εφ. *Παλιγγενεσία* 12.09.1869/φ.1758

⁸⁸ Εφ. *Σύνταγμα* 20.08.1867/φ.66

⁸⁹ Εφ. *Η Αργολίς* 29.07.1867/φ.1995· *Νέα Γενεά* 29.07.1867/φ.465

⁹⁰ Εφ. *Νέα Γενεά* 09.09.1867/φ.277

⁹¹ Εφ. *Σύνταγμα* 20.08.1867/φ.66· *Αυγή* 21.08.1867/φ.1995

ενωθεί με τους άλλους εθελοντές: αγνούς πατριώτες και κάθε είδους τυχοδιώκτες και «μπουλούκια ρεδίφηδες».⁹² Η παρουσία των τελευταίων εκεί ήταν αποτέλεσμα συγκεκριμένης συνεννόησης της κυβέρνησης με οπλαρχηγούς από τα Άγραφα και ληστές από τον Βάλτο και την Ακαρνανία, ώστε να αποφορτιστεί η έξαρση της ληστείας στην περιοχή.⁹³ Τους προσφέρθηκε αμνηστία και ελεύθερη μετάβαση, καθώς και υποσχέσεις για πλούσια λεία στο νησί,⁹⁴ υπήρξε δηλαδή ειδική συνθηκολόγηση, –κατά μία εκδοχή– και υψηλή πληρωμή.⁹⁵ Μάλιστα, για την απρόσκοπτη μετακίνησή τους, είχαν αποσυρθεί τα καταδιωκτικά αποσπάσματα, δίνονταν διαταγές να τους παρέχονται «κονάκια» και αφήνονταν να μπαίνουν στα χωριά με αλαλαγμούς και τυμπανοκρουσίες.⁹⁶ Όλοι αυτοί νομιμοποιούνταν ως εθελοντές να υπηρετήσουν τον εθνικό αλυτρωτισμό,⁹⁷ η Κρήτη, όμως, κατάντησε –κατά τον Finlay– «αποικία εγκληματιών».⁹⁸

Ωστόσο, η δράση του Πήλιου εκεί επιβεβαιώνει την αντίληψη ότι «Ο ληστής...εάν δε προμηνύηται πόλεμος κατά των Τούρκων, προθύμως πάλιν προσφέρεται...εν περιπτώσει δε συγκρούσεως θ' αναδειχθή ως εις των ανδρειοτέρων».⁹⁹ Ως Πήλιος Έλλην Νιβίτσας αυτοπροσδιορίζεται στις αναφορές των στρατιωτικών διοικητών. Η προσθήκη του «Έλλην» υπογραμμίζει την προέλευσή του από το ελληνικό κράτος, αλλά και επαναλαμβάνει το κατηγορήμα «ως Έλλην», χαρακτηριστικό της δράσης των οπλαρχηγών της μεθορίου –κατά την προηγούμενη δεκαετία– στην υπηρεσία του αλυτρωτισμού,¹⁰⁰ όπως τώρα και ο ίδιος, ως σωματάρχης των εθελοντών του Α. Μήτσα. Οι Κρήτες στρατιωτικοί υποκλίνονταν έναντι «...ιδίως των διαπρεψάντων...αρχηγών του Α. Μήτσα...του σωματάρχου Πύλιου Έλληνο...»,¹⁰¹ ενώ στη μάχη του Φόδελε «Πολλοί μαχηταί... επληρώθησαν, εξ ων και οι

⁹² Ε. Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988, σ. 298

⁹³ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 211-212

⁹⁴ R. Jenkins, *The Dilessi...*, σ. 13

⁹⁵ Α. Μοσχονήσιος, *Το κάτοπτρον...*, σ. 31

⁹⁶ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 09.08.1869/φ.1789

⁹⁷ Ι. Κολιόπουλος, «Ληστεία και αλυτρωτισμός...», σ. 159

⁹⁸ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 212

⁹⁹ Κ. Τάκερμαν, *Οι Έλληνες της σήμερον*, Αθήνησι, Εκ του τυπογραφείου της φιλοκαλίας, 1877, σ. 198-199

¹⁰⁰ Δ. Τζάκης, «Οι οπλαρχηγοί της Άρτας...», σ. 65-66

¹⁰¹ Εφ. *Αιών* 19.09.1868/φ.2379

δύο διακεκριμένοι καθ' όλην την νήσον ήρωες...Πήλιος Έλληνας Νιβίτσας»¹⁰² και σε επόμενη μάχη «...καίτοι ασθενής εισέτι εκ της πληγής του, έδειξεν μεγίστην ανδρείαν και στρατιωτικήν σύνεσιν».¹⁰³ Ωστόσο, δεν επέστρεψε με το σώμα του Μήτσα στην Ελλάδα, αλλά «αποποιηθείς να επανέλθη εις Ελλάδα, διωρίσθη εκατόνταρχος των χωροφυλάκων ενταύθα».¹⁰⁴ Μετά το τέλος της κρητικής επανάστασης, στα τέλη Αυγούστου 1869 έφτασε στη Σμύρνη, συνελήφθη ως επίφοβος και κρατήθηκε στο διοικητήριο, από όπου απελευθερώθηκε με τη συμφωνία να εγκαταλείψει την πόλη.¹⁰⁵ Πράγματι, εξορίστηκε στην Αλεξάνδρεια, όπου ο παλικάρισμός του τον ενέπλεξε στο κυρίαρχο τότε πατριαρχικό ζήτημα,¹⁰⁶ μάλλον σε συνάρτηση με την αποστολή να εξυπηρετήσει και τα οικονομικά συμφέροντα του Δ. Φωτιάδη¹⁰⁷ από τη Σμύρνη, ιδιοκτήτη ενός από τους μεγαλύτερους εμπορικούς οίκους στην Αίγυπτο. Επιστρέφοντας στη Σμύρνη, ντυμένος με ακριβά ευρωπαϊκά ρούχα και συνοδευόμενος από κάποια κυρία που την αποκαλούσε κόμισσα,¹⁰⁸ ο Πήλιος απαίτησε την αμοιβή του απειλώντας τον πλούσιο οφειλέτη του, εκείνος όμως επιδίωξε τη φυλάκισή του. Πιθανόν και για κάποιες οικονομικές απάτες, ρίχτηκε με βαριές αλυσίδες στη φυλακή, ίσως τιμωρία για τα κατορθώματά του στην Κρήτη.¹⁰⁹ Δεν γνωρίζουμε τι μεσολάβησε, όμως το Σεπτέμβριο του 1875 η τουρκική κυβέρνηση φαίνεται ότι τον έστειλε με στρατό στην Ερζεγοβίνη.¹¹⁰ Από τις αποσπασματικές πληροφορίες που καταφέραμε να συγκεντρώσουμε, γίνεται σαφές ότι ο Πήλιος συνέχισε τη «σταδιοδρομία»

¹⁰² Εφ. *Μέρμνα* 01.10.1868/φ.728

¹⁰³ Εφ. *Νόμος* 14.12.1868/φ.240

¹⁰⁴ Εφ. *Νέα Γενεά* 28.02.1868/φ.522· *Αιών* 23.01.1869/φ.2417· *Αυγή* 01.02.1869/φ.2349

¹⁰⁵ Εφ. *Αμάλθεια* 18.06.1869/φ.1593

¹⁰⁶ Αφορά τη διαμάχη σχετικά με τον ορισμό τοποτηρητή στον πατριαρχικό θρόνο Αλεξανδρείας και τον ορισμό του νέου Πατριάρχη, διαδόχου του Νικάνορα. Πέρα από τον θρησκευτικό χαρακτήρα του, το ζήτημα σχετιζόταν με το αίτημα για αυξημένη εξουσία των λαϊκών, κυρίως της ανερχόμενης ελληνικής διασπορικής κοινότητας, σε οικονομικά και διοικητικά θέματα του πατριαρχικού θρόνου, βλ. Π. Τζουμέρκας, «Πατριαρχείο Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής (συνοπτική ιστορική παρουσίαση)», *Επιστημονική Επετηρίς*, Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 848-849

¹⁰⁷ Πρόκειται για τον Δημήτριο Φωτιάδη από το χωριό Σεβντίκιοι της Σμύρνης που απέκτησε τεράστια περιουσία στην Αίγυπτο και επέστρεψε το 1872 ως μέγας ευεργέτης: <https://www.mixanitouxronou.gr/ta-adelfia-ap-to-sevntikioi-smyrnis-poy-ekanan-terastia-perioysia-stin-aigypto-stin-ayli-toy-saint/>

¹⁰⁸ Εφ. *Στοά* 02.03.1875/φ.24

¹⁰⁹ Εφ. *Βουλή* 01.01.1875/φ.45

¹¹⁰ Εφ. *Πρωινός Κήρυξ* 21.10.1877/φ.1874

του περιφερόμενου ένοπλου προσφέροντας τις υπηρεσίες του όπου υπήρχε ζήτηση, χωρίς να παρεμποδίζεται από αναστολές εθνο-πατριωτικού χαρακτήρα.

1.2.2 «...η κεφαλή του αρχιληστού Κίτσου...εστάλη εις την αστυνομίαν ένθα εξετέθη εις τον εξώστην αυτής»¹¹¹: ένα αναμενόμενο τέλος

Η αντίστροφη πορεία για τον Κίτσο άρχισε από τη στιγμή που στην ηγεσία των καταδιωκτικών σωμάτων τοποθετήθηκαν αξιωματούχοι προσηλωμένοι στην αποστολή τους να εξολοθρεύσουν τη συμμορία του και αφέθηκαν από τους πολιτικούς τους προϊσταμένους ανεμπόδιστοι στο έργο τους. Ήδη από τις αρχές του 1866 ο ανακριτής Νεζερίτης «ως αληθής της θέμιδος λειτουργός», αξιοποιώντας πληροφορίες για τις διασυνδέσεις του λήσταρχου, μετά από συλλήψεις συντρόφων του στην Πάρνηθα, εξουδετέρωσε δίκτυα, λημέρια και τρόπους υποστήριξής του.¹¹² Ο μοίραρχος Βακάλογλου δεν του άφησε κανένα περιθώριο δράσης μέχρι το τέλος του 1866,¹¹³ ενώ η πίεση εντάθηκε περισσότερο τον Μάρτη του 1867, όταν οι απανωτές «συναντήσεις» με τον νέο διοικητή Λιακόπουλο, προκάλεσαν σημαντικές απώλειες μελών της συμμορίας¹¹⁴ αποδυναμώνοντας τον εκτελεστικό της βραχίονα. Ο Λιακόπουλος ιχνηλατώντας τις κρυψώνες του τον ακολουθούσε «κατά πόδας», εξοβέλισε από το καταδιωκτικό σώμα ληστές που παρείχαν εσωτερική πληροφόρηση στον λήσταρχο¹¹⁵ και διόρισε οδηγούς απολύτου εμπιστοσύνης,¹¹⁶ στερώντας τον Κίτσο από τα βασικά του ερείσματα. Η Αττική δεν του παρείχε πλέον εχέγγυα προστασίας, οπότε αναζήτησε την τύχη του στην Πελοπόννησο, όπου ενώθηκε με τις συμμορίες Λύγκου και Λαφαζάνη. Η ένωση θα επέτρεπε την

¹¹¹ Θ. Γιοχάλας, Ζ. Βαΐου, *Η Αθήνα τον 19^ο αιώνα, Εικόνες μιας οδοιπορίας μέσω του τύπου*, Αθήνα : Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2021, σ. 321-322

¹¹² Εφ. *Εθνοφύλαξ* 24.01.1866/φ.923-24 και 31.01.1866/φ.929· *Νέα Γενεά* 02.02.1866/φ.336

¹¹³ Εφ. *Νέα Γενεά* 24.08.1866/φ.383 και 28.09.1866/391

¹¹⁴ Εφ. *Νέα Γενεά* 16.03.1867/φ.430 και 18.03.1867/φ.431

¹¹⁵ Εφ. *Νέα Γενεά* 05.04.1867/φ.434 και 03.05.1867/φ.442

¹¹⁶ Εφ. *Νέα Γενεά* 10.05.1867/φ.443 και 17.06.1867/φ.453

υλοποίηση πιο «υψηλών» στόχων,¹¹⁷ δηλαδή αιχμαλωσίες μεγάλων γαιοκτημόνων που βρίσκονταν την εποχή αυτή στα κτήματά τους.¹¹⁸

Κατά μία εκδοχή, το σχέδιο μιας αποστολής του στον Πελοπόννησο προδόθηκε από έναν τραπεζίτη στην Αθήνα, στον οποίο ήταν κατατεθειμένα τα χρήματα του ληστή, με σκοπό να συλληφθεί ο Κίτσος και εκείνος να ιδιοποιηθεί τα χρήματα του πελάτη του.¹¹⁹ Σύμφωνα με τον τύπο της εποχής, πολλά στοιχεία για τις κινήσεις και τους υποθάλλοντες αυτήν τη διευρυμένη συμμορία ήρθαν σε γνώση των αρχών στις αρχές Ιουνίου, μετά τη σύλληψη του Σιγαλού, παλικάριου του Λαφαζάνη. Η πληροφορία ότι είχαν χωριστεί σε δύο ομάδες, που κρύβονταν στους δήμους Μυκηνών και Νεμέας,¹²⁰ κινητοποίησε τους τοπικούς φορείς, εντάθηκαν οι περιπολίες και ο έλεγχος των περασμάτων, οπότε οι τρεις συμμορίες βρέθηκαν «στενοχωρηθείσαι πανταχόθεν».¹²¹ Έτσι, στις 12 Ιουνίου 1867, στο Μαλανδρένι Μυκηνών «ανεκάλυψαν... εμφωλεύουσας εκεί την ληστοσυμμορίαν του Λύγκου», όπου κατά την καταδίωξη θανατώθηκε ο ληστής Μπαζός. Το ίδιο απόγευμα, στο όρος Φάρμακα, στη θέση Πλατάνι του δήμου Νεμέας, έπεσαν νεκροί στις συμπλοκές και οι δύο αρχιληστές Κίτσος και Λαφαζάνης.¹²² Τη συμμορία που βρισκόταν στη θέση Ξηρόρρευμα είχαν καταδώσει στους δημάρχους Αλέας και Νεμέας δύο ποιμένες από τον Γαλατά, όταν ο ένας υπέστη ξυλοδαρμό από τους ληστές, επειδή τους έφερε ένα λιπόσαρκο και ασθενικό αρνί,¹²³ όπως έχει αποτυπωθεί στο σχετικό δημοτικό τραγούδι.¹²⁴

Ένα Σαββάτο το πρωί και μια Κυριακή το βράδυ,

–Κίτσο μου και Λαφαζάνη –

¹¹⁷ Σχετικές επιστολές βρέθηκαν αργότερα στους φονευθέντες ληστές: Εφ. *Παλιγγενεσία* 26.06.1867/φ.1198

¹¹⁸ Εφ. *Πρωινός Κήρυξ* 15.06.1867/φ.1874

¹¹⁹ C. Ledoux, «Le Laurium et les mines d' argent en Grèce», *Revue des Deux Mondes* (1829-1971), 1er Février 1872, seconde période, vol. 97, No. 3, σ. 567. Ο Ledoux (Γάλλος μηχανικός), δεν αναφέρει την πηγή του ούτε ήταν εφικτό να διασταυρώσουμε την πληροφορία. Παρατηρούμε, ωστόσο, ότι αναπαράγεται το στερεότυπο που συναντάμε στο έργο του Αμπού, όπου ο Χατζησταύρος συναλλάσσεται με τον χρηματιστή του στην Αγγλία. βλ. Ε. Αμπού, *Ο βασιλεύς των ορέων*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2018, σ. 84-85

¹²⁰ Εφ. *Αυγή* 17.06.1867/φ.1952

¹²¹ Εφ. *Η Αργολίς* 17.06.1867/φ.1952· *Αιών* 15.06.1867/φ.2249

¹²² Εφ. *Αιών ό.π.*· *Νέα Γενεά* 14.06.1867/φ.452· *Αλήθεια* 20.06.1867/φ.412

¹²³ Εφ. *Σύνταγμα* 20.08.1867/φ.66

¹²⁴ Δ. Χαλατσάς, *Ληστρικά Τραγούδια*, Αθήνα, Εστία, 2003, σ. 172-173

ληστές φανερωθήκανε μεσ' στου Ηρακλή τη στάνη,

–Κίτσο μου και Λαφαζάνη–

-Βρε Ηρακλή, βρε Ηρακλή, για πιάσε μας ένα τραγί, γιε μ' ένα παχύ κριάρι

–Κίτσο μου και Λαφαζάνη–

Να πάμε να το ψήσουμε , γιε μ', στο ρέμα στο πλατάνι,

–Κίτσο μου και Λαφαζάνη–

Του Ηρακλή κακοφάνηκε και στο δήμαρχο πααίνει:

-δήμαρχε, τι λες να γένει;

Ληστές φανερωθήκανε μεσ' στην ιδική μου στάνη,

–Κίτσο μου και Λαφαζάνη –

Τα στρατιωτάκια κάλεσε, γιε μ', και στη γραμμή τα βαίνει,

-δήμαρχε, τι λες να γένει;

Θα πάμε να τους πιάσουμε μεσ' στο ρέμα στο πλατάνι,

–Κίτσο μου και Λαφαζάνη –

Κατά μία άλλη εκδοχή, σύμφωνα με την προφορική παράδοση της περιοχής, οι δύο αρχιληστές, για να συνεννοηθούν για την απαγωγή κάποιου μεγαλοκτηματία, είχαν πάει στη στάνη του μεγαλοποιμένα Ηρακλή Γκόνου, στενού συνεργάτη τους. Καθώς βρήκαν εκεί μόνο τον υπηρέτη του, άρπαξαν με τη βία και έσφαξαν ένα ζώο, ενώ τους πρόδωσε ένα από τα παλικάρια τους, που είχαν στείλει για να φέρει κρασί. Σώζεται μάλιστα και παραλλαγή του παραπάνω δημοτικού τραγουδιού,¹²⁵ όπου ο τσοπάνος διατάζεται να πιάσει ένα παχύ κριάρι, αλλά φοβάται την αντίδραση του αφεντικού του:

[...] Τ' εγώ μαι ξένος τσιόπανος και στα ξένα ρογιασμένος,
τι κακόπαθα ο καημένος

Και το μαθαίνει ο αφέντης μου και μου κόβει το μισθό μου
που είν' τα μάτια και το φως μου

¹²⁵ Εφ. *Ασπίς του Άργου* 25.05.1952/φ.586/145

Στις συμπλοκές χάθηκαν αρκετά μέλη των τριών συμμοριών και, εκτός από τον Πήλιο, κατάφερε να διασωθεί ο Λύγκος, παρά την απηνή καταδίωξη.¹²⁶ Τα σώματα των νεκρών πλέον Κίτσου και Λαφαζάνη μεταφέρθηκαν για αναγνώριση και «όσων αγανάκτησιν ενέπνεεν η θέα αυτών, εις την ανάμνησιν των πράξεών των, τόσον λύπην ησθάνετο πάσα ευαίσθητος καρδιά, βλέπουσι (sic) αυτούς, εις το άνθος όλους της νεότητός των, διακρινομένους επί καλλονή και ευκινήσια, ... και τόσον οικτρώς πληρώσαντας τον βίον». Μάλιστα του Κίτσου ξεχώριζε για την πολυτελή χρυσή στολή (φέρμελη) που φορούσε, ενώ το πολύτιμο διαμαντένιο δαχτυλίδι με τα αρχικά Κ.Ν. (Κίτσος Νιβίτσας) πιστοποίησε την ταυτότητά του.¹²⁷ Το κεφάλι του μεταφέρθηκε στη διοικητική αστυνομία Αθηνών αρχικά και στο πολιτικό νοσοκομείο στη συνέχεια, όπου πολλοί έσπευσαν να δουν από κοντά το τρόπαιο.¹²⁸ Ως θρίαμβο εξέλαβε την εξόντωση της συμμορίας ο βασιλιάς Γεώργιος Α',¹²⁹ αφού μέχρι τότε ο Κίτσος εκτός από τις μεγάλες βλάβες που προξενούσε στο εσωτερικό, εξέθετε την υπόληψη του έθνους στον έξω κόσμο.¹³⁰ Μάλιστα, ιδιαίτερη μνεία έγινε και στον στρατιώτη που του έριξε τη χαριστική βολή: «Καραβιάς εκ Λιδωρικίου» για την ανδρεία του και το «μέγα κατόρθωμα».¹³¹

1.3 Μια πολυσχιδής ληστρική δράση με ένα εκτεταμένο δίκτυο υποστήριξης

1.3.1 Απαγωγές, εκφοβισμοί, καταδιώξεις και προσπάθειες επανόδου στη νομιμότητα

Ληστής της Μεσοβασιλείας θεωρείται ο Κίτσος,¹³² ενώ εμφανίστηκε στο λημέρι της Πεντέλης την ίδια εποχή που οι Πεδινοί συνεργάζονταν με τον αρχιληστή Κυριάκο, το

¹²⁶ Εφ. Αυγή 17.06.1867/φ.1952· *Η Αργολίς* ό.π.

¹²⁷ *Η Αργολίς*, ό.π

¹²⁸ Εφ. Αλήθεια, 16.06.1867/φ.409· *Νέα Γενεά* 17.06.1867/φ.453

¹²⁹ Γ. Ρούσσος, *Νεώτερη Ιστορία του ελληνικού έθνους 1826-1974*, τόμος Δ, Αθήνα, Ελληνική Μορφωτική Εστία, 1975

¹³⁰ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 34, 27 Ιουλίου 1865, τόμος Α, σ. 509, 511

¹³¹ Εφ. Αλήθεια 17.06.1867/φ.410

¹³² Ι. Κολιόπουλος, «Περί 'κοινωνικών' ..., σ. 428· του ιδίου, *Η ληστεία...*, σ. 283

1863.¹³³ Στην ταραγμένη δεκαετία του 1860 εκτείνεται η δράση του, μια δεκαετία πυκνών πολιτικών και πολιτειακών μεταβολών, που αναζωπύρωσαν το φαινόμενο της ληστείας, γενικά σε ύφεση από το τέλος της δεκαετίας του 1850.¹³⁴ Αν και ξεκίνησε ως νόμιμος δασοφύλακας, μεταπήδησε στον χώρο της ληστείας, χωρίς να υπάρχουν τεκμήρια για την αλλαγή αυτή.¹³⁵ Θεωρούνταν ληστής «μεταβατικός», δηλαδή με μεγάλη ακτίνα δράσης, καθώς εκτός από ένα-δύο σταθερά κέντρα από όπου προμηθευόταν τα αναγκαία, «...ενώ εχθές παρετηρήθη εις τον Υμηττόν ή την Ραφήναν, αύριο ευρίσκεται εις τα όρια του δήμου Πειραιώς και μεθαύριο εις τα Μέγαρα».¹³⁶ Στα όρια της πρωτεύουσας έγινε η πρώτη επιβεβαιωμένη ληστρική πράξη του, η απαγωγή του γιου του Κωνσταντίνου Μπερσή, μεγαλοκτηματία των Αθηνών.¹³⁷ Ο νεαρός ερχόμενος από τους Αμπελόκηπους με παρέα, απήχθη στις 30 Δεκεμβρίου 1862, «υπό τινός ληστρικής συμμορίας...αρχηγός δ' αυτής είναι Χειμαρριώτης τις...των εν τη πρωτευούση διαιτωμένων...». Έναν μήνα μετά οι αρχιληστές Κίτσος και Πήλιος Λέκας με τους συντρόφους τους προσήλθαν στους μεταβατικούς λοχαγούς Εμμ. Χατζηγεωργίου και Αντ. Μήτσα, παραδίνοντας τον αιχμάλωτο.¹³⁸ Η κυβέρνηση αμνήστευσε τους ληστές επιδιώκοντας ταχύτατη και αθόρυβη διευθέτηση της απαγωγής και τους διόρισε έμμισθους εθνοφύλακες προς καταδίωξη της ληστείας.¹³⁹ Τη διαπραγμάτευση και την παράδοση των λύτρων είχε αναλάβει ο Μήτσας, όμως κατηγορήθηκε για συννενοχή και σύμπραξη με τους ληστές, ενώ αφήνονταν υπονοούμενα για ιδιοποίηση μέρους των λύτρων. Ενώ αρχικά προφυλακίστηκε, με την κυβερνητική αλλαγή αφέθηκε ελεύθερος, με την εισαγγελία να αρνείται, όμως, να δημοσιεύσει τη σχετική δικογραφία.¹⁴⁰ Αν και οι αλληλοαναιρούμενες δικαστικές αποφάσεις για τον

¹³³ Τ. Βουρνάς, *Τα φοβερά ντοκουμέντα: Η σφαγή στο Δήλεσι. Αγγλοκρατία και ληστοκρατία*, Αθήνα: Φυτράκης, 1980, σ. 128

¹³⁴ Δ. Τζάκης, «Ληστεία στη Βοιωτία κατά το 19ο αιώνα», 2011, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Βοιωτία* URL: <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=12813>>

¹³⁵ Ι. Κολιόπουλος, «Περί 'κοινωνικών'...», σ. 428-429

¹³⁶ *Εφημερίς των συζητήσεων της βουλής*, Τόμος Α', Συνεδρίασις 31, 27 Ιανουαρίου 1867, σ. 190

¹³⁷ Εφ. *Αυγή* 27.01.1862/φ. 984

¹³⁸ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 01.01.1863/φ.174 και 01.02.1863/φ.195

¹³⁹ Εφ. *Νομιμόφρων* 28.03.1864/φ.23· *Παναθήναια* 28.12.1863/φ.56· Ι. Κολιόπουλος, «Περί 'κοινωνικών'...», σ. 429

¹⁴⁰ Εφ. *Νέα Γενεά* 01.04.1864/φ.181 και 18.03.1864/φ.177· *Εθνικόν Φρόνημα* 04.04.1864/φ.119

Μήτσα εμφανίζονται ως αποτέλεσμα του πολιτικού φατριασμού,¹⁴¹ η αλήθεια είναι ότι η οικογένεια Μήτσα συνδέεται πολλαπλώς με τον Κίτσο, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Ο Κίτσος διορίστηκε οδηγός αποσπάσματος υπό τον Μήτσα τον Φεβρουάριο του 1863 και επανήλθε στην παρανομία τον Μάιο, με τη ληστεία Άγγλων αξιωματικών στην Πεντέλη, «υπό των στρατιωτών των ανηγόντων εις το απόσπασμα Μήτσα».¹⁴² Πρόκειται για δύο Άγγλους περιηγητές, που τους αφαιρέθηκαν τα ρολόγια και 40 λίρες και αφέθηκαν ελεύθεροι.¹⁴³ Χάρη στην παρέμβαση, όμως, του Σκαρλάτου Σούτσου οι ληστές παραδόθηκαν και επέστρεψαν όλα τα κλοπιμαία, για να παραδοθούν στην αγγλική πρεσβεία.¹⁴⁴ Μερικές μέρες αργότερα ο Κίτσος βρέθηκε στις Σπέτσες, για την απαγωγή του ευκατάστατου πλοιάρχου Η. Μπάμπα, με συντονιστή τον Σταμάτη Μήτσα, πατέρα του παραπάνω λοχαγού.¹⁴⁵ Ο λεγόμενος καπετάν-Μήτσας για να ενισχύσει την επιρροή του στην περιοχή οργάνωσε την αρπαγή του θύματος από το κτήμα του και τη μεταφορά του στα όρη, όπου τελικά φονεύτηκε.¹⁴⁶ Στην τραγική κατάληξη συνέβαλε η υπόσχεση υψηλής αμοιβής για τη σύλληψη των ληστών από τη σύζυγο Μπάμπα, που ενέτεινε την καταδίωξη, οπότε αναγκάστηκαν οι ληστές να εκτελέσουν τον αιχμάλωτο, καθώς αδυνατούσε να τους ακολουθήσει.¹⁴⁷ Ο Μήτσας, αν και φυλακίστηκε για κακούργημα, αποφυλακίστηκε μετά τα Ιουνιανά του 1863 και έκτοτε κυκλοφορούσε στην πρωτεύουσα ως τίμιος πατριώτης,¹⁴⁸ έχοντας εξασφαλίσει κρατικό οικονομικό βοήθημα και προστασία από την καταδίωξη της δικαιοσύνης.¹⁴⁹

¹⁴¹ Εφ. Παναθήναια 01.03.1864/φ.83

¹⁴² Εφ. Εθνικόν Φρόνημα 04.04.1864/φ.119

¹⁴³ Εφ. Εθνοφύλαξ 03.05.1863/φ.253· Παλιγγενεσία 03.05.1863/φ.132

¹⁴⁴ Εφ. Εθνικόν Φρόνημα 27.03.1864/φ.118· Εθνοφύλαξ 03.05.1863/φ.253 και 23.05.1863/φ.266· Παλιγγενεσία 03.05.1863/φ.132

¹⁴⁵ Εφ. Εθνοφύλαξ 07.06.1863/φ.277

¹⁴⁶ Εφ. Νέα Γενεά 20.07.1863/φ.112

¹⁴⁷ Σ. Σωτηρόπουλος, *Τριάκοντα εξ ημερών...*, σ. 28

¹⁴⁸ Εφ. Νέα Γενεά ό.π.

¹⁴⁹ Εφ. Νέα Γενεά 22.08.1863/φ.120 και 31.08.1863/φ.123

Το κύριο πεδίο δράσης του Κίτσου, ωστόσο, ήταν η Αττική. Ιδιαίτερα η Πεντέλη, γνωστό άντρο ληστών κατά την τουρκοκρατία και τη μετεπαναστατική περίοδο,¹⁵⁰ αποτελούσε στρατηγικό σημείο, καθώς ήταν το κρησφύγετο και το ορμητήριό του, για να τρομοκρατεί τα γύρω χωριά, αλλά και το μέρος όπου επέστρεφε με τα θύματά του.¹⁵¹ Εκεί μετέφερε ολόκληρη οικογένεια μαζί με έναν ιερέα που είχε απαγάγει από την Κηφισιά, στα μέσα Αυγούστου 1863.¹⁵² Πρόκειται για τους δύο γιους Τσιτσιμπάκου, -ο ένας κατάφερε να δραπετεύσει-, ενώ ο πατέρας¹⁵³ αφέθηκε ελεύθερος, για να συγκεντρώσει τα λύτρα των 50.000 δρχ., όπως και ο ιερέας, που υποχρεώθηκε να ευλογήσει τη συμμορία και να ανάψει ένα κερί υπέρ αυτών.¹⁵⁴ Με αυτήν την απαγωγή ολοκληρώνεται και η δράση του Κίτσου για το 1863, καθώς σε αναμονή της άφιξης του Γεωργίου Α, ' «ησύχαζε», με την προσδοκία της αμνηστίας.¹⁵⁵ «θα γίνη επανάστασις και θα βγούμε και ημείς φόρα, αφού εγένετο Δημοκρατία, ή ήρχετο άλλος Βασιλιάς», όπως κατέθεσε αργότερα μέλος της συμμορίας.¹⁵⁶ Μέχρι τότε κυριαρχούσε γενικευμένη ανομία, που αποφορτιζόταν με την περιοδική χορήγηση αμνηστίας στους έκνομους.¹⁵⁷ Η αίσθηση των τελευταίων ήταν ότι «όσα και αν αρπάσωσιν, ον τινά και αν γυμνώσωσιν ή αιχμαλωτίσωσι και όσους και αν φονεύσωσιν, ερχομένου του βασιλέως, θα τύχωσιν αμνηστείας, ...».¹⁵⁸ Με την ίδια ελπίδα είχε έρθει και ο Λαφαζάνης στην πρωτεύουσα, όμως σύντομα επέστρεψε στη ληστρική ζωή,¹⁵⁹ ενώ η συμμορία του Κίτσου, μετά τις διακηρύξεις για απαλλαγή της Αττικής «από τους

¹⁵⁰ Ορεσίβιος, *Πεντέλη: Από τους βυζαντινούς χρόνους έως τη σύγχρονη εποχή*, σ. 140-143, ηλεκτρονικό βιβλίο, διαθέσιμο στο: <https://www.iranon.gr>PENTELI>PenteliEbooks>

¹⁵¹ Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τ.12, Αθήνα, Εκδόσεις 20^{ος} αιώνας, 1957, σ. 233

¹⁵² Ο.π.: Π. Καρολίδης, *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, τόμος ΣΤ', Εν Αθήναις, Τυπογραφείον Αλεξ. Βιτσικουνάκη, 1927, σ. 267

¹⁵³ Ίσως πρόκειται για τον Άγγελο Τσιτσιμπάκο, γαιοκτήμονα και χορηγό του ορφανοτροφείου Χατζηκόνστα

¹⁵⁴ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 16.08.1863/φ.322 και 17.08.1863/φ.324

¹⁵⁵ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 29.10.1863/φ.372

¹⁵⁶ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 268

¹⁵⁷ Ι. Κολιόπουλος, «Ληστεία και αλυτρωτισμός...», σ. 158

¹⁵⁸ Εφ. *Παλιγγενεσία* 17.08.1863/φ.207· *Αθηνά*, 24.12.1862/φ.3108· Ι. Β. Δασκαρόλης, «Ιουνιανά 1863, ο άγνωστος ελληνικός εμφύλιος», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τ.672, Ιούνιος 2024, σ. 38-39· R. Jenkins, *The Dilessi...*, σ. 11

¹⁵⁹ Σ. Σωτηρόπουλος, *Τριάκοντα εξ ημερών...*, σ. 24

λυμαινόμενους αυτήν κακούργους»,¹⁶⁰ απομακρύνθηκε και κρυβόταν στον δήμο Ληλαντίων στην Εύβοια.¹⁶¹

Στην Αττική επανήλθε μετά την παραίτηση της κυβέρνησης Βούλγαρη,¹⁶² όταν και εντοπίστηκε στον Μαραθώνα, γνωστό καταφύγιο της συμμορίας: «εις τον Μαραθώνα είδον πάντοτε αυτήν την συμμορίαν, εκεί εκτυπήθη από το μεταβατικό, εκεί έλαβον χώραν ληστεΐαι,...».¹⁶³ Στο σπίτι ενός προστατευόμενου του Σούτσου, «συνενοχείται και εκραιπάλει» με τον νομάρχη Αττικοβοιωτίας για δύο μέρες.¹⁶⁴ Θεωρώντας μάλλον εξασφαλισμένη την ανοχή των αρχών, πέρασε στα όρια της πρωτεύουσας για μια νέα απαγωγή, φοιτητών αυτή τη φορά, που επέστρεφαν το απόγευμα της Πρωτομαγιάς από την Καισαριανή. Αναζητούσε κάποιον πλούσιο Βότση από την Ύδρα και απαιτούσε λύτρα 20.000 δραχμών. Ωστόσο, όταν αποδείχτηκε ότι κανείς φοιτητής δεν ήταν ευκατάστατος, τους απελευθέρωσε σταδιακά όλους.¹⁶⁵ Λίγες μέρες αργότερα κυκλοφορούσε ανενόχλητος και διανυκτέρευσε στον κήπο της Ριζαρείου Σχολής, λίγες εκατοντάδες μέτρα από τα Ανάκτορα, προκαλώντας εύλογα σχόλια για την προνομιακή αυτή μεταχείριση.¹⁶⁶ Για το επόμενο τρίμηνο η συμμορία του Κίτσου απείχε από την ενεργό δράση, ενώ οι φήμες αναφέρονταν σε απόπειρες φυγής μέσω θαλάσσης, γι' αυτό σκάφος περιπολούσε τις ακτές της Αττικής, ώστε να αποτρέψει επιχειρούμενη έξοδό του.¹⁶⁷ Ουσιαστικά, κρυβόταν στον Ωρωπό, όπου σε επανειλημμένες συναντήσεις με τον νομάρχη, εξέταζε το ενδεχόμενο να παραδοθεί, όμως ο Σκαρλάτος Σούτσος αρχικά τον απέτρεψε.¹⁶⁸ Η πίεση, ωστόσο, από τα καταδιωκτικά αποσπάσματα του Λεωνίδα Βούλγαρη, που εντόπιζε τα λημέρια του σε Μαραθώνα και Ωρωπό,¹⁶⁹ επανέφερε το θέμα της παράδοσης. Μολονότι στο νέο Σύνταγμα

¹⁶⁰ Εφ. Νέα Γενεά 24.03.1864/φ.179

¹⁶¹ Απουσιάζουν συγκεκριμένες πληροφορίες, θεωρούμε όμως πιθανόν να κρυβόταν στο Αχμέτ Αγά, στο τσιφλίκι του Νόελ Μπαϊκερ, καταφύγιο και για τους Αρβανιτάκηδες μερικά χρόνια αργότερα: Τ. Βουρνάς, *Τα φοβερά...*, σ. 42-45

¹⁶² Εφ. Νέα Γενεά 05.08.1867/φ.467

¹⁶³ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, αριθ.65, Συνεδριάσεις 34, της 27 Ιουλίου 1865, Τόμος Α', σ. 514

¹⁶⁴ Εφ. Νέα Γενεά 24.03.1864/φ.179

¹⁶⁵ Εφ. *Ευνομία* 05.05.1864/φ.162· *Εθνοφύλαξ* 02.05.1864/φ.497· *Ημερήσια Νέα* 02.05.1864/φ.19

¹⁶⁶ Εφ. *Αυγή* 02.05.1864/φ.1175 και 06.05.1864/φ.1177· *Νέα Γενεά* 27.05.1864/φ.196

¹⁶⁷ Εφ. *Νέα Γενεά* 27.05.1864/φ.196

¹⁶⁸ Εφ. *Παλιγγενεσία* 01.06.1864/φ.408· *Νέα Γενεά* 10.02.1865/φ.261

¹⁶⁹ Εφ. *Νέα Γενεά* 03.02.1865/φ.259

δεν προβλεπόταν αμνηστία για τα κοινά εγκλήματα, οπότε η μόνη σωτηρία ήταν η παράδοση και η προσδοκία επιείκειας της δικαιοσύνης, του δίνονταν σχετικές ελπίδες, αλλά εξεταζόταν και το ενδεχόμενο να εγκαταλείψει την Αττική, για το οποίο απαιτούσε 10-12.000 δρχ., ποσό που απέρριπτε ο Κουμουνδούρος.¹⁷⁰ Όσο διαρκούσαν οι διαπραγματεύσεις, ο Κίτσος διαβεβαίωνε ότι θα απέχει από κάθε ληστρική ενέργεια και παρακαλούνταν ο διοικητής Βούλγαρης να σταματήσει την αυστηρή καταδίωξη.

Παρά τις υποσχέσεις για προσωρινή «ησυχία», στις 16 Δεκεμβρίου 1864, στη θέση Βούλα, κοντά στο Μαρκόπουλο Ωρωπού, η συμμορία του Κίτσου αιχμαλώτισε τον Βαγιανέλλη με τον υπηρέτη του.¹⁷¹ Κατά τον Ι. Κολιόπουλο ο Βαγιανέλλης ήταν πλούσιος ενοικιαστής ελαιώνων και από την απαγωγή του ο Κίτσος αποκόμισε 30.000 δρχ.¹⁷² Ωστόσο, στον τύπο της εποχής ο Βαγιανέλλης παρουσιάζεται οικονομικά κατεστραμμένος, να χρωστά «τα μαλλοκέφαλά του εις το δημόσιον»,¹⁷³ 5.000 δρχ. κατά τον γιο του, έναντι γενικότερου χρέους 50.000. Επιπλέον, γνωρίζονταν με τον Κίτσο,¹⁷⁴ όπως φάνηκε και κατά τη «σύλληψη»: το θύμα αντάλλαξε χειραψίες με τους ληστές, και από κοινού συνέταξαν την επιστολή προς τον φίλο τους Καρύδα, με το αίτημα για λύτρα 30.000 δρχ., παρόλο που ο Κίτσος γνώριζε την οικονομική δυσπραγία του θύματος. Στη συνέχεια ο Καρύδας προσπάθησε να κρατήσει μυστική την απαγωγή και άργησε πολύ να ενημερώσει τον νομάρχη, ώστε να προχωρήσουν οι διαδικασίες.¹⁷⁵ Παρατηρείται δηλαδή μια εσκεμμένη χρονοτριβή, που λογικά εξυπηρετούσε την απομάκρυνση των ληστών σε ασφαλές καταφύγιο. Παραδόξως, εκείνοι παρέμειναν όλη μέρα στο σημείο της ενέδρας, ενώ και οι αρχές προσπάθησαν με κάθε τρόπο να κρατήσουν μακριά από την καταδίωξη τον διοικητή και τα μεταβατικά αποσπάσματα. Όταν ο διοικητής παρακάμπτοντας τις άνωθεν εντολές, κατάφερε να περικυκλώσει τους ληστές, αντί για την αποστολή ενισχύσεων, ώστε να συλλάβει τον Κίτσο, του κοινοποίησαν επειγόντως την ανάκλησή του και ο νέος διοικητής Σκαλτσάς ζητούσε να του παραδώσει στην Κηφισιά όλα τα υπό τις διαταγές του σώματα.

¹⁷⁰ Εφ. *Νέα Γενεά* 25.02.1865/φ.265

¹⁷¹ *Ο.π.*

¹⁷² Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 283. Εσφαλμένα τοποθετείται η απαγωγή Δεκέμβριο του 1865.

¹⁷³ Εφ. *Νέα Γενεά* 03.02.1865/φ.259

¹⁷⁴ Εφ. *Ραδάμανθους* 01.01.1865/φ.81

¹⁷⁵ Εφ. *Νέα Γενεά* 25.02.1865/φ.265

Εύλογα ο Βούλγαρης παραιτήθηκε μετά από αυτήν τη μεθόδευση,¹⁷⁶ αφήνοντας δε υπονοούμενα για σκηνοθετημένη απαγωγή, ώστε να εισπραχτούν τα λύτρα, με αναπάντητα τα ερωτήματα για τον τρόπο απελευθέρωσης του Βαγιανέλλη, το ποσό που τελικά καταβλήθηκε και από ποιον.¹⁷⁷ Ο ίδιος ο Βαγιανέλλης πάντως χρησιμοποίησε την αιχμαλωσία ως δικαιολογία για την αδυναμία καταβολής του δημοσίου μισθώματος και ζητούσε αναβολή για την εκποίηση της οικίας του.¹⁷⁸ Όσο για τον Κίτσο και τη συμμορία του, συνέχισαν ανενόχλητοι τον βίο τους, αφού και ο νέος διοικητής τους μόνους που κατάφερε να ενοχλήσει ήταν οι κάτοικοι, που «φιλοξενούσαν» τα μεταβατικά αποσπάσματα.¹⁷⁹

Για τους επόμενους τρεις μήνες ο Κίτσος ήταν εξαφανισμένος, μετά από «*διωμολογημένη δ' ανακωχή*» με τον διοικητή Σκαλτσά, η οποία «*αμφοτέρων ετηρήθη*»,¹⁸⁰ αφού και ο τελευταίος φρόντιζε να ερευνά σε σημεία αντιδιαμετρικά του ληστή.¹⁸¹ Η μόνη δράση του ήταν η τρομοκράτηση του ποιμένα Πράππα, με επιστολές εκφοβισμού και επισκέψεις στο κονάκι του απειλώντας να το πυρπολήσει, μέχρι να ενδώσει στις πιέσεις κάποιου ποιμένα Ξηντάρρα, που ήθελε για νύφη την κόρη του Πράππα.¹⁸² Όταν όμως έφυγε ο Σκαλτσάς στις αρχές Απριλίου «*ελύθησαν οι όρκοι*».¹⁸³ Τα μεταβατικά αποσπάσματα, υπό τις οδηγίες του νέου διοικητή Λέκκα, σε σταθερή ενέδρα κοντά στην Κηφισιά –άλλο ένα γνωστό λημέρι του λήσταρχου-¹⁸⁴ πέτυχαν αργά τα μεσάνυχτα, στα τέλη Απριλίου τη συμμορία του Κίτσου, 20μελή πλέον, βελτιωμένη και πιο θαρραλέα. Ακολούθησε ένοπλη συμπλοκή, οι ληστές όμως χάρη στην έγκαιρη ειδοποίησή τους από τον οδηγό του αποσπάματος

¹⁷⁶ Εφ. *Νέα Γενεά* 03.02.1865/φ.259

¹⁷⁷ Εφ. *Ραδάμανθυς* 01.01.1865/φ.81· *Νέα Γενεά* 25.02.1865/φ.265· Σε περίπτωση οικονομικής δυσπραγίας του «αιχμαλώτου» ή θα κατέβαλε το κράτος τα λύτρα ή θα επιδίωκε με κάθε μέσο την απελευθέρωσή του.

¹⁷⁸ Συνεδρίαση 72, 22 Μαρτίου 1867, *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Περίοδος Α', Αθήναι, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1866-1867, σ. 415

¹⁷⁹ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 05.01.1865/φ.666, 12.01.1865/φ.670, 19.01.1865/φ.675

¹⁸⁰ Εφ. *Πρωινός Ταχυδρόμος* 01.05.1865/φ.161-162

¹⁸¹ *Νέα Γενεά* 20.01.1865/φ.256

¹⁸² Εφ. *Νέα Γενεά* 20.02.1865/φ.264

¹⁸³ Εφ. *Πρωινός Ταχυδρόμος*, ό.π.

¹⁸⁴ Γ. Ασπρέας, «Η ληστεία...», 25.08.1938/φ.2132

κατάφεραν να οχυρωθούν, χωρίς να αποφύγουν τις απώλειες.¹⁸⁵ Ως κατόρθωμα μνημονεύεται και μόνο το γεγονός ότι ο Κίτσος δέχτηκε πυρά από τις δυνάμεις καταδίωξης της Αττικής. Η προεκλογική περίοδος που ακολουθούσε, επέβαλε παύση στη ληστρική του δράση, καθώς ήταν πιο χρήσιμος να προκαλεί τον τρόμο και να εμποδίζει τις κινήσεις των ψηφοφόρων, ανάλογα με τα συμφέροντα των πατρώνων του.¹⁸⁶

Στο ενεργητικό του συγκαταλέγεται και η «εκ παρεξηγήσεως» αιχμαλωσία του Σπ. Καραϊσκάκη, στη γέφυρα της Πύρνας στην Κηφισιά. Όταν ο λήσταρχος πληροφορήθηκε την ταυτότητά του, είτε λόγω σεβασμού προς το ένδοξο όνομά του είτε επειδή ήταν αξιωματικός που είχε επαναφέρει ο βασιλιάς, του ζήτησε συγγνώμη και τον άφησε ελεύθερο με την παράκληση να κρατήσει μυστικό το περιστατικό.¹⁸⁷ Ενίοτε, χρησιμοποιούσε και το χαράτσι ως μέσο βιοπορισμού: τον Ιούλιο του 1865 στοχοποίησε κάποιον ποιμένα στην Πάρνηθα, απαιτώντας ένα αξιосέβαστο ποσό υπό την απειλή θανάτωσης και εξαναγκάζοντάς τον σε πρόσληψη προσωπικής φρουράς,¹⁸⁸ ενώ έναν μήνα πριν είχε απειλήσει να πυρπολήσει τις θημωνιές των κατοίκων του Κορωπίου με επιστολή στον δήμαρχο για καταβολή 25.000 δραχμών. Φοβισμένοι εκείνοι ότι θα δουν τους κόπους τους να γίνονται παρανάλωμα του πυρός, συγκρότησαν επιτροπή για να συγκεντρώσουν το ποσό.¹⁸⁹ Μάλλον απέτυχαν, αφού ο Κίτσος επανήλθε λίγο αργότερα, πήρε από δυο χωρικούς τα χρήματα και τα μουλάρια τους, ενώ υπενθύμισε το οφειλόμενο χαράτσι, με την απειλή ότι θα κάψει το χωριό¹⁹⁰ και θα σκοτώνει όποιον συναντά, άνθρωπο ή ζώο.¹⁹¹ Εντύπωση κάνει σε πρώτη ανάγνωση η εμμονή με το Κορωπί και η ασυνήθιστη για τον Κίτσο βαναυσότητα προς φτωχούς αγρότες. Φαίνεται όμως ότι πρόκειται για πράξη εκδίκησης, για δύο συντρόφους του που είχαν σκοτώσει στο παρελθόν.¹⁹²

¹⁸⁵ Εφ. *Πρωινός Ταχυδρόμος* 01.05.1865/φ.161-162· *Εθνοφύλαξ* 30.04.1865/φ.741, 01.05.1865/φ.742· *Νέα Γενεά* 01.05.1865/φ.279, 05.05.1865/φ.280

¹⁸⁶ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 03.05.1865/φ.743 και 10.05.1865/φ.748· *Πρωινός Ταχυδρόμος* 01.05.1865/φ.161-162

¹⁸⁷ Γ. Ασπρέας, «Η ληστεία...», 26.08.1938/φ.2133

¹⁸⁸ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 17.07.1867/φ.794

¹⁸⁹ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 10.06.1865/φ.768· *Μέριμνα* 15.07.1865/φ.439

¹⁹⁰ Εφ. *Αλήθεια* 07.12.1865/φ.36· *Αυγή* 07.12.1865/φ.1578

¹⁹¹ Εφ. *Νέα Γενεά* 08.12.1865/φ.326

¹⁹² *Ο.π.*

Η από τον Ιούνιο του 1865 επικήρυξή του για 3.000 δραχμές, τον Αύγουστο πενταπλασιάστηκε: 175.000 δραχμές για την εξόντωση όλης της συμμορίας, και ο Κίτσος αναδείχτηκε σε ληστή με τη μεγαλύτερη αμοιβή επικήρυξης.¹⁹³ Στη διάρρηξη των σχέσεων μεταξύ Κουμουνδούρου και Σκαρλάτου Σούτσου αποδόθηκε το παραπάνω διάταγμα και στην πρόθεση του πρώτου να επιτείνει τις προσπάθειες σύλληψης του λήσταρχου,¹⁹⁴ που πλέον διαπραγματευόταν την αναχώρηση όλης της συμμορίας από την Ελλάδα· ζητούσε 60.000 δρχ., με την άλλη πλευρά να διαθέτει μόνο 10.000.¹⁹⁵ Το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων σημαδεύτηκε από μια μάλλον επιδεικτική επίθεση στις 4 Οκτωβρίου, όταν οι οπλοφόροι του κύκλωσαν την οικία του πλούσιου Ματρόζου στην Κολοκυνθού και επιχείρησαν να εισβάλουν. Ένοικοι και γείτονες άνοιξαν πυρ εναντίον των ληστών και αντηλλάγησαν παρατεταμένοι πυροβολισμοί, που, σε συνδυασμό με φήμες για επικείμενο κίνημα, δημιούργησαν κλίμα τρομοκρατίας στην πρωτεύουσα. Την ένταση ενίσχυε και η πρωτοφανής συγκέντρωση δυνάμεων του στρατού στην Ομόνοια, που «εκστράτευσαν» εναντίον των ληστών, οι οποίοι, βέβαια, είχαν αποχωρήσει εγκαίρως.¹⁹⁶

Μερικές μέρες αργότερα ο Κίτσος στιγματίστηκε από τον αποτρόπαιο αποκεφαλισμό του παπά-Σπύρου. Αν και θεωρούνταν άνθρωπος εκλεπτυσμένης ευγένειας και απεχθανόταν τις αιματοχυσίες, το περιστατικό δείχνει ότι ήταν απηνής απέναντι στην προδοσία.¹⁹⁷ Μολονότι γνώριμός του ο ιερέας αυτός του Μαραθώνα, ανταποκρίθηκε στο αίτημα των ενοριτών του για εξόντωση της συμμορίας και σε συνεννόηση με τη χωροφυλακή σχεδιάστηκε παγίδευσή τους. Ο ιερέας υποσχέθηκε «λεία προς αιχμαλωσία», δήθεν κάποιους πλούσιους κυνηγούς και δόθηκε ραντεβού μεταξύ Πεντέλης και παραλίας, όμως αντ' αυτών εμφανίστηκαν μεταμφιεσμένοι χωροφύλακες. Οι ληστές εύκολα τους εξουδετέρωσαν και αναγνώρισαν στα πρόσωπα κάποιων παλιούς συναδέλφους τους στα μεταβατικά σώματα. Όταν αποκαλύφθηκε η προδοσία του παπά, ο Κίτσος δε δίστασε να τον αποκεφαλίσει εφαρμόζοντας τον απαράβατο κανόνα της ωμής βίας, προκειμένου να

¹⁹³ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 284· Εφ. *Νέα Γενεά* 08.09.1865/φ.308

¹⁹⁴ Εφ. *Βυζαντίς* 08.09.1865/φ.907

¹⁹⁵ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 04.10.1865/φ.850· *Νέα Γενεά* 06.10.1865/φ.314

¹⁹⁶ Εφ. *Νέα Γενεά* 06.10.1865/φ.314· *Εθνοφύλαξ* 05.10.1865/φ.851· *Νόμος* 09.10.1865/φ.82

¹⁹⁷ C. Ledoux, «Le Laurium...», σ. 567.

υπάρξει παραδειγματική τιμωρία και εκδίκηση.¹⁹⁸ Ενδιαφέρον έχει και η παραλλαγή της ιστορίας αυτής, στην προφορική παράδοση των ντόπιων Σαρακατσάνων: ο Κίτσος τράπηκε στη ληστεία, επειδή αδικήθηκε κατά την προαγωγή στο στρατό, ενώ ο παπάς ήταν άτιμος και συστηματικός καταδότης, που στόχευε στο ποσό της επικήρυξης.¹⁹⁹

Στις αρχές του 1866 φάνηκε η αποτελεσματικότητα της πρόσφατης επικήρυξης: μετά από υπόδειξη χωρικού συνελήφθησαν τρία μέλη της συμμορίας σε σπηλιά στην Πάρνηθα.²⁰⁰ Άμεση ήταν η καταβολή των προβλεπόμενων αμοιβών στους συντελεστές της σύλληψης, μάλιστα «μόνος ο καταδείξας έλαβε 4.500 δραχμών».²⁰¹ Το τραύμα για τη συμμορία ήταν σημαντικό, αφού μειώθηκε η δύναμή της και αποκαλύφθηκαν σχέσεις της με υψηλά πρόσωπα της πρωτεύουσας.²⁰² Σε δυσχερή θέση ο Κίτσος, έστειλε επιστολή στην κυβέρνηση προτείνοντας να παραδοθεί και να εισπράξει ο ίδιος την αμοιβή της επικήρυξής του, με την προϋπόθεση ενδεχόμενη θανατική καταδίκη του να μετατραπεί σε ισόβια δεσμά με βασιλική χάρη. «Ο πονηρός είναι και διπλωμάτης, ζητεί να ληστεύση την κυβέρνησιν δια μέσου αυτής της κυβερνήσεως. Φαίνεται ότι είναι στενοχωρημένος.» σχολίαζαν οι εφημερίδες.²⁰³ Η ανάγκη αναζήτησης νέων συντρόφων, η σκληρή καταδίωξη από τον μοίραρχο Βακάλογλου²⁰⁴ πιθανόν και η απομάκρυνση του Σκαρλάτου Σούτσου από τη θέση του αυλάρχη,²⁰⁵ επέβαλαν τη μετατόπιση του κέντρου των επιχειρήσεων προς την Ειδυλλία, όπου διατηρούσε κάποια λημέρια.²⁰⁶ Εκεί εστιάζεται η δράση του μέχρι το τέλος του 1866, με σποραδικές εμφανίσεις και στον Μαραθώνα και συμπλοκές με τα μεταβατικά.²⁰⁷ Νέα απόπειρα με στόχο δύο ευκατάστατους Αθηναίους έγινε λίγο πριν τον Δεκαπενταύγουστο, στη θέση Μάζι, στη θηβαϊκή οδό, στο λεωφορείο προς Λειβαδιά. Ενώ αρχικά αφαίρεσαν

¹⁹⁸ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 310-311, 313-315· *Εθνοφύλαξ* 12.10.1865/φ.856

¹⁹⁹ Α. Μιχοπούλου, «Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι και δύο επεισόδια ληστείας στην περιοχή Αραφήνα (Ραφήνα) Αττικής τον 19^ο αιώνα», *Πρακτικά ΙΒ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής*, Καλύβια Θορικού Αττικής, σ. 297-298

²⁰⁰ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 31.01.1866/φ.929

²⁰¹ Εφ. *Παλιγγενεσία* 08.02.1866/φ.848

²⁰² Εφ. *Νέα Γενεά*, 02.02.1866/φ.336· *Αιών* 31.01.1866/φ.2092

²⁰³ Εφ. *Αυγή* 18.02.1866/φ.1625

²⁰⁴ Εφ. *Νέα Γενεά* 24.08.1866/φ.383

²⁰⁵ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 07.06.1866/φ.1008

²⁰⁶ Εφ. *Μέλλον* 15.02.1866/φ.232· *Βυζαντίς* 23.02.1866/φ.953

²⁰⁷ Εφ. *Αυγή* 25.08.1866/φ.1749· *Νέα Γενεά* 15.06.1866/φ. 365

από όλους τους επιβάτες χρήματα και αντικείμενα, μετά από έλεγχο των στοιχείων τους τα επέστρεψαν, κρατώντας μικροποσά από έναν κάτοικο Λειβαδιάς και από κάποιον παπά-Χρήστο. Δεν εντόπισαν τα πρόσωπα που αναζητούσαν, έγιναν όμως αντιληπτοί από περιπολούσα δύναμη, και άρχισε σκληρή καταδίωξη, που συνεχίστηκε αμείωτη τις επόμενες εβδομάδες με τις φήμες να διαδίδουν ότι ο Κίτσος «*διατρέχει τον ύστατο των κινδύνων*».²⁰⁸ Η συμμορία διασώθηκε, αλλά το επιχειρησιακό της σχέδιο αστόχησε πλήρως, αποτυχία που αντισταθμίστηκε από νέα αιχμαλωσία έναν μήνα αργότερα: στην περιοχή Βραχόνας κοντά στο Μαρκόπουλο «*συνέλαβαν*» δύο οινοπώλες της πρωτεύουσας, που έκαναν περιοδεία στους αττικούς δήμους αναζητώντας μούστο, απαιτώντας λύτρα 60.000 δρχ. από τον καθένα.²⁰⁹ Αυτή είναι και η τελευταία ληστρική πράξη του Κίτσου, η οποία προφανώς του επέτρεψε να «*ησυχάσει*» για αρκετούς μήνες, αφού η επόμενη εμφάνισή του σημειώνεται τον Μάρτιο του 1867. Αφορά μια αιματηρή συμπλοκή με ένα απόσπασμα στην Πάρνηθα, με σημαντικές απώλειες εκατέρωθεν: ο Κίτσος μετρούσε δύο νεκρά παληκάρια και τέσσερα τραυματισμένα,²¹⁰ ενώ για τους στρατιώτες που σκοτώθηκαν, τελέστηκε ειδικό μνημόσυνο στη Μητρόπολη.²¹¹

Την άνοιξη του 1867, αναζήτησε διέξοδο στο πλαίσιο στρατολόγησης εθελοντών για την επαναστατημένη Κρήτη, όπου μαζί με τον Λύγκο αιτούνταν στις διαπραγματεύσεις να καταργηθούν «*τα προγράφοντα αυτούς διατάγματα*», πριν συνθηκολογήσουν για την αναχώρησή τους.²¹² Μάλιστα ο Κίτσος είχε συναντήσεις στην Αθήνα με άλλους που σκόπευαν να εκστρατεύσουν.²¹³ Τελικά, ακύρωσε τη μετάβασή του, καθώς ο Πήλιος αμφισβήτησε την αξιοπιστία της κυβέρνησης, υποψιαζόμενος κάποια παγίδα. Αντίθετα, τρεις σύντροφοί του έφυγαν κανονικά για Κρήτη και καθώς γνώριζαν όλα τα κρησφύγετά του, ο φόβος ότι αμνηστευμένοι πλέον θα τον πρόδιδαν,²¹⁴ τον ανάγκασε να εγκαταλείψει την Αττική. Τους επόμενους μήνες το σκηνικό της δράσης μεταφέρθηκε στην

²⁰⁸ Εφ. *Αυγή* 27.08.1866/φ.1751· *Νέα Γενεά* 24.08.1866/φ.383

²⁰⁹ Εφ. *Νέα Γενεά* 28.09.1866/φ.391· *Αυγή* 28.09.1866/φ.1774· *Αιών* 29.09.1866/φ. 2164

²¹⁰ Εφ. *Αυγή* 16.03.1867/φ.1891· *Νέα Γενεά* 16.03.1867/φ.430 και 18.03.1867/φ.431

²¹¹ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 08.04.1867/φ.1217

²¹² Εφ. *Νέα Γενεά* 07.06.1867/φ.450

²¹³ Εφ. *Νέα Γενεά* 31.05.1867/φ.448

²¹⁴ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 283-284 · του ιδίου, «Περί 'κοινωνικών'...», σ. 748

Πελοπόννησο, όπου, παρόλα τα σχέδια με τις συμμορίες Λύγκου και Λαφαζάνη, δεν τέθηκε σε εφαρμογή κανένα μέχρι τον Ιούνιο, όταν και έπεσαν οι τίτλοι του τέλους για τον Κίτσο.

Από την παρακολούθηση της δράσης του φαίνεται ότι ο Κίτσος επιχειρούσε αιχμαλωσίες κυρίως ευκατάστατων πολιτών, ώστε να μπορεί με τα λύτρα να περνάει «ήσυχος» για κάποιους μήνες, χωρίς να ενοχλεί τον απλό λαό.²¹⁵ Περιορισμένες ήταν οι αιχμαλωσίες αυτές, λιγότερες οι ληστείες, ενώ μηδενικές ήταν οι λεηλασίες. Ο στόχος ήταν να αποφεύγεται η αποστολή στα Μεσόγεια καταδικωτικών αποσπασμάτων, τα οποία προέβαιναν σε αρπαγές αδιακρίτως και έπλητταν τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα των πατρώνων του Κίτσου στην περιοχή.²¹⁶

1.3.2 Όταν ο «πρίγκιπας της Αττικής» συναντήθηκε με τον επιχειρηματία Σερπιέρι

Αν και οι εφημερίδες της εποχής εστιάζουν στις αιχμαλωσίες, ο Κίτσος προτιμούσε να παρέχει ασφάλεια και προστασία σε γαιοκτήμονες και εύπορους γενικά των Μεσογείων αποκομίζοντας διάφορα χρηματικά ποσά.²¹⁷ Επρόκειτο για μια επωφελή συνεργασία και για τα δύο μέρη. Ο πλούσιος γαιοκτήμονας, για να απαλλαγεί από τη διαρκή απειλή λεηλασίας της περιουσίας του, κατέβαλλε κάποιο τίμημα ετησίως,²¹⁸ εξασφαλίζοντας ότι ο ληστής όχι μόνο δεν θα άγγιζε την περιουσία του, αλλά θα εμπόδιζε κι άλλους, προστασία σημαντική, όταν αφορούσε όχι μόνο ακίνητα, αλλά καλλιέργειες ή κοπάδια.²¹⁹ Ο ληστής, από την άλλη μεριά, εξασφάλιζε ένα σταθερό έσοδο με μηδενικό κίνδυνο, αφού δύσκολα θα καταγγελλόταν μια τέτοια συμφωνία. Αυτή η μέθοδος πληρωμής ενιαύσιων λύτρων, η λεγόμενη blackmail, τηρούνταν και από τις δύο πλευρές με απόλυτη εχεμύθεια, γι' αυτό και γινόταν υπό άκρα μυστικότητα. Την εφαρμόζαν κυρίως ξένοι που ζούσαν στην Ελλάδα και αποτελούσε ένα είδος ασφαλιστρών για τη ζωή και την περιουσία τους.²²⁰

²¹⁵ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 28 της 24^{ης} Ιανουαρίου 1867, σ. 159

²¹⁶ Ι. Κολιόπουλος, «Περί 'κοινωνικών'...», σ. 429

²¹⁷ Ό.π., σ. 429· του ιδίου, *Η ληστεία ...*, σ. 283

²¹⁸ Κ. Τάκερμαν, *Οι Έλληνες...*, σ. 197

²¹⁹ A. de Gobineau, *Στο βασίλειο των Ελλήνων (Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα)*, Αθήνα, Περίπλους, 1999, σ. 138-139 (Arthur de Gobineau: πρεσβευτής της Γαλλίας στην Ελλάδα, 1864-1868)

²²⁰ Κ. Τάκερμαν, *Οι Έλληνες...*, σ. 197-198

Ένας ξένος που επέλεξε μια τέτοιου είδους συμφωνία με τον Κίτσο, ήταν και ο I.B. Σερπιέρι, όταν τα επιχειρηματικά σχέδια της εταιρίας Ilarion Roux et Cie τον έφεραν κυριολεκτικά στην «επικράτεια» του αρχιληστή, στη λαυρεωτική γη. Το Λαύριο, πολύβουο κατά τους κλασσικούς χρόνους λόγω των μεταλλείων αργύρου, τη δεκαετία του 1860 φιλοξενούσε μόνο νομάδες βοσκούς με κοπάδια αιγοπρόβατα.²²¹ Εκεί, στην περιοχή Καμάριζα, σε ένα βουνό που μέχρι σήμερα φέρει ανεπίσημα το όνομά του,²²² βρισκόταν η σπηλιά του Κίτσου,²²³ ένα ακόμη λημέρι του, με διάφορες εξόδους διαφυγής και σε σημείο που επέτρεπε πλήρη κατόπτευση μέχρι τη θάλασσα.²²⁴ Την κυριαρχία του στην περιοχή τεκμηριώνει και η λεγόμενη «τρύπα του Κίτσου»,²²⁵ ένα τεράστιο βάραθρο, που προήλθε από κατάρρευση οροφής μεγάλου σπηλαιού και σήμερα ονομάζεται «Χάος».²²⁶ Σε αυτήν την περιοχή ήρθε ο Σερπιέρι τον Οκτώβρη του 1863, διαβλέποντας υψηλή κερδοφορία από την επεξεργασία των καταλοίπων της αρχαίας μεταλλουργικής και μεταλλευτικής δραστηριότητας, έργο ιδιαίτερα απαιτητικό με δεδομένη την πλήρη ανυπαρξία υποδομών. Σύντομα ο επιχειρηματίας εκτός από τις τεχνικές δυσκολίες κλήθηκε να αντιμετωπίσει τις ιδιόζουσες συνθήκες που προκαλούσε η παρουσία του λήσταρχου Κίτσου, «όστις ουδεμίαν είχε διάθεσιν ν' αφήση τοιαύτην ευκαιρίαν φορολογίας να διαφύγη».²²⁷

Καθώς η περιοχή ήταν εντελώς ακατοίκητη, δεν υπήρχε περίπτωση να περάσουν απαρατήρητοι οι νεοφερμένοι. Άλλωστε, από το λημέρι του μπορούσε να παρακολουθεί²²⁸ την πορεία των εργασιών δυτικά του αρχαίου λιμανιού των Εργαστηρίων: από τις πρώτες

²²¹ A. Cambresy, «Le Laurium», Extrait de la *Revue Universelle des mines*, etc 3e serie, t.vi, 33e annee, 1889, σ. 21-22 (Ο Alphonse Cambresy ήταν μηχανικός, διευθυντής της μεταλλευτικής εταιρίας «Λαυριωτικός Όμιλος»)

²²² Πρόκειται για το Μικρό Ριμπάρι, γνωστό στην τοπική κοινωνία ως «Κίτσος».

²²³ «...ευρύχωρο κοίλωμα...που θυμίζει παρατηρητήριο χωρίς να είναι ορατό από απόσταση...Το όνομά του χρωστά στον...λήσταρχο Κίτσο, που το χρησιμοποιούσε για κρησφύγετο...» βλ. Α. Πετροχείλου, «Τα σπήλαια της ΝΑ. Αττικής», *Πρακτικά Δ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής*, Καλύβια, 1993, σ. 317-318

²²⁴ Γ. Δερμάτης, *Ως εφάνη τα μέταλλα τα εν Μαρωνεία-Τα μεταλλεία της Καμάριζας στο Λαύριο*, Κοινότητα Αγίου Κωνσταντίνου, Καμάριζα, 2006, σ. 52

²²⁵ «trou de Kitzo»: A. Cambresy, «Le Laurium», ... σ. 83

²²⁶ Γ. Δερμάτης, *Ως εφάνη*...σ. 50

²²⁷ Τ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα ήτοι Ιστορία της Μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α' (1862-1898)*, εν Αθήναις, Εκδοτικό κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, 1898, σ. 297

²²⁸ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2014, σ. 424

υποτυπώδεις καλύβες,²²⁹ μέχρι την κατασκευή των καμίνων για την ανακαμίνευση των σκωριών, που βρίσκονταν σε σωρούς σε όλην τη λαυρεωτική γη.²³⁰ Λίγο μετά την έναρξη λειτουργίας των χυτηρίων, ο διευθυντής έλαβε ένα σημείωμα με την υπογραφή «Κίτσος, πρίγκιπας της Αττικής», όπου ζητούσε ετήσιο «φόρο υποτέλειας» 50.000 φράγκων, για να τους επιτρέψει να συνεχίσουν ελεύθερα τη βιομηχανική τους δραστηριότητα. Αν δεν καταβαλλόταν τακτικά και προκαταβολικά, το εργοστάσιο θα καιγόταν.²³¹ Κατά μία άλλη εκδοχή ο Κίτσος ζητούσε φόρο 6.000 φράγκων, διαφορετικά οι διευθυντές θα έπρεπε να θεωρούν τους εαυτούς τους ήδη νεκρούς, ενώ η επιχείρηση θα «στραγγαλιζόταν».²³² Ακόμα και στη βουλή συζητούσαν ότι η εταιρία «...εύρε μεγάλας δυσκολίας, ...εκτός της απειλής με τον Κίτσον, ...».²³³ Η απειλή αρχικά αγνοήθηκε και για έναν μήνα κανείς δεν έβγαινε από τις εγκαταστάσεις της εταιρίας χωρίς οπλισμένη συνοδεία.

Όμως, το θέμα της ασφάλειας παρέμενε ανοιχτό. Η ελληνική κυβέρνηση αδυνατούσε να παρέχει αποτελεσματική προστασία και οι λιγοστοί ποιμένες και γεωργοί τριγύρω αποτελούσαν αμελητέα βοήθεια.²³⁴ Η εταιρεία έπρεπε να διαχειριστεί μόνη της τον επικίνδυνο εχθρό, όμως δυσκολευόταν να εκταμιεύσει 6.000 φράγκα.²³⁵ Τη λύση έδωσε ο Κίτσος με μια επιστολή-πρόσκληση στον Σερπιέρι να συναντηθούν, για να συζητήσουν ένα σημαντικό θέμα. Ο Γάλλος πρέσβης, γνώστης της επιστολής, αναφέρει ότι ποτέ δεν είχε διαβάσει πιο ευγενικές προτάσεις.²³⁶ Η συνάντηση έγινε στον Υμηττό, σε ένα σημείο με πανοραμική θέα, όπου περίμενε έτοιμο, στρωμένο τραπέζι τον Σερπιέρι, που ανηφόριζε προς το σημείο προβληματισμένος, αν έπρεπε να συνεργαστεί ή να καταδώσει τον αρχιληστή. Όταν ολοκληρώθηκε το γεύμα και αποσύρθηκε η συμμορία την ώρα του καφέ,

²²⁹ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...*, σ. 37

²³⁰ Γ. Δερμάτης, *Λαύρειο το μαύρο φως· η μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία στο Λαύρειο, 1860-1917, ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, Λαύρειο, Τεχνολογικό-Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρείου (Ε.Μ.Π.), 2003, σ. 94

²³¹ C. Ledoux, «Le Laurium...», σ. 567

²³² M.E. Countess of Jersey, “The romance of a mine”, *National Review*, vol. 11, No 45, London, July 1888, σ. 704. (Η κόμισσα της Γερσέης επισκέφτηκε τον Ιανουάριο του 1888 την Ελλάδα. Φιλοξενήθηκε στο Λαύριο από τον Α. Κορδέλλα, αρχιμηχανικό στην εταιρία, που την ξενάγησε και της έδωσε όλες τις σχετικές πληροφορίες.)

²³³ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, αριθ.65, Συνεδρίασις 34, της 27 Ιουλίου 1865, Τόμος Α΄, σ. 513

²³⁴ M.E. Countess of Jersey, “The romance...», σ. 705

²³⁵ Ό.π.: C. Ledoux «Le Laurium...», σ. 567

²³⁶ A. de Gobineau, *Στο βασίλειο...*, σ.138· Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...*, σ. 28

τότε άνοιξε τα χαρτιά του ο Κίτσος: «Λοιπόν, τώρα θα μιλήσουμε για τις υποθέσεις μας. Εσείς κερδίζετε τώρα στο Λαύριο του κόσμου τα λεφτά και είναι σωστό και δίκαιο να έχω κι εγώ το μερίδιό μου, που θα είναι τόσο τοις εκατό από τις εισπράξεις». Με δεδομένο ότι η εταιρία ήταν στα πρώτα της βήματα, η συμφωνία περιλάμβανε άμεση καταβολή 6.000 φράγκων και πληρωμή κάθε τετράμηνο ενός συγκεκριμένου ποσού σε φράγκα, ενώ ο Κίτσος θα παρείχε προστασία από άλλες ληστοσυμμορίες στο ζεύγος Σερπιέρι και στους υπαλλήλους του, κατά τις μετακινήσεις τους στο Λαύριο, μέρα και νύχτα, θα επωμιζόταν δε και την ασφαλή μεταφορά της μισθοδοσίας, 20-25.000 φράγκα κάθε 15ήμερο. Επίσης, δύο από τους ληστές θα προσλαμβάνονταν για τη φύλαξη των οικιών του Σερπιέρι, σε Αθήνα και Λαύριο.²³⁷ Κατά μία άλλη εκδοχή η συνάντηση έγινε πριν από την επίσημη έναρξη των εργασιών της εταιρίας και μετά από πρωτοβουλία του αποφασιστικού Σερπιέρι,²³⁸ που πρότεινε να δώσει άμεσα 3.000 φράγκα και πέντε περίστροφα ως δείγμα φιλίας, ενώ το υπόλοιπο ποσό θα καταβαλλόταν, όταν θα ήταν διαθέσιμο. «Κύριε» απάντησε ο Κίτσος «βλέπω ότι είστε καθωσπρέπει άνθρωπος. Δέχομαι τους όρους σας κι αν κάποιος τολμήσει να κακοποιήσει εσάς ή τον κύριο Κορδέλλα ή κάποιον από τους δικούς σας, τόσο το χειρότερο γι' αυτόν».²³⁹

Ανεξάρτητα από την ημερομηνία της συνάντησης, η συμφωνία φαίνεται ότι τηρήθηκε, αφού τα αποτελέσματά της ήταν ορατά και σχολιάζονταν σκωπτικά στη βουλή, στα τέλη του 1866: «...ο Κίτσος τους πάντας ληστεύει, αλλά τους μεταβαίνοντας εις το Λαύριον ως εξ ονόματος του Ρου, εκείνους δεν τους συλλαμβάνει, δεν τους ληστεύει, ούτε τους πειράζει».²⁴⁰ Πολύ περισσότερο, ο Κίτσος είχε αναλάβει την -με κάθε μέσο- υπεράσπιση των συμφερόντων της εταιρίας, όπως φάνηκε στην περίπτωση του δημάρχου Λαυρίου.²⁴¹ Ο

²³⁷ Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Ernst Ziller...*, σ. 67. Τα γεγονότα αφηγήθηκε ο Σερπιέρι στον Τσίλλερ κατά τη διάρκεια εκδρομής τους στην Πεντέλη.

²³⁸ Παρομοίως τονίζεται η γενναιότητα του Σερπιέρι καθώς διακινδυνεύει να αιχμαλωτιστεί από τον ληστή στο: Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...*, σ. 37

²³⁹ Μ.Ε. Countess of Jersey, "The romance...", σ. 705-706

²⁴⁰ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδριάσεις 9, της 27 Δεκεμβρίου 1866, Τόμος Α', σ. 19

²⁴¹ Ο Σερπιέρι είχε υπογράψει συμβόλαια με τους κατοίκους της Κερατέας για την αγορά εκτάσεων στην περιοχή Συντερίνα-Καμάριζα, με μεγάλες συγκεντρώσεις σκωριών. Στις αρχικές συμφωνίες ο δήμαρχος Αθανασίου είχε θέσει συγκεκριμένους όρους στον Σερπιέρι, τους οποίους εκείνος δεν τήρησε και ο δήμαρχος βρέθηκε στην «αντιπολίτευση», καθώς αρκετοί κάτοικοι στήριζαν τον επιχειρηματία : βλ. Γ. Ιατρού, *Ενέδρα στο δήμαρχο. Κερατέα-Λαύριο 1865*, Καλύβια Αττικής, Εκδόσεις ΑΩ, 2021, σ. 17

Λουκάς Αθανασίου, αν και κατηγορούνταν ως «παράνυμφος της εταιρίας του Κήτσου»,²⁴² «συνεργός, υποστηρικτής αυτού του ανθρώπου[ενν. του Κίτσου]»,²⁴³ στα τέλη Νοεμβρίου-αρχές Δεκεμβρίου 1865, έπεσε θύμα ενέδρας σε μια ερημική περιοχή, στη λεγόμενη γέφυρα του Αδάμη. Άγνωστοι παραμόνευαν και του επιτέθηκαν με κάλτσες (τσουράπια) γεμάτες άμμο, ενώ ένας γυρολόγος τον μετέφερε λιπόθυμο στο χωριό, απ' όπου διεκομίσθη σε νοσοκομείο της Αθήνας και πέθανε μετά από μερικές μέρες. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση στην Κερατέα, δράστης του φόνου ήταν ο Κίτσος – κατά μια άλλη εκδοχή πολιτικοί του αντίπαλοι, υποστηρικτές του Σερπιέρι.²⁴⁴ Φαίνεται ότι ο Λ. Αθανασίου αποτελούσε εμπόδιο για τα σχέδια του Σερπιέρι: ο πρωθυπουργός Κουμουνδούρος δήλωνε ότι «έφερε προσκόμματα εις την εταιρίαν»,²⁴⁵ ενώ ο βουλευτής Καλλιφρονάς επιχειρηματολογούσε ότι ήταν «ο τιμωρότερος όλων» και αρνούνταν να χαρίσει την περιουσία του για να αποκομίσει η εταιρία τεράστια κέρδη.²⁴⁶ Η απαλλαγή της εταιρίας από έναν παράγοντα ανασταλτικό της ανάπτυξής της, όπως ο δήμαρχος, θεωρητικά ενέπιπτε στα νέα καθήκοντα του Κίτσου, όμως ελλείψει αποδεικτικών στοιχείων παραμένει πιθανός δράστης. Η προφορική παράδοση, ωστόσο, διασώζει την κυρίαρχη αντίληψη σε μια κατά βάση αγροτική κοινωνία για την εμβέλεια της σχέσης Σερπιέρι και Κίτσου.

Προς υπεράσπιση των συμφερόντων του πρώτου, μάλιστα, συναντάμε και έναν γνώριμο από άλλες δράσεις του Κίτσου, τον καπετάν-Μήτσα. Σύμφωνα με τον αρχιμηχανικό Κορδέλλα, η εταιρία για να αντιμετωπίσει «τον αιμοβόρον αρχιληστήν Σπανόν»²⁴⁷ είχε καταρτίσει «ισχυρό σώμα οπλοφόρων...του γνωστού και ατρόμητου καπετάν Μήτσα».²⁴⁸ Μάλλον η επιστράτευσή του εξυπηρετούσε αρχικά την προστασία της εταιρίας από άλλους ληστές, σίγουρα όμως θα κάλυπτε και άλλες ανάγκες. Ο τύπος της εποχής συσχετίζει τη δράση του με την προσπάθεια της εταιρίας να εκδιώξει -από περιοχή που διεκδικούσε ως

²⁴² *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, αριθ.62, Συνεδρίασις 33, της 25 Ιουλίου 1865, Τόμος Α', σ. 498

²⁴³ *Ο.π.*, σ. 511

²⁴⁴ Γ. Ιατρού, *Ενέδρα στο δήμαρχο...*, σ. 17-18, 170. Η συγκεκριμένη πληροφορία στηρίζεται στις αφηγήσεις του μπαρμπα Γιώργη Ρώμα (1884-1987), ανθρώπου εγγράμματος και εγγονού μετέπειτα δημάρχου.

²⁴⁵ *Εφ. Νέα Γενεά* 29.12.1865/φ.329

²⁴⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, αριθ.65, ... σ. 514

²⁴⁷ Ο Σπανός εμφανίζεται ως διάδοχος του Κίτσου στην Αττική μετά τον θάνατό του. Ενώθηκε με τη συμμορία των Αρβανιτάκηδων και αρχικός τους στόχος ήταν ο Σερπιέρι βλ. C. Ledoux, «Le Laurium...», σ. 567-568· Ο Σερπιέρι ως στόχος των Αρβανιτάκηδων βλ. *Εφ. Αυγή* 17.04.1870/φ.2643

²⁴⁸ Γ. Δερμάτης, *Ως εφάνη τα μέταλλα...*, σ. 73

δική της- μια ελληνική εταιρία, κάτοχο σκωριούχου γης προς εκμετάλλευση. Γι' αυτόν τον λόγο «Εκμίσθωσε τον γνωστόν οπλοφόρον του Κρανιδίου...με μισθόν...500-600 δραχ. Ούτος στρατολογήσας ενταύθα εις τας Αθήνας...χειμαριώτας και άλλους περί τους 100 οπλοφόρους, μετέβη εις Κερατέαν υπό τας διαταγάς του Σερπιέρη, και...τρεις εξεστράτευσε κατά των θέσεων της ελληνικής εταιρίας...». ²⁴⁹ Μάλιστα ο Μήτσας απειλούσε ότι θα τους σκοτώσει και θα τους ρίξει στη θάλασσα, προκαλώντας την παρέμβαση ενόπλων δυνάμεων. ²⁵⁰ Δεν γνωρίζουμε ποια ακριβώς μέσα χρησιμοποίησε ο Κίτσος για να τηρήσει τους όρους του «συμβολαίου» του με τον Σερπιέρι, σίγουρα όμως παρέμεινε μέχρι τέλος πιστός σύμμαχος και λειτουργούσε ως αυτεπάγγελτη αστυνομική δύναμη. ²⁵¹

1.3.3 Οι σύντροφοι, οι συνεργαζόμενες συμμορίες και οι ληστοτρόφοι

Ο Κίτσος ξεκίνησε τη ληστρική του δράση σχηματίζοντας μια σχετικά μικρή συμμορία, ²⁵² τον πυρήνα της οποίας αποτελούσαν τα δύο αδέρφια, Κίτσος και Πήλιος, η βάση της οργάνωσής της, δηλαδή, εδραζόταν στην αρχή της ομαιμοσύνης. Η συγκρότηση των εξωτερικών κύκλων της συμμορίας, ωστόσο, στηριζόταν σε ποικίλους δεσμούς πραγματικής ή πνευματικής συγγένειας και σε πελατειακές σχέσεις, ²⁵³ σε ένα σύνθετο πλέγμα οριζόντιων και κάθετων διασυνδέσεων, που παρείχε πολλαπλά ερείσματα. Η σύνθεση της συμμορίας δεν ήταν σταθερή, καθώς μέλη της αποφάσιζαν ενίοτε να «προσέλθουν» ²⁵⁴ ή φονεύονταν κατά τη διάρκεια συμπλοκών και αντικαθίσταντο. Επίσης, η τοπικότητα και το είδος της δράσης καθόριζε κάθε φορά την «ομάδα κρούσης». Στις επιχειρήσεις στην Ειδυλλία, για παράδειγμα, αξιοποιούσε το συγγενικό δίκτυο του ληστή του Ιωάννη Πλούμπη, που τον τροφοδοτούσε με νέο αίμα για τη συμμορία του ²⁵⁵ και του

²⁴⁹ Εφ. Νέα Γενεά 19.02.1866/φ.339

²⁵⁰ Εφ. Νέα Γενεά 23.02.1866/φ.340

²⁵¹ Μ.Ε. Countess of Jersey, «The romance...», σ. 705

²⁵² Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 283· «Δεν είχε ποτέ περισσότερους από 8-10 συντρόφους...» βλ. Α. de Gobineau, *Στο βασίλειο...*, σ. 137

²⁵³ Στ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία...», σ. 84

²⁵⁴ Εφ. Εθνοφύλαξ 10.3.1864/φ.462

²⁵⁵ Ο ξάδερφος του Ιωάννη, Αναστάσιος Πλούμης και ο Γιαννακός Τσούγκος άλλοτε ενώνονταν με τη συμμορία και άλλοτε αυτονομούνταν. Ο αδερφός του τελευταίου, έγινε ληστής της συμμορία Κίτσου για να

εξασφάλιζε διάσπαρτους «κατασκόπους», ώστε να ενημερώνεται εγκαίρως για επικίνδυνες εξελίξεις.²⁵⁶ Μεταξύ των μελών της συμμορίας υπήρχε συνοχή και αλληλοϋποστήριξη: πλήρης περίθαλψη στους πληγωμένους,²⁵⁷ μέριμνα για τη μεταφορά τραυματιών και νεκρών από το πεδίο της συμπλοκής ή για να αποτραπεί η ατίμωση των νεκρών συντρόφων από τις κρατικές δυνάμεις.²⁵⁸

Μέλη της συμμορίας ήταν για ένα διάστημα ο Λύγκος, παλιός ληστής της Αργολίδας και ο Μήτσος Λαφαζάνης «συνταξιούχος στρατιώτης».²⁵⁹ Ο Λαφαζάνης ανήκε στη συμμορία του Λύγκου, από την οποία αποσπάστηκε και συγκρότησε δική του το 1866, πριν από την απαγωγή Σωτηρόπουλου, αρνούμενος να μετακινηθεί με τον Λύγκο στην Αττική, για να ενωθούν με τον Κίτσο.²⁶⁰ Η συμμορία του Λύγκου είχε τις ρίζες της στα όρη του Χελίου και λυμαινόταν «ολόκληρον τον κάτω Ναχαγιέ», δηλαδή την επαρχία Ερμιόνης, ενώ εμφανιζόταν και στη Μεγαρίδα.²⁶¹ Δε γνωρίζουμε τη συγκυρία της αρχικής γνωριμίας, ωστόσο, απέναντι από τον «κάτω Ναχαγιέ», στις Σπέτσες, καταγράφεται η πρώτη σύμπραξή τους, στην απαγωγή Μπάμπα,²⁶² που συντόνισε, ο Στ. Μήτσας «...εκ των συγγενών του οποίου, ως εθρυλλείτο, συνέκειτο η συμμορία του Λύγκου, ότε διέπραξε την κατά Μπάμπαν ληστεϊάν».²⁶³ Ανάμεσα σε αυτούς και ο ανιψιός του Μήτσα, Κυριακός Δέδες, τον οποίο συναντάμε και στην αιχμαλωσία Μπερσή.²⁶⁴ Η συνεργασία Κίτσου και Λύγκου στην Αττική καταγράφεται συχνά στον τύπο της εποχής: «κατά την θέσιν Σταυρός...οι λήσταρχοι Κίτσος και ο Λύκος διέπραζαν άπειρα...».²⁶⁵ «Πολλά λέγονται περί διαπραγματεύσεων μετά του αρχιληστού Κίτσου...και του Λύγκου περί απεπλεύσεως αυτών

εκδικηθεί τον φόνο του αδερφού του από τον δήμαρχο Μαλέα βλ. Εφ. *Αλήθεια* 07.07.1870/φ.1170 και 14.07.1870/φ.1175

²⁵⁶ Εφ. *Μέλλον* 15.02.1866/φ.232 · *Βυζαντίς* 23.02.1866/φ.953

²⁵⁷ Οι ληστές Νταβελάκος και Μέλιος μετά τη συμπλοκή με τον παπά-Σπύρο φρόντιζαν τον τραυματισμένο Σεϊντή σε μια σπηλιά στην Πάρνηθα, βλ. Εφ. *Εθνοφύλαξ* 31.01.1866/φ.929

²⁵⁸ Εφ. *Νέα Γενεά* 16.03.1867/φ.430· *Εθνοφύλαξ* 06.05.1865/φ.745

²⁵⁹ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 283

²⁶⁰ Εφ. *Αρκαδία*, 17.09.1866/φ.399

²⁶¹ Εφ. *Ευνομία* 05.05.1864/φ.162

²⁶² Σ. Σωτηρόπουλος, *Τριάκοντα εξ ημερών...*, σ. 22, 24

²⁶³ Εφ. *Νέα Γενεά* 16.09.1864/φ.225

²⁶⁴ Εφ. *Μέριμνα*, 21.09.1864/φ.402

²⁶⁵ Εφ. *Παλιγγενεσία* 17.02.1864/φ.336

εκ των βασιλείων των εις την Κρήτην...». ²⁶⁶ Οι δύο συμμορίες αλληλοτροφοδοτούνταν για την εκτέλεση των ληστικών τους δράσεων: σύντροφοι του Κίτσου συμμετείχαν στη ληστεία που διέπραξε η συμμορία Λύγκου στην οικία του συντάκτη της εφημερίδας «Ελπίς». ²⁶⁷ Ο ανιψιός του Λύγκου, Τάσος, συμμετείχε στην απαγωγή Τσιτσιμπάκου, ²⁶⁸ ενώ το πιο γενναίο παλικάρι του Κίτσου, ο Ιωάννης Καρζής, Χειμαριώτης, ήταν παντρεμένος στο Χέλι. ²⁶⁹ Είναι εμφανές από τα παραπάνω η λειτουργία των συμμοριών ως συγκοινωνούντων δοχείων, που ενίσχυαν τη σχέση τους με πολλαπλούς δεσμούς.

Γενικότερα η συνεργασία των τριών ληστών, πολλαπλασίαζε τη δυναμική και επέκτεινε την εμβέλεια δράσης των συμμοριών, είτε δρούσαν αυτόνομα είτε συνεργαζόμενες. Όταν ο Κίτσος αναγκάστηκε να μεταβεί στην Πελοπόννησο την άνοιξη του 1867 αξιοποίησε τις σχέσεις αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας που είχαν αναπτύξει ο Λύγκος και ο Λαφαζάνης, κάποιες από τις οποίες εξέβαλλαν στην κεντρική πολιτική σκηνή. Ειδικότερα, με την καθοδήγηση της οικογένειας των Νοταραίων κατάφερε να περάσει από τη Μεγαρίδα και να διασχίσει τον Ισθμό. ²⁷⁰ Για δύο μήνες διαβιούσαν με τον Λαφαζάνη ανενόχλητοι στα βουνά της Στυμφαλίας, Φενεού και Τρικάλων: στον δήμο Στυμφαλίας, είχαν πλήρη προστασία χάρη στον Ευστάθιο Πετρίδη, δήμαρχο και θείο του Λαφαζάνη ²⁷¹ και στη φιλία που είχε αναπτύξει ο τελευταίος με τον υπεύθυνο των καταδιωκτικών Ιωάννη Νοταρά, ο οποίος «...επροσποιείτο ότι δεν γνωρίζει τι, και τοι διαμένων εντός των αυτών Δήμων». ²⁷² Ούτε ο Σπυρίδων Νοταράς, δήμαρχος Τρικάλων, όταν ήρθε ο Κίτσος στην Κόρινθο, ειδοποίησε τις αρχές. Ο Σπυρίδων και ο Ιωάννης, γιοι του βουλευτή Ανδρέα Νοταρά, προσποιούνταν ότι συνέπρατταν με τις αρχές στην καταδίωξη, ουσιαστικά όμως τις παραπλανούσαν και παρείχαν ασφαλή καταφύγια και άμεση τροφοδοσία στους λήσταρχους. ²⁷³ Ουσιαστικά, όλοι οι Νοταραίοι στην ευρύτερη περιοχή διέκειντο φιλικά

²⁶⁶ Εφ. Νέα Γενεά 31.05.1867/φ.448

²⁶⁷ Εφ. Εθνοφύλαξ 20.08.1864/φ.572

²⁶⁸ Εφ. Εθνοφύλαξ, 24.01.1866/φ.923-24

²⁶⁹ Εφ. Εθνοφύλαξ 06.05.1865/φ.745

²⁷⁰ Εφ. Αυγή 24.06.1872/φ.3179

²⁷¹ Ο Πετρίδης κατάφερε να γίνει δήμαρχος Στυμφαλίας με την προστασία του Λύγκου, τον οποίο βέβαια δεν ενοχλούσαν τα καταδιωκτικά στην περιοχή: βλ. Εφ. Παλιγγενεσία 10.05.1866/φ.90

²⁷² Εφ. Μέρμυρα 07.07.1867/φ.616

²⁷³ Εφ. Αυγή 24.06.1872/φ.3179

απέναντί τους, αφού «...στις παραδοσιακές κοινωνίες οι προσδιορισμοί της συγγένειας οργανώνουν τις νοητικές δομές στη βάση των οποίων προσδιορίζονται οι σύμμαχοι και οι αντίπαλοι».²⁷⁴ Έτσι, «...αι συμμορίες Κίτσου, Λαφαζάνη και Λύγκου εκ 25 ατόμων συγκείμεναι περιήρχοντο αφόβως...και εσυμποσίαζον...».²⁷⁵

Παράλληλα, ο Κίτσος σύμπηξε κι ένα ευρύ πλέγμα σχέσεων πνευματικής συγγένειας και προσωπικής εξάρτησης.²⁷⁶ Ακόμα και οι βουλευτές αναγνώριζαν ότι «...ο Κίτσος έρχεται εντός της πρωτεύουσας...και κάμνει και στεφανώματα και βαπτίσια»,²⁷⁷ ενώ σε όλη τη Μεσοβασιλεία δεν συνέβη καμία συμπλοκή, επειδή ήταν αδελφοποιτός του Αντ. Μήτσα, διοικητή του μεταβατικού.²⁷⁸ Παράλληλα, μέρος από τα λύτρα των απαγωγών και τα λάφυρα των ληστειών το χρησιμοποιούσε για να αποκτήσει φίλους και κατασκόπους.²⁷⁹ Οι τελευταίοι είτε εκφόβιζαν χωρικούς πρόθυμους να τον καταδιώξουν ή παρείχαν πολύτιμες πληροφορίες: ο Κίτσος δεν πήγε σε προσυμφωνημένο ραντεβού με κάποιον τυρέμπορο, όταν ειδοποιήθηκε από τους ανθρώπους του ότι σχεδίαζε ενέδρα,²⁸⁰ ενώ, με στοχευμένη πληροφόρηση από ανθρώπους του στην πρωτεύουσα έγιναν οι απόπειρες αιχμαλωσίας των φοιτητών στην Καισαριανή και της ληστείας του λεωφορείου, όπου αναζητούσε τον έμπορο Κων. Παπαγεωργίου.²⁸¹ Στη χορεία των φίλων του αναμφίβολα συγκαταλέγονταν και οι ιερείς. Ο παπά-Σπύρος από τον Μαραθώνα ήταν συνεργάτης του και φιλοξενούσε τη συμμορία σε κάποιο υπόγειο, όπου διαχειείμαζαν και γενικά κρύβονταν και μοίραζαν τα λάφυρα.²⁸² Με άλλον ιερέα, γνωστό κλεπταποδόχο,²⁸³ συνεργάστηκε κατά την αιχμαλωσία

²⁷⁴ Δ. Τζάκης, «Διαχείριση των συγκρούσεων στον αρματολισμό: σχόλια με αφορμή ένα τραγούδι», *Δοκιμές*, τεύχος 3, άνοιξη 1995, σ. 175

²⁷⁵ Εφ. *Μέρμυα* 07.07.1867/φ.616

²⁷⁶ Στ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία...», σ. 84

²⁷⁷ *Εφημερίς των συζητήσεων της βουλής*, Τόμος Α', Συνεδρίασις 31, 27 Ιανουαρίου 1867, σ. 197

²⁷⁸ Εφ. *Εθνικόν Φρόνημα* 27.03.1864/φ.118

²⁷⁹ Εφ. *Νέα Γενεά* 17.06.1867/φ.453

²⁸⁰ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 04.09.1865/φ.829

²⁸¹ Εφ. *Παλιγγενεσία* 13.08.1866/φ. 976· *Αλήθεια*, 26.08.1866/φ.207

²⁸² Εφ. *Ακρόπολις* 21.06.1902/φ.7293· Ως λησταποδόχος του Κίτσου που παρουσιάστηκε στην κυβέρνηση για να τον παραδώσει εμφανίζεται στην εφ. *Βυζαντίς* 20.10.1865/φ.919· Κατά τον C. Ledoux ήταν τακτικός πληροφοριοδότης της συμμορίας: C. Ledoux, «Le Laurium...», ό.π.

²⁸³ Εφ. *Νέα Γενεά* 17.11.1866/φ.402

Μπερσή, που τον έκρυβε στα κελάρια του Αγίου Γεωργίου με ανταμοιβή 9,5 λίρες.²⁸⁴ Καμία έκπληξη δεν προκαλούν επίσης οι σχέσεις του με μοναχούς και μοναστήρια, ακολουθώντας την παράδοση των αδελφοποιήσεων παλαιότερων ληστών με μέλη του μοναστικού βίου.²⁸⁵ Ειδικά η μονή Πεντέλης ήταν παραδοσιακό καταφύγιο για τους ληστές,²⁸⁶ παράδοση που δεν διέκοψε ο ηγούμενος Παρθένιος Βρεττός, που το 1866 είχε καταμηνυθεί για υπόθαλψη της συμμορίας του Κίτσου. Μάλιστα είχε προφυλακιστεί, καθώς είχε βρεθεί επιστολή που τον ενοχοποιούσε, όμως με παρεμβάσεις άνωθεν είχε αφεθεί ελεύθερος, δε γλίτωσε ωστόσο την οριστική καταδίκη για την προστασία που παρείχε όλην την περίοδο 1864-1867.²⁸⁷ Διασυνδέσεις με μοναστήρια είχε και στην Ειδυλλία η συμμορία του Κίτσου: εκεί κρύβονταν κατά το σχεδιασμό της ληστείας του λεωφορείου για Λειβαδιά.²⁸⁸

Τέλος, στους ληστοτρόφους συγκαταλέγονταν και οι απλοί ανώνυμοι χωρικοί, που από ιδιοτέλεια, φόβο ή και συμπάθεια δεν εμπόδιζαν τη δράση της, συχνά δε υπέθαλπαν τη συμμορία, καθώς αυτοί «...τα ληστευόμενα αποδέχονται και τους ληστές αποκρύπτουσι και εφοδιάζουσι με τα χρειώδη».²⁸⁹ Κάποιοι μάλιστα θεωρούσαν ότι ο Κίτσος δεν έκανε κάτι κακό, αντίθετα έπαιρνε χρήματα από τοκογλύφους.²⁹⁰ Ήταν οι δικοί του άνθρωποι, που ποτέ δε θα πρόδιδαν τα «ασφαλή και δυσεύρετα δώματά του».²⁹¹ Όπως οι τρεις οικογένειες από το χωριό Σταμάτα, που παρείχαν καταφύγιο μετά την αιχμαλωσία Μπερσή –με ανάλογο μερίδιο στα λύτρα– και ο Κίτσος έζησε για ένα μήνα «περιποιούμενος και υποθαλπόμενος υπ’ αυτών», ενώ τα μεταβατικά περιπλανιόνταν στα δάση και τα όρη.²⁹² Πενήντα περίπου χωρικοί-ληστοτρόφοι είχαν σταλεί στη φυλακή,²⁹³ ενώ η αποκάλυψη ότι γιατρός από την πρωτεύουσα επισκεπτόταν τακτικά πληγωμένο ληστή σε σπηλιά στην

²⁸⁴ Εφ. *Νέα Γενεά* 25.02.1865/φ.265

²⁸⁵ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 307

²⁸⁶ H. Belle, *Trois années en Grèce*, Paris, Librairie Hachette et cie, 1881, σ. 224

²⁸⁷ Εφ. *Αλήθεια* 10.07.1870/φ.1172· *Αιών* 22.07.1871/φ.2698

²⁸⁸ Εφ. *Νέα Γενεά* 24.08.1866/φ.383

²⁸⁹ Εφ. *Αυγή* 07.12.1865/φ.1578

²⁹⁰ Σχόλιο για την απαγωγή Μπερσή βλ. Εφ. *Νέα Γενεά*, 25.02.1865/φ.265

²⁹¹ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 10.05.1865/φ.748

²⁹² Εφ. *Παλιγγενεσία* 16.09.1863/φ.228

²⁹³ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 24.10.1866/φ.923-24

Πάρνηθα,²⁹⁴ δίνει μια άλλη διάσταση των διασυνδέσεων του Κίτσου. Ανάλογη υποστήριξη είχε και στην Πελοπόννησο: ένας γιατρός και ένας φαρμακοποιός ήταν στη διάθεσή του, μέλη του δικτύου του Λύγκου.²⁹⁵ Αναμενόμενη ήταν και η σύμπραξή του με βλαχοποιμένες: ενίοτε συμμετείχαν σε ληστρικές δράσεις της συμμορίας,²⁹⁶ ανάμεσα στα κοπάδια τους τον έκρυψαν μεταμφιεσμένο σε βοσκό και για να περάσει στην Πελοπόννησο,²⁹⁷ στη στάνη κάποιου Τζάκα κατέφυγε η συμμορία μετά την απαγωγή Βαγιανέλλη.²⁹⁸

1.4 Οι πολιτικοί προστάτες

Ο Κίτσος έδρασε σε μια περίοδο που οι πολιτικές εξελίξεις μετά την επανάσταση του 1862 επέτρεψαν στη ληστεία να εξελιχτεί σε καθοριστικό παράγοντα του πολιτικού συστήματος και αναγνωρισμένο σύμμαχο όλων των κομμάτων. Οι αρχιληστές και τα παλικάρια τους αναδείχτηκαν σε απαραίτητα εκλογικά όργανα για τους υποψηφίους και από τη στιγμή που οι τελευταίοι έμπαιναν στη Βουλή ή στο «υπουργείο», τοποθετούνταν ανάμεσα στους ληστές και στον νόμο.²⁹⁹ Άλλωστε, οι ένοπλοι αυτοί ήταν που ασκούσαν βία στους ψηφοφόρους, για να τους ψηφίζουν, και τρομοκρατία στους αντιπάλους τους.³⁰⁰ Ειδικά την περίοδο της Μεσοβασιλείας, στη σύγκρουση Ορεινών και Πεδινών, κατά τα λεγόμενα Ιουνιανά του 1863, οι ληστές είχαν κυρίαρχο ρόλο στην κομματική αντιπαράθεση, με πρωταγωνιστή τον λήσταρχο Κυριάκο.³⁰¹

Ένας από τους σπουδαιότερους κομματάρχες θεωρούνταν και ο Κίτσος, τη δόξα του μάλιστα είχε ζηλέψει ο ληστής Σπανός και επιδίωκε να τον αντικαταστήσει μετά τον θάνατό

²⁹⁴ Εφ. *Εθνοφύλαξ*, 01.02.1866/φ.930

²⁹⁵ Εφ. *Νέα Γενεά* 03.08.1867/φ.466

²⁹⁶ Οι ποιμένες Τζαφέρας, Σαλιάμας και Καραγιάννης συμμετείχαν στη ληστεία των Άγγλων περιηγητών, Εφ. *Παλιγγενεσία* 07.05.1863/φ.135

²⁹⁷ Εφ. *Αυγή*, 17.06.1867/φ.1952

²⁹⁸ Εφ. *Νέα Γενεά*, 25.02.1865/φ.265

²⁹⁹ Εφ. *Πρωινόξ Κήρυξ* 22.04.1870/φ.1159

³⁰⁰ T. Gallant, *Νεότερη Ελλάδα. Από τον πόλεμο της ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας* (επιμ. Δ. Λαμπροπούλου και Κ. Γαρδίκας), Αθήνα, Πεδίο, 2017, σ. 166· R. Jenkins, *The Dilessi...*, σ. 12, 176

³⁰¹ N. Αναστασόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 112-113

του.³⁰² Μοναδική, ωστόσο, σαφής αναφορά για στήριξη συγκεκριμένου υποψηφίου, είναι αυτήν που αφορά τον Τιμολέοντα Φιλήμονα, ακόλουθο των αυλικών κατά τον *Εθνοφύλακα*,³⁰³ προς τον οποίο προσέφερε «τις χρησιμωτέρας και σπουδαιτέρας υπηρεσίας».³⁰⁴ Η μεσολάβηση του βουλευτή Πετράκη για την απαλλαγή του ηγούμενου Πεντέλης από την κατηγορία υπόθαλψης του Κίτσου, υποδηλώνει περισσότερο δεσμό του με τον ηγούμενο παρά με τον λήσταρχο.³⁰⁵ Εκτός από το πολιτικό φαίνεται ότι είχε προστάτες και στο στρατιωτικό πεδίο: η επίθεσή του στην οικία Ματρόζου ερμηνεύτηκε ως πρόκληση τεχνητού κλίματος τρομοκρατίας, ώστε να εμφανιστούν οι στρατιωτικοί ως σωτήρες και να διασφαλίσουν τη θέση τους στην εξουσία.³⁰⁶ Υπάρχουν πολλές γενικές αναφορές στις διασυνδέσεις του με «υψηλά ιστάμενα πρόσωπα»: «Ο Κίτσος είχε στην Αθήνα φίλους σε πολύ υψηλή θέση, τους οποίους επισκεπτόταν συχνά και όσοι δεν γνωρίζουν τα ήθη της χώρας θα εκπλήσσονταν πολύ, αν μάθαιναν το όνομα του προσώπου, στο σπίτι του οποίου έβρισκε καταφύγιο ο “αξιοσέβαστος” ληστής, ...στην πρωτεύουσα...».³⁰⁷ «Αν τι έσωσε μέχρι τούδε και εξεθράσυνε την συμμορίαν Κίτσου είναι αι...μεσολαβήσεις προσώπων...άνευ των οποίων...ήθελε είσθαι κατεστραμμένη».³⁰⁸ Οι «υψηλές» του διασυνδέσεις επιβεβαιώνονταν και κατά τις ανακρίσεις συλληφθέντων συντρόφων του, που αποκάλυπταν σχέσεις και αλληλογραφία με υψηλά πρόσωπα της πρωτεύουσας,³⁰⁹ αλλά και σε επιστολές που βρέθηκαν στο σακίδιό του μετά τον θάνατό του.³¹⁰

Οι αναφορές ενίοτε στοχοποιούν την κυβέρνηση για υπόθαλψη του Κίτσου: «Στην Αττική με συστάσεις οδηγών, ...με επεμβάσεις, με ανακλήσεις, με αποστολές ιππέων σώζει την κινδυνεύουσα συμμορία του Κίτσου...η κυβέρνηση ενεργεί εξ ανάγκης και πιέζεται από επιρροές που απειλούν την ύπαρξή της...».³¹¹ «πάντοτε μία μυστική δύναμις την έσωζε, την

³⁰² Εφ. *Πρωινός Κήρυξ* 15.01.1872/φ.1311

³⁰³ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 10.05.1865/φ.748

³⁰⁴ Εφ. *Πρωινός Ταχυδρόμος* 01.05.1865/φ.161-162

³⁰⁵ Εφ. *Νέα Γενεά* 10.05.1867/φ.443

³⁰⁶ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 05.10.1865/φ.851

³⁰⁷ C. Ledoux, «Le Laurium...», σ. 567

³⁰⁸ Εφ. *Νέα Γενεά* 27.05.1864/φ.196

³⁰⁹ Εφ. *Εθνοφύλαξ* 31.01.1866/φ.929· *Νέα Γενεά*, 02.02.1866/φ.336

³¹⁰ Εφ. *Μέριμνα* 07.07.1867/φ.616

³¹¹ Εφ. *Νέα Γενεά* 13.02.1865/φ.262

ανήρπαζεν εκ των χειρών των [στρατιωτών]...η χρηστοτάτη κυβέρνησις την γνωρίζει...οι χωρικοί της Αττικής πάντες την υποψιθυρίζουν». ³¹² Ας μην ξεχνάμε, ακόμα, τις επανειλημμένες διαπραγματεύσεις του Κίτσου με τις κυβερνήσεις ή τις υποσχέσεις για αμνηστία, παρά το γεγονός ότι τα εγκλήματά του δεν ήταν πολιτικά. Άλλωστε, ήταν πεποίθηση «όλων των χωρικών της...Αττικής και όλων των στρατιωτικών οργάνων» ότι δεν υπήρχε πολιτική βούληση για εξόντωση του Κίτσου, ³¹³ πεποίθηση που παρέμεινε αναλλοίωτη αρκετά χρόνια μετά τον θάνατό του. ³¹⁴ Δεν εξηγείται διαφορετικά η απαίτηση του υπουργείου στρατιωτικών να εγκρίνει από πριν τα σχέδια καταδίωξης και να έχει πλήρη έλεγχο της δράσης κάθε φορά στο πεδίο. Με υπουργικές αποφάσεις ανακαλούνταν διοικητές που είχαν «στενοχωρήσει» τον Κίτσο, ³¹⁵ με αδιανόητες εντολές «εξ Αθηνών» απαγορευόταν στα στρατιωτικά αποσπάσματα να συνεχίζουν την καταδίωξή του, ³¹⁶ από το ίδιο κέντρο οι ληστές «διετέλουν εν πλήρει γνώσει των εν Αθήναις υπέρ αυτών προστατευτικών περιορισμών της καταδίωξεως», όπως στην αιχμαλωσία Βαγιανέλλη. ³¹⁷ Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και με επιστολές στρατιωτικών από τα μεταβατικά αποσπάσματα, όπως ο ανθυπομοίραρχος Αράπης που υπενθυμίζει ότι είχαν φτάσει πολύ κοντά στην πλήρη εξόντωσή του, αυτό όμως «απήρεσεν εις τους Κοτζαμπάσιδας γνωστούς τω κοινώ προστάτας της Συμμορίας Κίτσου, οίτινες...πάντα λίθον εκίνησαν...όπως τον σώσουν». ³¹⁸ Συχνά εκφραζόταν αγανάκτηση για τους υψηλούς υποστηρικτές του, από κατοίκους της Αθήνας, που από φόβο παρέμεναν έγκλειστοι στην πόλη, μακριά από τις καλοκαιρινές εξοχές, αλλά και από τους χωρικούς της περιφέρειας, που έβλεπαν τα κτήματά τους να υποτιμώνται και τις εξοχικές κατοικίες τους να μένουν ξενοίκιαστες. ³¹⁹

Αν οι παραπάνω αναφορές είναι γενικές, οι παρεμβάσεις του αυλάρχη Σκαρλάτου Σούτσου υπέρ του λήσταρχου είναι πολύ συγκεκριμένες, μάλιστα αρκούσαν «μόναι αι εν Αθήναις

³¹² Εφ. Νέα Γενεά 08.09.1865/φ.308

³¹³ Εφ. Εθνοφύλαξ 03.05.1865/φ.743

³¹⁴ Ε. Ροΐδης, «Περί ληστείας», Άπαντα, τ. Ε', Αθήνα, Ερμής, 1978, σ. 406

³¹⁵ Εφ. Εθνοφύλαξ 03.05.1865/φ.743

³¹⁶ Εφ. Εθνοφύλαξ 04.09.1865/φ.829

³¹⁷ Εφ. Νέα Γενεά 10.02.1865/φ.261

³¹⁸ Εφ. Νέα Γενεά 24.03.1864/φ.179

³¹⁹ Εφ. Μέριμνα 30.05.1867/φ.607

υπέρ της συμμορίας Κίτσου πράξεις του» για να τον αποβάλλουν από κάθε θέση εξουσίας.³²⁰ Χάρη σε αυτές άλλωστε του είχαν δοθεί και ανάλογοι χαρακτηρισμοί, όπως «μυστικός ήρωας» και «μυστικός άγιος», «άγιος σώζων».³²¹ Ο Κίτσος από την άλλη, εμφανίζεται ως «βαφτιστικός»³²² του αυλάρχη, χωρίς να επιβεβαιώνεται αν υπήρχε όντως πνευματική συγγένεια ή απλώς δηλώνεται ειρωνικά ο ρόλος οιονεί «πνευματικού πατέρα» και καθοδηγητή, που είχε ο Σούτσος: τις συμβουλές του ακολούθησε ο λήσταρχος, όταν αποφάσισε να μην παραδοθεί κατά τις συζητήσεις με τον νομάρχη.³²³ Προστατευόμενός του ήταν ο Χρυσούλας, λησταποδόχος της συμμορίας, που συνελήφθη με κλοπιμαία από τη ληστεία των Άγγλων περιηγητών, στο σπίτι του οποίου διασκέδαζε ο Κίτσος με τον νομάρχη.³²⁴ Ο Σούτσος ήταν πασίγνωστος για τις σχέσεις του με ληστές και γενικότερα ύποπτα στοιχεία της υπαίθρου και θεωρούνταν στην Αθήνα κρυφός προστάτης τους.³²⁵ Κατά κάποιον τρόπο ήταν υποχρεωμένος να τους προστατεύει, επειδή χρειαζόταν τις υπηρεσίες τους για την προστασία του κτήματός του στο Τατόι ή σε τυχόν ανώμαλες περιστάσεις. Επιπλέον, η προνομιούχος θέση του αυλάρχη του επέτρεπε να ασκεί επίδραση στο εκάστοτε «υπουργείο»³²⁶ και να προωθεί σε καίριες θέσεις για την καταδίωξη της ληστείας δικούς του ανθρώπους, όπως τον κουμπάρο του Μπαρδαπούλια, που τοποθετήθηκε ως οδηγός του διοικητή Βούλγαρη κατά την απαγωγή Βαγιανέλλη και απέτρεψε την επίθεση και σύλληψη της συμμορίας.³²⁷ Άλλωστε, η όλη διαχείριση της αιχμαλωσίας αυτής με τις εντολές μη καταδίωξης του Κίτσου και ανάκλησης του διοικητή, σε παρέμβαση του Σούτσου αποδίδεται.³²⁸ Ομοίως, με δικές του ενέργειες απομακρύνθηκε από τον Μαραθώνα ο αποσπασματάρχης Λίτσας, που δεν έδειχνε διακριτικότητα στις «εκδρομές» του λήσταρχου και επέμενε «τους κύκλους του Κίτσου ταραττών».³²⁹

³²⁰ Εφ. Νέα Γενεά 20.04.1867/φ.438

³²¹ Εφ. Νέα Γενεά 20.01.1865/φ.256 και 05.04.1867/φ.434

³²² Εφ. Νέα Γενεά 06.10.1865/φ.314

³²³ Εφ. Νέα Γενεά 10.02.1865/φ.261

³²⁴ Εφ. Νέα Γενεά 24.03.1864/φ.179

³²⁵ Τ. Βουρνάς, *Τα φοβερά...*, σ. 53

³²⁶ Εφ. Πρωινός Ταχυδρόμος 16.02.1865/φ.124

³²⁷ Εφ. Εθνοφύλαξ 04.02.1865/φ.686· Νέα Γενεά 10.02.1865/φ.261

³²⁸ Εφ. Εθνοφύλαξ 04.02.1865/φ.686· Νέα Γενεά 16.01.1865/φ.255

³²⁹ Εφ. Νέα Γενεά 15.06.1866/φ.365

Πολύ πιο απροκάλυπτες ήταν οι παρεμβάσεις του Σούτσου, όταν υπήρχε άμεσος κίνδυνος να εξολοθρευθεί ο Κίτσος. Όταν ο λοχαγός Λιακόπουλος «εξώγει την συμμορίαν Κίτσου»,³³⁰ ο Σούτσος εγκατέλειψε το ελληνικό στρατόπεδο στη Φθιώτιδα –είχε παυθεί από τη θέση του αυλάρχη– και ήρθε κατεπειγόντως στην Αθήνα χωρίς άδεια και επέμενε στον πρωθυπουργό να παύσει τον Λιακόπουλο, μάλιστα έμεινε δύο μέρες μέχρι να ικανοποιηθεί το αίτημά του για απόλυσή του. Παράλληλα, είχε φροντίσει να ενθρονίσει σε καίριες θέσεις τρεις επικηρυγμένους ληστές, που την ημέρα κατασκόπευαν τις κινήσεις των μεταβατικών κι έπαιρναν πληροφορίες για την κατεύθυνση που θα ακολουθούσαν, τις οποίες μετέφεραν το βράδυ στον Κίτσο. Οι ίδιοι, μετά την απομάκρυνση Λιακόπουλου, τοποθετήθηκαν στο σώμα καταδίωξης του Κίτσου.³³¹ Γενικά, οι κατά καιρούς οδηγοί των μεταβατικών, που με τους πυροβολισμούς, τα σφυρίγματα, τα «τις ει;» προειδοποιούσαν τον λήσταρχο για την προσέγγιση των αποσπασμάτων, θεωρούνται παρεμβάσεις του Σούτσου.³³² Όταν ο λήσταρχος βρέθηκε απελπιστικά «στενοχωρημένος» μετά την επάνοδο του Λιακόπουλου, ο Σούτσος από τη μεθόριο έστειλε τον ληστή Κυριάκο στην Αθήνα, για να τον πείσει να μεταβεί στη Φθιώτιδα και να επανδρώσει τα εκεί αλυτρωτικά σώματα. Εκείνος όμως δεν ανταποκρίθηκε, αλλά επιδίωξε τις διαπραγματεύσεις για να μεταβεί στην Κρήτη,³³³ με τη γνωστή από τις προηγούμενες ενότητες εξέλιξη. Όπως προκύπτει από την παραπάνω ανάπτυξη, ο Σούτσος έπαιζε καθοριστικό ρόλο στη δυνατότητα του Κίτσου να κινείται άφοβα στην Αττική,³³⁴ καθώς κινούσε τα κατάλληλα νήματα τόσο σε επίπεδο πρόληψης όσο και σε περιπτώσεις κρίσεων, χάρη στα πλέγματα αλληλεγγυότητας που τον συνέδεαν με άλλες κοινωνικές ομάδες και τις προσβάσεις που διέθετε στα ανώτερα κέντρα λήψης αποφάσεων.

³³⁰ Εφ. *Νέα Γενεά* 26.04.1867/φ.440

³³¹ Εφ. *Νέα Γενεά* 05.04.1867/φ.434 και 12.04.1867/φ.436 και 03.05.1867/φ.442

³³² Εφ. *Νέα Γενεά* 17.06.1867/φ.453

³³³ *Ο.π.*

³³⁴ Εφ. *Βυζαντίς* 08.09.1865/φ.907

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Ο ληστής Κίτσος στο μυθιστόρημα *Κίτσος και Λαφαζάνης*

2.1 Το ληστρικό μυθιστόρημα ως λογοτεχνικό είδος

2.1.1 Παραλογοτεχνία, λαϊκή λογοτεχνία, «λαϊκό» μυθιστόρημα

Η προσπάθεια εξέτασης του ληστρικού μυθιστορήματος ως λογοτεχνικού είδους, φέρνει τον ερευνητή αντιμέτωπο με μια σειρά από όρους, για τους οποίους δεν υπάρχει επιστημονική ομοφωνία ούτε για τη καταλληλότητά τους ούτε για το εννοιολογικό τους περιεχόμενο ούτε για τις μεταξύ τους συσχετίσεις. Το ληστρικό θεωρείται γενικά μία κατηγορία έκφρασης του «λαϊκού» μυθιστορήματος και εντάσσεται στον χώρο της λεγόμενης παραλογοτεχνίας. Ο όρος αυτός χρησιμοποιήθηκε για να προσδιορίσει «*μία κατηγορία λόγου, ο οποίος δεν ταυτίζεται με το λόγο της λογοτεχνίας, αλλά, οπωσδήποτε, βρίσκεται κοντά του*», όπως υποδηλώνει η πρόθεση «παρά» –δηλωτική εγγύτητας– ως πρώτο συνθετικό του όρου.³³⁵ Κάτω από αυτόν τον όρο στοιχίζονται κείμενα μιας ευρείας γκάμας: η λαϊκή λογοτεχνία του 16^{ου} αιώνα, τα ιπποτικά μυθιστορήματα του ευρωπαϊκού και βυζαντινού χώρου, «επιφυλλιδικά» μυθιστορήματα του 19^{ου} και οι ποικίλες υποκατηγορίες τους όπως αστυνομικά, μυστηρίου, αισθηματικά, περιπέτειας, αλλά και πιο σύγχρονα είδη όπως επιστημονικής φαντασίας, κόμικς κλπ.³³⁶ Στον όρο παραλογοτεχνία, βέβαια, υπολανθάνει και η «ανάγνωση» ως κατώτερης ποιότητας λογοτεχνία, καθώς η πρόθεση «παρά», λειτουργεί ενίοτε και ως δηλωτικό αρνητικής αξιολόγησης³³⁷ ή υποβάθμισης. Υπό αυτήν την οπτική, έχουν χρησιμοποιηθεί και οι όροι «υπολογοτεχνία», «μυθιστόρημα της δεκάρας», «λογοτεχνία των τριόδων»,³³⁸ αλλά και λογοτεχνία ευρείας καταναλώσεως, λογοτεχνία αναψυχής, ακόμα και pulp (χαρτοπολτός),³³⁹ ενώ οι εφημερίδες

³³⁵ Μ.Γ. Μερακλής, «Παραλογοτεχνία», *Παρνασσός*, Τόμος ΚΕ', αρ. 4, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1983, σ. 567

³³⁶ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα, μύθοι-παραστάσεις-ιδεολογία*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997, σ. 31

³³⁷ Μ.Γ. Μερακλής, ό.π.

³³⁸ Γ. Βελουδής, «Το σύγχρονο λαϊκό μυθιστόρημα», περ. *Αντί*, τεύχος 86, 1977, σ. 40

³³⁹ Γ. Χατζής, «Τα “Φτηνά Φυλλάδια”, η “Παραφιλολογία”, το “Λαϊκό Μυθιστόρημα” καθώς και η προσπάθεια μιας κάποιας διαχρονικής προσέγγισής τους», περ. *Γιατί*, τεύχος 105, Μάρτιος 1984, σ. 30

της εποχής μιλούσαν για «ελαφρά», «βιομηχανική» ή «πενταρολογική» φιλολογία.³⁴⁰ Σε κάθε περίπτωση βέβαια, υπεισέρχεται το στοιχείο της διχοτόμησης της λογοτεχνίας, που μας παραπέμπει στη γνωστή από το ιστοριογραφικό πεδίο διάκριση μεταξύ λαϊκής και λόγιας λογοτεχνίας ή, αν υιοθετήσουμε μια ευρύτερη θεώρηση, ανάμεσα στην «υψηλή» κουλτούρα των κυρίαρχων τάξεων και τη «λαϊκή» των υπάλληλων τάξεων.³⁴¹ Ωστόσο, οι «χώροι» αυτοί δεν είναι διακριτά περιχαρακωμένοι, καθώς τα κριτήρια για την αξιολόγηση ενός λογοτεχνικού έργου ως «υψηλής» ή «χαμηλής» κουλτούρας εξαρτώνται από διάφορες ιδεολογικές, ιστορικές, κοινωνικές ή άλλες συνάφειες.³⁴²

Ανάλογη ρευστότητα υπάρχει και στην ειδολογική ή εννοιολογική διασύνδεση του «λαϊκού» μυθιστορήματος με την παραλογοτεχνία και τη λαϊκή λογοτεχνία. Για τον Γιώργο Βελουδή ο όρος παραλογοτεχνία χρησιμοποιείται για να αποδοθεί η νεότερη λαϊκή λογοτεχνία, της οποίας το εξοχότερο είδος είναι το «λαϊκό» μυθιστόρημα. Το «λαϊκό» μυθιστόρημα, για τον Κυριάκο Κάσση δεν είναι προϊόν του γνήσιου λαϊκού πολιτισμού, για τον Μιχάλη Μερακλή ταυτίζεται απόλυτα με την παραλογοτεχνία, ενώ ο Πάνος Μουλλάς το θεωρεί «εμπόρευμα πλατιάς κατανάλωσης...[που] λειτουργεί μέσα στην οικονομία της αγοράς», παράλληλα ταυτίζει και αυτός την παραλογοτεχνία με τη «λαϊκή» λογοτεχνία.³⁴³ Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να επισημάνουμε τη διαφοροποίηση που επιφέρει η προσθήκη ή η απουσία εισαγωγικών στο επίθετο λαϊκός. Η λαϊκή λογοτεχνία περιλαμβάνει εκείνα τα είδη που παράγονται από τον λαό στο πλαίσιο της αγροτικής κοινωνίας, με κύριο μέσο τον προφορικό λόγο (παραμύθια, δημοτικά τραγούδια...) και απευθύνονται στον λαό, δηλαδή ο παραγωγός και ο αποδέκτης/«καταναλωτής» ανήκουν στην ίδια κοινωνική τάξη. Αντίθετα, το «λαϊκό» μυθιστόρημα παράγεται κυρίως από λόγιους ή φορείς της κυρίαρχης τάξης, «υπακούει» σε συγκεκριμένες προδιαγραφές μορφής και περιεχομένου και σε

³⁴⁰ Π. Συμεωνίδου, «Η “βιομηχανική φιλολογία”: κριτικές τοποθετήσεις για την “παραλογοτεχνία” στην εφ. Το άστη (1890-1907)», στο Θ. Κούγκουλος (επιμ.) *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Gutenberg, 2021, σ. 141, 145-146

³⁴¹ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό...*, σ. 32

³⁴² Ο.π., σ. 32-35· Μ.Γ. Μερακλής, «Παραλογοτεχνία»...σ. 573-576· Γ. Βελουδής, ό.π.· Ν. Φιλippαίος, «Η Λαϊκή Λογοτεχνία στην Ελλάδα κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα», περ. *Αντλία*, τεύχος 6, Σεπτέμβρ. 2017, σ. 89

³⁴³ Σ. Ντενίση, «Εκτυλίσσοντας τον μίτο του ελληνικού μυθιστορήματος του 19^{ου} αιώνα: ζητήματα όρων και ορισμών στο διεθνές και εθνικό τους πλαίσιο», στο Θ. Κούγκουλος (επιμ.) *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Gutenberg, 2021, σ. 44-52

οικονομικούς όρους που επιβάλλει η αγορά, απευθύνεται στον λαό αλλά δεν παράγεται από τον ίδιο.³⁴⁴

Τόσο ο όρος «λαϊκό» μυθιστόρημα ως σημαίνουν, όσο και οι όροι παραλογοτεχνία και λαϊκή λογοτεχνία, που έχουν επιλεγεί για να προσδιοριστεί το συγκεκριμένο γραμματειακό είδος,³⁴⁵ ουσιαστικά αποτυπώνουν τα διαφορετικά χαρακτηριστικά που συγκεράστηκαν στη διαμόρφωση της ταυτότητάς του. Κατά πρώτον, διατηρεί τα ειδολογικά γνωρίσματα του μυθιστορήματος που εμφανίζει και το λόγιο, δηλαδή διακρίνεται από ελευθερία στη μορφή του και πολυφωνικότητα στον λόγο του, ενώ στον πυρήνα του εντοπίζεται η αρχετυπική μορφή του μύθου, ο οποίος μετασχηματίζεται σε διαδοχικά επεισόδια, που διατηρούν τη συνοχή τους μέσω του κεντρικού ήρωα και είναι ανοιχτός σε συνέχειες στο διηνεκές.³⁴⁶ Κατά δεύτερον, οι συνθήκες τυποποίησης, κατανάλωσης και διακίνησης του «λαϊκού» μυθιστορήματος, το συνέδεσαν με τον υπόρρητα αξιολογικό όρο της παραλογοτεχνίας.³⁴⁷ Όπως έχει ειπωθεί «*Η παραγωγή έργων παραλογοτεχνίας γίνεται μαζική, γίνεται βιομηχανία, γίνεται κέρδος*».³⁴⁸ Αποτελούσε ένα βιομηχανικό πολιτιστικό προϊόν της αστικής κοινωνίας, που την παραγωγή του καθόρισαν οι όροι της αγοράς και η αποδοχή του από τις μάζες. Υπήρχε μία σύμβαση μεταξύ των συγγραφέων των «λαϊκών» μυθιστορημάτων και του αναγνωστικού κοινού: οι πρώτοι χρησιμοποιούσαν συγκεκριμένα αφηγηματικά μοντέλα και μοτίβα και εστίαζαν στην αναδιάταξη των στοιχείων και την επεξεργασία του ύφους, αναπαράγοντας στην ουσία μύθους, ενώ το δεύτερο αντλούσε ευχαρίστηση από την αναγνώριση του ήδη γνωστού.³⁴⁹ Ο στόχος ήταν να πραγματοποιηθούν οι επιθυμίες και τα όνειρά του μέσα στον φανταστικό κόσμο του λογοτεχνήματος, με απώτερο σκοπό να μεγιστοποιηθεί το οικονομικό κέρδος.³⁵⁰ Τέλος, το στοιχείο της λαϊκότητας που διατηρεί το «λαϊκό» μυθιστόρημα από τον χώρο της λαϊκής

³⁴⁴ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό...*, σ. 34

³⁴⁵ «Ποτέ σε κάποιο είδος κουλτούρας δεν παρουσιάστηκε τέτοια αδυναμία εξεύρεσης κάποιου ονόματος που θ' απέδιδε εμπεριστατωμένα τα σημεία αναφοράς και τη χροιά του περιεχομένου της [παραλογοτεχνίας]», Γ. Χατζής, ό.π.

³⁴⁶ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό...*, σ. 36

³⁴⁷ Θ. Κούγκουλος, «Το ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα. Διερευνώντας ένα παραγνωρισμένο λογοτεχνικό πεδίο», *The Athens Review of Books*, τεύχος 127, Απρίλιος 2021, σ. 48

³⁴⁸ Γ. Χατζής, «Τα “Φτηνά Φυλλάδια” ...», σ. 32

³⁴⁹ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό...*, σ. 37-38

³⁵⁰ Ν. Φιλιππίδης, «Η Λαϊκή Λογοτεχνία...», σ. 97

λογοτεχνίας, προκύπτει από την αφηγηματική του συγγένεια με το παραμύθι και τη χρήση ανθρώπων του λαού ως υποδείγματος για τη δόμηση των ηρώων του μυθιστορήματος,³⁵¹ από σταθερά και επαναλαμβανόμενα μορφικά και θεματικά μοτίβα, από το στοιχείο δηλαδή της κοινοτοπίας.³⁵² Τελικά το «λαϊκό» μυθιστόρημα θα μπορούσε να ιδωθεί ως ένα ενδιάμεσο, νόθο είδος ανάμεσα στη λαϊκή τέχνη του παραμυθιού και του δημοτικού τραγουδιού και την προσωπική λογοτεχνία των καταξιωμένων δημιουργών,³⁵³ «εγγράφεται σε ένα ενδιάμεσο πεδίο και δανείζεται στοιχεία και από τους δύο έτερους πολιτιστικούς πόλους», δηλαδή τη λαϊκή και τη λόγια λογοτεχνία.³⁵⁴

2.1.2 Οι πρόδρομοι και τα χαρακτηριστικά των ληστρικών μυθιστορημάτων στην Ελλάδα

Το «λαϊκό» μυθιστόρημα στην Ελλάδα, ενταγμένο μέσα στη γενικότερη τάση του 19^{ου} αιώνα να αναπτυχθεί ως είδος το μυθιστόρημα, εμφανίζεται στις αρχές του 20ού αιώνα κυρίως με τα ληστρικά μυθιστορήματα, που κυριαρχούν στις τρεις πρώτες δεκαετίες.³⁵⁵ Η ληστεία ως κοινωνικό φαινόμενο είναι σύμφυτη με τη δημιουργία του ανεξάρτητου κράτους, αλλά και ως θεματικό μοτίβο δηλώνει την παρουσία της σε ποικίλα αναγνώσματα ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Από τα πιο πρώιμα θεωρείται η *Αιματομένη Λίμνη* του Πάνου Ηλιόπουλου (1853), ένα αφήγημα 101 σελίδων, που συνδυάζει το ρομαντικό με το ληστρικό στοιχείο και η δράση του εξελίσσεται στην Αθήνα και τα περίχωρά της (Δαφνί, Κινέτα, Κακιά Σκάλα). Οι ληστές παίζουν πρωτεύοντα ρόλο στη δράση, ήδη από την πρώτη σκηνή, με κυρίαρχο τον αιμοβόρο αρχηγό της συμμορίας Κώτσο, έναν κτηνώδη ληστή που προσπαθεί με κάθε τρόπο να παραπλανήσει, να απαγάγει με τη βία και να φέρει στο λημέρι του μια όμορφη αλλά φτωχή και ορφανή νέα, την οποία τελικά θα μαχαιρώσει λίγο πριν ξεψυχήσει ο ίδιος, εκδικούμενος τον δικό του θανάσιμο τραυματισμό από τον αγαπημένο

³⁵¹ Θ. Κούγκουλος, «Εισαγωγή», στο Θ. Κούγκουλος (επιμ.) *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Gutenberg, 2021, σ. 28

³⁵² Ο. Πολυκανδριώτη, «Στοιχεία για την παραλογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τεύχος 47, Δεκέμβριος 2007, σ. 505

³⁵³ Μ.Γ. Μερακλής, «Παραλογοτεχνία»..., σ. 576

³⁵⁴ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό*..., σ. 40

³⁵⁵ Ο.π., σ. 48-51

της.³⁵⁶ Δύο χρόνια μετά, το 1855, δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην *Πανδώρα*, ο *Θάναος Βλέκας* του Παύλου Καλλιγά. Το πρόβλημα της ληστείας εμφανίζεται εδώ σε συνάφεια με το αγροτικό ζήτημα και πρωταγωνιστές δύο αδέρφια, που ενσαρκώνουν, ο μεν πρώτος τη ληστεία ως συνέχεια της αρματολικής παράδοσης και ως μέσο κοινωνικής καταξίωσης και διαπλοκής με την πολιτική, ο δε δεύτερος τον ενάρετο και «ήσυχο» πολίτη που εξοντώνεται ηθικά, κοινωνικά και βιολογικά· ουσιαστικά ενσαρκώνει τον λαό της υπαίθρου που υφίσταται τις επιπτώσεις από τη δράση των ληστών και των διωκτών τους.³⁵⁷ Το 1856 στο Παρίσι -στην Ελλάδα μεταφράστηκε και κυκλοφόρησε το 1858- ο Edmond About και *Ο βασιλεύς των ορέων* του, έδωσε με γλαφυρό και ιδιαίτερα καυστικό τρόπο τη διαπλοκή ληστείας-πολιτικής και τη συνακόλουθη ανεπάρκεια των διωκτικών αρχών.³⁵⁸ Ο κυνισμός και η αλαζονεία του Χατζησταύρου, οι διασυνδέσεις του με τους Άγγλους τραπεζίτες και οι επιχειρηματικές του δραστηριότητες, οι βλέψεις του για την ηγεσία του υπουργικού συμβουλίου,³⁵⁹ αναδείκνυαν, με όλη την υπερβολή τους, τις παθογένειες του κράτους που εξέβαλλαν στη ληστεία, προκαλώντας την οργή των Ελλήνων εναντίον του δημιουργού του.³⁶⁰ Την ίδια περίοδο (1857) η θεματική της ληστείας εισχωρεί και στο αφηγηματικό ποίημα *Ο υιός του δημίου, ποίημα ιστορικών* του Αλέξανδρου Κατακουζηνού. Η ληστεία επιλέγεται ως διέξοδος για τον νεαρό Μαρτίνο από το βάρος του στίγματος που φέρει λόγω του επαγγέλματος του δήμιου πατέρα του. Ως ληστής βάζει στο στόχαστρο την απληστία και τις αδικίες σε βάρος αθώων στο βωμό του κέρδους, που δικαιολογούν την «κοινωνική φορολογία» που τους επιβάλλει.³⁶¹

Δύο ιδιαίτερα κείμενα, «χαρακτηριστικές περιπτώσεις διαθλάσεως του προβλήματος της ληστείας», δημοσιεύτηκαν τη δεκαετία του 1860. Το πρώτο είναι οι *Σκέψεις ενός ληστού ή η καταδίκη της κοινωνίας* του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου (1861), ένα «αναρχικό» μανιφέστο υπέρ των ληστών, των αρχόντων «των ορέων», που αναπνέουν ευτυχισμένοι τον

³⁵⁶ Α. Σαχίνη, «Ορολογία και “θεωρία” περί μυθιστορήματος στην Ελλάδα (1750-1850)», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, Συνεδρία της 14 Μαρτίου 1991, τόμος 66^{ος}, σ. 185, 199-202

³⁵⁷ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 235-237· Η.Tonnet, *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*, Αθήνα, Πατάκης, 1999, σ. 125-129

³⁵⁸ Ν. Αναστασόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 34

³⁵⁹ Ε. Αμπού, *Ο βασιλεύς...*, σ. 84-89, 112-115, 249

³⁶⁰ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 239-240

³⁶¹ *Ο.π.*, σ. 240-241

καθαρό αέρα του βουνού μακριά από το μίσος και την κακία της κοινωνίας, οι οποίοι αντιπαραβάλλονται στους «νόμιμους» ληστές των πόλεων, τους δήθεν ενάρετους και πολιτισμένους, που ζουν μέσα στην κοινωνία-«εκμαγείον δαιμόνων» και ψηφίζουν νόμους για να καταπιέζουν τους φτωχούς και τους αδύνατους.³⁶² Το δεύτερο είναι η μαρτυρία του βουλευτή Σωτήριου Σωτηρόπουλου *Τριάκοντα εξ ημερών αιχμαλωσία και συμβίωσις μετά ληστών* (1866). Πρόκειται για την πρώτη εξιστόρηση μιας προσωπικής ληστρικής περιπέτειας, που αφήνει υπαινιγμούς για τις λανθάνουσες διασυνδέσεις με το πολιτικό σύστημα.³⁶³ Αποτελεί ακόμα μια ακτινογραφία της διαδικασίας «αιχμαλωσίας»: από τη σύλληψη του θύματος, τις μετακινήσεις στα όρη και τη λειτουργία των ληστοτρόφων μέχρι την παράδοση των λύτρων, τον ρόλο των τοπικών αρχών και την τελική απελευθέρωση.³⁶⁴ Κατά τον Χ. Δερμεντζόπουλο στο κείμενο αυτό, υπό υφολογικής και αφηγηματικής σκοπιάς, βρίσκονται οι «ρίζες της ληστρικής παραλογοτεχνίας».³⁶⁵ Στο τέλος της δεκαετίας αυτής εκδόθηκε και η μυθιστορία *Ο παράφρων ερημίτης* (1868) του Λάμπρου Ενυάλη, όπου τονίζεται η κοινωνική διάσταση της ληστείας και η συνάρτησή της με τα εθνικά ζητήματα στην περιοχή της Ροδόπης. Θύμα τοκογλυφίας ο ήρωας εξωθείται αρχικά στην απαγωγή της κόρης του θύτη, ενώ στη συνέχεια, θέτει στο στόχαστρο τους Τούρκους διατηρώντας ζωντανή την παράδοση της κλεφτουριάς.³⁶⁶ Τέλος, υπό τον σάλο που ξέσπασε μετά τη σφαγή στο Δήλεσι, δημοσιεύτηκε το 1870-1871 στη Ρουμανία *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι* του Χ. Δημόπουλου, ένα έργο που ασκεί αυστηρή κριτική στις διοικητικές και στρατιωτικές πρακτικές της περιόδου.³⁶⁷ Στο κείμενο απομυθοποιείται ο ηρωισμός του ελληνικού στρατού και αποδίδονται με τόλμη πολλά επεισόδια από την καταδίωξη της ληστείας.³⁶⁸ Υπό την οπτική γωνία ενός «μεταβατικού» μεταφέρει ρεαλιστικά την πολυσημία του

³⁶² Ο.π., σ. 238-239· (Ανώνυμου), *Σκέψεις ενός ληστού ή η καταδίκη της κοινωνίας*, Αθήνησι, Τυπογραφείον Δ. Αθ. Μαυρομάτη, 1861, σ. 5-10

³⁶³ Ν. Αναστασόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 29

³⁶⁴ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 239

³⁶⁵ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό...*, σ. 56

³⁶⁶ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 241-242

³⁶⁷ Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα, Γνώση, 2000, σ. 438-439

³⁶⁸ Μ. Vittì, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1987, σ. 270-273

συνθήματος «κότα πίττα» και την «αφαίμαξη» που υφίσταντο οι αγροτικοί πληθυσμοί στο πλαίσιο καταπολέμησης της ληστείας.³⁶⁹

Έτσι, είχε προλειανθεί το έδαφος για να εκδοθεί το 1894 το ληστρικό μυθιστόρημα *Οι διάσημοι λησταί* και να ακολουθήσει τον επόμενο χρόνο *Η ιστορία του Νταβέλη*, αμφότερα του Δημοσιογράφου Π.... Κατά το διάστημα 1900-1930 γράφτηκαν 70 αμιγώς ληστρικά μυθιστορήματα με ήρωα κάποιον ληστή του 19^{ου} ή του 20^{ου} αιώνα, πραγματικό ή φανταστικό. Τα περισσότερα γράφτηκαν τις δύο πρώτες δεκαετίες και οι ήρωές τους ήταν ληστές του 19^{ου}, που έδρασαν κυρίως στην κεντρική Ελλάδα, αλλά και ληστές σύγχρονοι του χρόνου συγγραφής, που δρούσαν στην Ήπειρο, ενώ είναι εμφανής μια τάση εξιδανίκευσής τους, σε αντίθεση με τα έργα της δεύτερης περιόδου (1920-1930), που διεκδικούν τον τίτλο του ιστορικού χρονογραφήματος κι επιδιώκουν να προσεγγίσουν την «αντικειμενική αλήθεια». Κυκλοφορούσαν σε 8σέλιδα ή 16σέλιδα με λιθογραφίες έγχρωμες ή ασπρόμαυρες αρχικά και φωτογραφίες αργότερα, σε καθημερινή βάση ή τρεις εβδομαδιαίως, ενώ η χαμηλή τιμή τους τα καθιστούσε προσιτά στο ευρύ κοινό. Ως τυπογραφικά προϊόντα ήταν κακής ποιότητας, ενώ κάθε ιδέα περί επιμέλειας κειμένου απουσίαζε πλήρως.³⁷⁰ Τα ληστρικά μυθιστορήματα μελέτησε σε βάθος ο Χρήστος Δερμεντζόπουλος, στο πολύτιμο επιστημονικό πόνημα του οποίου έχει στηριχθεί μεγάλο μέρος του κεφαλαίου αυτού.

Το ελληνικό ληστρικό μυθιστόρημα είναι το είδος με το οποίο «συστήθηκε» στο κοινό το αστικό «λαϊκό» μυθιστόρημα στην πορεία διαμόρφωσης του, άμεσα συνυφασμένο με τις γενικότερες παραμέτρους αστικοποίησης της κοινωνίας. Το αποτύπωμα της μετάβασης από τον αγροτικό στον αστικό χώρο ανιχνεύεται τόσο στη θεματολογία όσο και στις αφηγηματικές του δομές και στη συνάφεια παραγωγής του.³⁷¹ Στο καινούριο πλαίσιο, δηλαδή στο αστικό και λογοτεχνικό κλίμα της Αθήνας, εξελίχθηκε ο «μύθος» των κλέφτικων δημοτικών τραγουδιών, που επιβίωναν υπό νέα μορφή μέσα στις σελίδες του

³⁶⁹ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 237-238

³⁷⁰ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό...*, σ. 73-74, 77

³⁷¹ Ο.π., σ. 41-42

ληστρικού μυθιστορήματος.³⁷² Οι ήρωες και ο «χώρος» του αφηγούμενου μύθου ήταν ήδη οικείοι στις κοινωνικές παραστάσεις των λαϊκών ιδεολογιών, που διατηρούσαν ζωντανή τη μνήμη του κλεφταρματολισμού και την ανανέωναν με τις εικόνες από τη ληστεία, που παρέμεινε ως κοινωνικό φαινόμενο μέχρι τις αρχές του 1930. Έτσι, οι συγγραφείς της εποχής αντλούν τα θέματά τους από ένα συγκεκριμένο –και συχνά σύγχρονο της συγγραφής– πραγματολογικό υλικό, που τους επιβάλλει περιορισμούς σε σχέση με τον χώρο δράσης των ηρώων τους, τα βιογραφικά στοιχεία, τις χρονικές ακολουθίες ή κάποια συγκεκριμένα γεγονότα. Αναφερόμαστε, βέβαια, σε μια θεματολογία που βασιζόταν στους βίους περιβόητων λήσταρχων –στα 60 από τα 70 μυθιστορήματα πρόκειται για ιστορικά πρόσωπα. Επομένως δεν μιλάμε για καθαρή μυθοπλασία, κάτι που ενισχύεται από την παράθεση ντοκουμέντων, που ενισχύουν την «αλήθεια» των αφηγούμενων γεγονότων.³⁷³ Από την άλλη, βέβαια, είναι πολλά τα φανταστικά στοιχεία που προστίθενται, ειδικά όσον αφορά στις περιπέτειες του ήρωα-ληστή και τα εμπλεκόμενα πρόσωπα. Μάλιστα, συχνά, «δια το ευανάγνωστον» η ιστορική πραγματικότητα αλλοιώνεται με γυναίκες και αγαπητικές και η αλήθεια παραποιείται εσκεμμένα, γιατί αυτό που μετρούσε ήταν η κατανάλωση, η ζήτηση.³⁷⁴ Ο συγγραφέας των ληστρικών μυθιστορημάτων δεν αποσκοπούσε στην πιστή αναπαράσταση μιας εποχής, αλλά στην εξιδανικευμένη εικόνα μιας κοινωνίας που παρήλθε, που απώλεσε τον ηρωικό της χαρακτήρα και τη δυναμική της.³⁷⁵ Ως προς τις αφηγηματικές τους δομές τα ληστρικά μυθιστορήματα συνδυάζουν στοιχεία τόσο από τη λαϊκή παράδοση των αγροτικών κοινωνιών, όπως είναι η χρήση του εγκιβωτισμού, οικεία στα παραμύθια, όσο και από τις σύγχρονες λόγιες/παραλογοτεχνικές πρακτικές, όπως είναι η αλυσιδωτή παρατακτική αφήγηση.

Μια σημαντική παράμετρος που πρέπει να εξεταστεί και αφορά τη συνάφεια παραγωγής τους, είναι το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνονταν αυτά τα μυθιστορήματα. Πρόκειται για ένα κοινό που γεωγραφικά εκτεινόταν σε όλη τη χώρα, από την πρωτεύουσα μέχρι το τελευταίο χωριό, καθώς τα κείμενα ανατυπώνονταν και διακινούνταν μέσω

³⁷² Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Παραλογοτεχνία και κοινωνική πραγματικότητα (Η περίπτωση των ληστρικών μυθιστορημάτων)», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα, 1995, σ. 385

³⁷³ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό...*, σ. 44, 74

³⁷⁴ Δ. Χαλατσάς, *Ληστρικά τραγούδια...*, σ. 34, 96 (υποσ. 38)

³⁷⁵ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Παραλογοτεχνία...», σ. 386

εκδοτικών οίκων στα μεγάλα αστικά κέντρα της περιφέρειας, αλλά και έξω από τα σύνορα, στους πυρήνες της ομογένειας, όπου την πρωτοκαθεδρία είχαν βέβαια τα ευρωπαϊκά λαϊκά μυθιστορήματα. Ως προς τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους, οι αναγνώστες παρουσιάζουν μεγαλύτερη πύκνωση στα λαϊκά στρώματα, αγροτικά ή αστικά.³⁷⁶ Άλλωστε και τα τελευταία επιφανειακά είναι αστικά, αφού πρόκειται για πληθυσμούς της υπαίθρου που είχαν συρρεύσει στις μεγάλες πόλεις, αλλά διατηρούσαν τα χαρακτηριστικά της αγροτικής κοινωνίας, η οποία ένιωθε μεγαλύτερη εξοικείωση με τους «τόπους» των ληστικών «μύθων».³⁷⁷ Ο αναλφαβητισμός δεν απέτρεπε την «πρόσβαση» στα κείμενα αυτά, καθώς ήταν συνηθισμένο φαινόμενο κάποιος εγγράμματος να τα διαβάζει μπροστά σε ένα ακροατήριο.³⁷⁸ Από την άλλη, και άνθρωποι υψηλού μορφωτικού επιπέδου ήταν μέρος του αναγνωστικού κοινού. Όπως υπογραμμίζει ο δημοσιογράφος Φάνης Μιχαλόπουλος στην *Καθημερινή*, 06.03.1939: «Είδα πολλές βιβλιοθήκες και μάλιστα πολλές εκλεκτών επιστημόνων στην πρωτεύουσα και στις επαρχίες. Ε, λοιπόν, όλες περιείχαν μεγάλο αριθμό ληστικών μυθιστορημάτων... Τόσο διαβάζονταν η σχετική φιλολογία παντού κι ανάμεσα σ' όλα τα στρώματα».³⁷⁹ Στους αναγνώστες των ληστικών μυθιστορημάτων είχε αναφερθεί και ο Παύλος Νιρβάνας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα: «...όλος αυτός ο κόσμος, ο πλουτίζων τους εκδότας του ληστικού κύκλου...δεν είχε πέντε δέκα άνθρωποι διεφθαρμένοι ή ματαιόσχολοι, καταντά να είναι όλη η Ελλάς. Και θα ήτο ηλιθιότης να καταγγείλη κανείς ένα ολόκληρο έθνος, ως αποθεώνον την ληστείαν και το έγκλημα. Όλον αυτό το απειράριθμον κοινόν θεραπεύει απλούστατα την αισθητικήν του».³⁸⁰ Ειδικά οι αστοί αναγνώστες αναζητούσαν τη φυγή «σ' έναν κόσμο ειδυλλιακό και απροβλημάτιστο»,³⁸¹ διψούσαν για αφηγήσεις με περιπέτειες και κινδύνους, έχοντας κουραστεί από «την αηδία της καθημερινής ζωής», ζητούσαν «*panem et circenses*».³⁸² Επιπλέον, το εσωτερικό πολιτικό σκηνικό και οι εθνικές περιπέτειες την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αλλά και στο γύρισμα

³⁷⁶ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστικό...*, σ. 58-59, 80-82

³⁷⁷ Ο.π., σ. 80-81· Μ.Γ. Μερακλής, «Παραλογοτεχνία»..., σ. 580

³⁷⁸ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστικό...*, σ. 81-82

³⁷⁹ Ε. Γανίδου, *Τύπος και λογοτεχνία στον ελληνικό Μεσοπόλεμο: το μυθιστόρημα και η αφηγηματική πεζογραφία στην Καθημερινή (1922-1940)*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., 2024, σ. 199 (υποσ. 462)

³⁸⁰ Π. Νιρβάνας, «Η ληστική φιλολογία», εφ. *Το Άστυ*, 02.07.1902/φ.4180

³⁸¹ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Παραλογοτεχνία...», σ. 386

³⁸² Π. Νιρβάνας, «Ζήτημα...αισθητικών», εφ. *Το Άστυ*, 27.06.1902/φ.4175

του νέου αιώνα ευνοούσαν την αναζήτηση ηρωικών προτύπων και τα κείμενα αυτά ξαναζωντάνευαν τις λαϊκές μνήμες των απελευθερωτικών αγώνων.³⁸³ Έτσι, όταν το περιεχόμενο των ληστρικών μυθιστορημάτων άρχισε να μετακινείται προς το αστυνομικό, ένα μικρό μέρος του κοινού το ακολούθησε αρχικά, γιατί δύσκολα θα αντικαθιστούσε τον εξιδανικευμένο ληστή των ορέων, με τον νέο ήρωα που προερχόταν από τον κόσμο των καταδιωκτικών σωμάτων, έναν από τους «σταυρωτήδες».³⁸⁴

2.2 Το ληστρικό μυθιστόρημα *Κίτσος και Λαφαζάνης*

2.2.1 Οι εκδόσεις και ο συγγραφέας

*«Αύριον Τρίτη λοιπόν 9 Νοεμβρίου, όλοι οι αρεσκόμενοι εις τον ρωμαντισμόν, το ειδύλλιον, την λεβεντιάν, τον παλληκαρισμόν, τας απαγωγάς, τας συγκινήσεις, τας ηρωικάς μάχας, τας αφθάστους τόλμας, την ποίησιν, την ηθογραφίαν, ΑΓΟΡΑΣΑΤΕ... Το νέον μυθιστόρημα του κ. Αριστ. Κυριακού μέσα εις το οποίον περιγράφεται η μυθιστορηματική αιχμαλωσία της δεσποίνης Ευδοκίας Ν. Αβέρωφ, για την οποίαν το σχετικό δημοτικό τραγούδι λέγει...:Κι αυτή με την φροντίδα της, με τα γλυκά της λόγια / έβαλε το χεράκι της στην αργυρή της τσέπη / και παίρνει τα χρυσά κλειδιά, κι ανοίγει τα συρτάρια / και δίνει τα διαμαντικά κι όλα τα δαχτυλίδια...».*³⁸⁵

Με το κείμενο αυτό, που προανήγγελλε τη διάθεση στην κυκλοφορία του ληστρικού μυθιστορήματος *Κίτσος και Λαφαζάνης*, η εφημερίδα *Καιροί* έδινε τα βασικά συστατικά του περιεχομένου του, συστατικά ικανά να προσελκύσουν το πολυσχιδές αναγνωστικό κοινό: παλληκάρια, λεβεντιά, ηρωισμός, απαγωγές και συγκρούσεις από τη μια, ρομαντικά ειδύλλια, συγκίνηση, ποίηση, ηθογραφία και δημοτικά τραγούδια από την άλλη. Προς επίρρωση της ανταπόκρισής του, προβάλλεται emphatically κι ένα γνωστό «επεισόδιο» της ληστρικής «εποποιίας», η απαγωγή τον Ιούλιο του 1884 της λεγόμενης

³⁸³ Γ. Χατζής, «Τα “Φτηνά Φυλλάδια”...», σ. 39

³⁸⁴ Μ.Γ. Μερακλής, «Παραλογοτεχνία»..., σ. 586-587

³⁸⁵ Εφ. *Καιροί*, 08.11.1910/φ.319. Ομοίως και η εφ. *Χρόνος* (08.9.1910/φ.2560) έγραφε: «Ο Μαύρος Θρήνος! της αρχοντοπούλας, την οποία οι λησταί πήραν μαζί με την οικογένειά της εις τα βουνά, μέσα στο δημοτικό τραγούδι που της έγινε αργότερα λέει: “Ο Κίτσος σας εντρόπιασεν, ήρθε και πήρε σκλάβους/ και μένα και τ’ αδέρφι μου μαζί και την νονά μου...”. Και είναι μια μεγάλη αλήθεια αυτό...που κρύβει...ολόκληρη ερωτική τραγωδία. Και την περιπετειώδη αυτή ιστορία θα βρείτε...»

«βασιλαρχόντισσας»,³⁸⁶ που θα κρατούσε για μεγάλο διάστημα αμείωτο το ενδιαφέρον του κοινού, αφού δε θα εμφανιστεί παρά στις τελευταίες σελίδες, στον «Επίλογο» του μυθιστορήματος. Η διαφημιστική καταχώρηση για το πρώτο φυλλάδιο που κυκλοφόρησε, επιχειρούσε να δελεάσει τους δέκτες με «*την γοητεία μιας απαγωγής μέσα από ένα μοναστήρι*» της όμορφης κόρης του Δημάρχου, την οποία «*αγαπούσε σα τρελλός*» ο Κίτσος,³⁸⁷ ενώ το εξώφυλλο των φυλλαδίων που θα αποστέλλονταν στην επαρχία κοσμούσε έγχρωμη εικόνα με την απαγωγή του βουλευτή Σωτηρόπουλου.³⁸⁸ Στις «*πολύ όμορφες εικόνες*» έδινε έμφαση ο εκδοτικός οίκος και στη διαφήμιση στο περιοδικό *Ελλάς*.³⁸⁹ Γενικά φαίνεται ότι το μάρκετινγκ της εποχής προσπαθούσε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις και τις ιδιαιτερότητες των διαφορετικών ομάδων-στόχων, θα λέγαμε με σημερινούς όρους, και να δημιουργεί ανάλογες προσδοκίες.

Εκδόθηκε για πρώτη φορά ως «πρωτότυπον ιστορικών μυθιστόρημα» το 1910 από τον εκδοτικό οίκο Αποστολόπουλου-Πετράκου σε καθημερινά εικονογραφημένα φυλλάδια των 15 λεπτών και συγγραφέα τον Αριστείδη Κυριακό.³⁹⁰ Η πρώτη έκδοση αριθμούσε 1.376 σελίδες. Ακολούθησαν άλλες τέσσερις εκδόσεις τα έτη 1918, 1923 και 1924 (δύο διαφορετικές εκδόσεις) από διαφορετικούς κάθε φορά εκδοτικούς οίκους και με διαφορετική έκταση σε μία τουλάχιστον περίπτωση.³⁹¹ Οι εκδόσεις από διαφορετικούς οίκους ήταν μια συνηθισμένη τακτική, καθώς δεν είχαν θεσπιστεί ακόμα νομικοί περιορισμοί σε σχέση με συγγραφικά ή εκδοτικά δικαιώματα.³⁹² Στις παραπάνω πρέπει να προστεθεί και μία έκδοση στην Κύπρο, στη δεκαετία του 1930, με τον τίτλο «Οι τρομοκράται της Ρούμελης και του Μωρηά», μιας και η λέξη λαφαζάνης (φλύαρος, ψεύτης) είχε αρνητικό πρόσημο στην κυπριακή διάλεκτο.³⁹³ Το 1933, από τις 16/4 έως και τις 4/8,

³⁸⁶ Ν. Αναστασόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 106-107· Δ. Καρατζένης, *Θύμιο Γάκης και η αιχμαλωσία της βασιλαρχόντισσας. Λήσταρχος-Εθνικός ήρωας*, Αθήναι, 1986

³⁸⁷ Εφ. *Καιροί*, 09.11.1910/φ.320

³⁸⁸ Εφ. *Καιροί*, 10.11.1910/φ.321

³⁸⁹ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστικό...*, σ. 62 (υποσ. 46)

³⁹⁰ Εφ. *Καιροί*, ό.π.

³⁹¹ Α. Δούρβαρης, *Ο Αριστείδης Κυριακός και το λαϊκό ανάγνωσμα*, Αθήνα, Στιγμή, 1992, σ. 73-74

³⁹² Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστικό...*, σ. 63

³⁹³ Μπορεί να οφείλεται και σε ενδεχόμενα νομικά ζητήματα με τον εκδοτικό οίκο Κεραυνός, που είχε την αποκλειστικότητα των εκδοτικών δικαιωμάτων βλ. Σ. Παύλου, «Νέες πληροφορίες για τις εκδόσεις έργων

η εφημερίδα *Η Ελληνική* δημοσίευε καθημερινά σε συνέχειες την περιπετειώδη «*ιστορία του ανιψιού του Λίγκου του Λεβέντη, ο οποίος πήρε τα βουνά και έγινε ληστής για την αγάπη της Χρυσανθής*».³⁹⁴ Βλέπουμε δηλαδή ότι ενώ αρχικά το μυθιστόρημα δημοσιεύτηκε σε φυλλάδια συνεχειών, αργότερα κυκλοφόρησε σε επιφυλλίδες σε εφημερίδα ευρείας κυκλοφορίας, φαινόμενο που παρατηρείται αποκλειστικά με τα ληστρικά έργα του Κυριακού –συνέβαινε και αντίστροφα. Σε κανέναν άλλο συγγραφέα της ίδιας περιόδου δεν παρατηρούνται ληστρικά μυθιστορήματα δημοσιευμένα σε εφημερίδες ή περιοδικά.³⁹⁵

Ο συγγραφέας Αριστείδης Κυριακός, ήταν δημοσιογράφος, που ξεκίνησε ως θεατρικός συγγραφέας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ενώ η είσοδός του στο χώρο του μυθιστορήματος σηματοδοτήθηκε με το έργο *Ιστορία των ληστών* το 1902, το οποίο εκδιδόταν σε φυλλάδια και το υπέγραφε με το ψευδώνυμο Αιμίλιος Αθηναίος.³⁹⁶ Το ψευδώνυμο αυτό το διατήρησε σε αρκετά ληστρικά έργα του κατά τη συνήθεια της εποχής, πιθανόν από τον φόβο της λογοκρισίας ή διενέξεων με συγγενείς ή πολιτικούς προστάτες των ληστών,³⁹⁷ ενώ σε μία μόνο περίπτωση, μάλλον για να αποφύγει νομικές περιπέτειες, χρησιμοποίησε και το ψευδώνυμο Μικές Σαντίδης. Με το πραγματικό του ονοματεπώνυμο υπέγραψε για πρώτη φορά το έργο *Κασσιανή*.³⁹⁸ Με το έργο αυτό τον συνδέει και ένα ανεκδοτολογικού χαρακτήρα γεγονός: τη Μεγάλη Δευτέρα του 1903 χρονογράφημά του για την Κασσιανή δε χωρούσε³⁹⁹ στη σελίδα της εφημερίδας *Χρόνος*, όπου εργαζόταν, και αναγκάστηκαν να το διακόψουν με την ένδειξη «Η συνέχεια αύριον»· η εκτόξευση των πωλήσεων της εφημερίδας την επόμενη μέρα λόγω της αγωνίας για τη συνέχεια της ιστορίας της «*εν πολλαίς αμαρτίαις*» Κασσιανής, συνοδεύτηκε από την προτροπή του εκδότη «*Άνοιξέ το...Κάμε το ανάγνωσμα...θα μας δώσει κι άλλα φύλλα. Θα μας σώσει*». Έτσι ο βίος της Κασσιανής έγινε ανάγνωσμα σε συνέχειες κι έδωσε ζωή στην εφημερίδα, που κινδύνευε με

του Αριστείδη Κυριακού στην Κύπρο» & «Επί του πιεστηρίου υστερόγραφον», *μικροφιλολογικά*, τ.4, Φθινόπωρο 1998, σ. 18-19, 47

³⁹⁴ Εφ. *Η Ελληνική*, 15.04.1933/φ.2770

³⁹⁵ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό...*, σ. 69

³⁹⁶ Α. Δούρβαρης, *Ο Αριστείδης...*, σ. 22-24

³⁹⁷ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό...*, σ. 67

³⁹⁸ Α. Δούρβαρης, *Ο Αριστείδης...*, σ. 22-25

³⁹⁹ Κατά μία άλλη εκδοχή, η διακοπή της αφήγησης έγινε εσκεμμένα σε κατάλληλο σημείο, ώστε να κρατήσει σε αγωνία τους αναγνώστες και το έργο διατηρήθηκε σε συνέχειες για έναν χρόνο βλ. Δ. Χανός, *Η λαϊκή λογοτεχνία (το λαϊκό μυθιστόρημα)*, τόμος Β, Αθήνα, Περιοδικές εκδόσεις «Μάσκας», 1987, σ. 156-157

χρεωκοπία.⁴⁰⁰ Εκτός από τα ληστρικά και τα θρησκευτικά, στο ρεπερτόριο του Κυριακού περιλαμβάνονται και ιστορικά, πατριωτικά, κοινωνικά, ρομαντικά, κοσμοπολίτικα μυθιστορήματα -120 συνολικά-, αλλά και θεατρικά έργα.⁴⁰¹ Σε αντίθεση με την εξειδίκευση που παρατηρείται στους δημιουργούς του «λαϊκού» μυθιστορήματος στη Δ. Ευρώπη και την Αμερική, ο Κυριακός όπως και οι άλλοι συγγραφείς της ίδιας περιόδου, καταπιάστηκε με όλα τα λογοτεχνικά είδη,⁴⁰² έγραφε μάλιστα γύρω στα πέντε τυπογραφικά φυλλάδια την ημέρα, δηλαδή ογδόντα τυπωμένες σελίδες, συνέχισε μάλιστα να γράφει με τη βοήθεια συνεργατών ακόμα κι όταν έχασε την όρασή του. Πατέρα του λαϊκού μυθιστορήματος τον θεωρεί ο Δ. Χανός.⁴⁰³

Αναμφίβολα ο Αριστείδης Κυριακός κατέχει τα πρωτεία στο χώρο του ληστρικού μυθιστορήματος την πρώτη περίοδο (1900-1920), με τριάντα συνολικά μυθιστορήματα στην κατηγορία αυτή.⁴⁰⁴ Ασχολήθηκε κυρίως με ληστές που υπήρξαν ιστορικά πρόσωπα, όπως οι Αρβανιτάκηδες, ο Νταβέλης, ο Κακαράνης, και φυσικά ο Κίτσος και ο Λαφαζάνης του υπό εξέταση μυθιστορήματος.⁴⁰⁵ Η δημοσιογραφική του ιδιότητα επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο προσέγγισης των θεμάτων του, καθώς προσπαθούσε με διάφορους τρόπους να τεκμηριώσει τον μύθο, παραθέτοντας ντοκουμέντα και ιστορικά στοιχεία σε ξεχωριστά κεφάλαια ή υποσημειώσεις, με σκοπό αφενός να εντάξει τον αναγνώστη στο κλίμα της εποχής, αφετέρου να προσδώσει αληθοφάνεια στην αφήγηση, επιτρέποντας το πέρασμα από το μύθο στην ιστορία και αντιστρόφως.⁴⁰⁶ Προς την ίδια κατεύθυνση στοχεύει και η παράθεση δημοτικών τραγουδιών, που αντηχούν μια περασμένη εποχή, αλλά και λαϊκών τραγουδιών της εποχής του, που μπορεί ποιοτικά να είναι υποδεέστερα των προηγούμενων, «*όμως έχουν δροσιά, γοητεία και αμεσότητα και είναι μαρτυρίες μιας εποχής χαμένης, θαμμένης και άγνωστης*».⁴⁰⁷ Η ληστεία στις μέρες του εξακολουθούσε να απασχολεί την ειδησεογραφία και ο ίδιος ως δημοσιογράφος κατέφευγε στο υλικό των

⁴⁰⁰ Α. Δούρβαρης, «Το ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα», *Γράμματα και Τέχνες*, τεύχ. 10, Οκτώβριος 1982, σ. 3

⁴⁰¹ Ό.π., σ. 3· του ίδιου, *Ο Αριστείδης...*, σ. 13-15, 29

⁴⁰² Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό...*, σ. 66, 69

⁴⁰³ Δ. Χανός, *Η λαϊκή λογοτεχνία...*, σ. 17, 158

⁴⁰⁴ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό...*, σ. 68-69, 266-267

⁴⁰⁵ Α. Δούρβαρης, *Ο Αριστείδης...*, σ. 36-37

⁴⁰⁶ Ό.π., σ. 31

⁴⁰⁷ Α. Δούρβαρης, «Το ελληνικό λαϊκό...», σ. 5

εφημερίδων, τόσο των σύγχρονων όσο και των προηγούμενων ετών. Προσπαθούσε με αμερόληπτη ματιά να εξετάζει το ρόλο της εξουσίας απέναντι στη ληστεία, αν και δύσκολα μπορούσε να κρύψει την αποδοκιμασία του για τους πολιτικούς που υπέθαλπαν ληστές. Τασσόταν ξεκάθαρα με το μέρος των αγροτών, των αδυνάτων, των χωρικών που υπέφεραν περισσότερο από τα καταδιωκτικά αποσπάσματα παρά από τις ληστρικές συμμορίες. Απέναντι στους ληστές-ήρωες των μυθιστορημάτων του, διατηρούσε μια ρομαντική προδιάθεση, αναγνωρίζοντας την ιδιαίτερη ηθική τους, χωρίς αυτό να τον εμποδίζει να τους καταλογίζει την ανάλογη ευθύνη για τις ωμότητες και τα κακουργήματα που διέπρατταν.⁴⁰⁸

2.2.2 Το περιεχόμενο και η δομή του μυθιστορήματος

Το υπό εξέταση μυθιστόρημα, με την ισόρροπη βαρύτητα ανάμεσα στα δύο ονόματα των γνωστών λήσταρχων και το συμπλεκτικό σύνδεσμο «και» ανάμεσά τους στον τίτλο *Κίτσος και Λαφαζάνης*, προδιαθέτει τον αναγνώστη για ανάλογη διαχείριση του αφηγηματικού υλικού. Ωστόσο, ο κεντρικός ήρωας του έργου είναι ο Κίτσος. Ο φακός εστιάζει κυρίως στην προσωπική του ζωή, αφού αυτή λειτουργεί ως αφορμή για τη ληστρική του δράση: στις τρεις γυναίκες –τη Χρυσανγή, τη Θυμιούλα και την Φραντσέζα– που εμπλέκονται στη ζωή του, σε προδομένους, αδιέξοδους και ματαιωμένους έρωτες, σε ερωτικές αντιζηλίες και παρεξηγήσεις. Αντίθετα, ο Λαφαζάνης είναι ο κατεξοχήν φορέας της ληστρικής δράσης, που διοργανώνει και εκτελεί την απαγωγή Σωτηρόπουλου αλλά και την αποτυχημένη απαγωγή του εισαγγελέα. Οι δύο ληστές αρχικά είναι σε αντίπαλα στρατόπεδα, στη συνέχεια όμως θα συσπειρωθούν απέναντι στον κοινό εχθρό, δηλαδή σε εκπροσώπους της πολιτικής και τοπικής εξουσίας, με διαφορετικές αιτιάσεις ο καθένας. Προσωρινά θα χωρίσουν οι δρόμοι τους, αλλά θα συνασπιστούν και πάλι μέχρι τέλους για να αντεπεξέλθουν στην κρατική καταδίωξη. Όπως παραδέχεται ο Λαφαζάνης: «...δεν μπορώ να κάνω χωρίς την αφεντιά σας...Κίτσος και Λαφαζάνης...Αλλά εμείς, μωρέ Κίτσο, μαζί θα ζήσουμε, μαζί θα κυνηγηθούμε και μαζί θα πεθάνουμε. Το ριζικό μας είναι τέτοιο»(795)⁴⁰⁹.

⁴⁰⁸ Ό.π., σ. 4-5· του ιδίου, *Ο Αριστείδης...*, σ. 35-37

⁴⁰⁹ Οι αριθμοί στην παρένθεση παραπέμπουν στις αντίστοιχες σελίδες του ληστρικού μυθιστορήματος. Στην αντιγραφή των αποσπασμάτων έχει διατηρηθεί η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

Η ιστορία διαδραματίζεται στην Πελοπόννησο: δήμος Θαλπούσης, δήμος Εράνης, Κυπαρισσία, Μανωλάδα, Αίγιο, Καλάβρυτα, Βοστίτσα, Κορινθία είναι τα σημεία που οριοθετούν το κεντρικό σκηνικό της δράσης, υπάρχουν όμως και σκηνές που τοποθετούνται στην Τήνο, στο μοναστήρι που είναι κλεισμένη η Χρυσανγή, αλλά και στην Αθήνα όπου είναι εγκατεστημένα τα πολιτικά πρόσωπα, ενώ στα τελευταία κεφάλαια η δράση μεταφέρεται στην Ήπειρο, με πρωταγωνιστή τον Μουσακή-Γκέκα. Είναι γενικά ο χώρος της ελληνικής υπαίθρου, ο χώρος των «*υψηλών ορέων...έως κάτω στην πεδιάδα*», ένας κόσμος όπου για τους περισσότερους κάθε ξημέρωμα «*[ήρχιζε] ...η εργασία της ημέρας, η τιμία και κωπιώδης εργασία της αυτοσυντηρήσεως*»(3). Τα χωρικά διχοτομικά σχήματα όρη/πεδιάδα, χωριό/πόλη, επαρχία/πρωτεύουσα αποτελούν σημαίνοντες παράγοντες πλοκής, καθώς ο χώρος δεν είναι ένα ουδέτερο σκηνικό της δράσης ούτε ένα απλό διακοσμητικό υπόβαθρο για όσα διαδραματίζονται σε πρώτο πλάνο· ο χώρος είναι φορέας «ποιιοτήτων», λειτουργεί ως κοινωνικός χώρος και με δεδομένη την κάθετη διαστρωμάτωση στον τρόπο πρόσληψης της πραγματικότητας από τη λαϊκή αντίληψη, παραπέμπει σε διαφοροποιήσεις κάθε φορά μεταξύ δύο «κόσμων»: ⁴¹⁰ ο κόσμος της πρωτεύουσας –του κράτους και των νεοτερικών θεσμών του, των πολιτικών και των θεσιστήρων-, απέναντι στον κόσμο της επαρχίας –των κομματαρχών, των στρατιωτικών αποσπασμάτων και των «*φιλήσυχων χωρικών πληθυσμών*», ο κόσμος της πεδιάδας –με τα «*καθάρια σπιτάκια*», τα μικρά καφενεία, τα «*ολίγα μικρομάγαζα*» και τους «*φαμελίταις*» και «*φρόνιμους*»-, απέναντι στον κόσμο των ορέων –με τα «*απάτητα κορφοβούνια*», τις σπηλιές, τις χαράδρες και τα παλικάρια που έχουν βγει στο κλαρί. Ανάμεσα σε αυτούς τους δύο κόσμους μοιράζεται ένα πολύχρωμο πλήθος ανθρώπων τύπων: ιερείς και καλόγριες, ξενοδόχοι και παντοπώλες, πρώην υπηρέτριες και τσιγγάνες, «καπελάδες» και τσοπαναράιοι, εισαγγελείς και τοκογλύφοι, χωροφύλακες και φυγόδοκοι, ένα *tableau vivant* που σκιαγραφεί την κοινωνία της εποχής.

Αν επιχειρούσαμε να αναγάγουμε τη βασική «ιστορία»/«ακολουθία» γεγονότων του κειμένου, ⁴¹¹ που αφορά τον πρωταγωνιστή, δηλαδή τον Κίτσο, στο αριστοτελικό πρότυπο με την τριμερή δομή: Αφετηρία (αρχική ισορροπία)-Δοκιμασία/Περιπέτεια (διατάραξη της

⁴¹⁰ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστικό...*, σ. 151-153

⁴¹¹ Εκτενέστερη περίληψη της ιστορίας, που περιλαμβάνει και τα δευτερεύοντα πρόσωπα, δίνεται στο Παράρτημα 1.

ισορροπίας και μετασχηματισμός του συστήματος)-Λύση/Κάθαρση (ομοιοστασία του συστήματος και νέα ισορροπία),⁴¹² θα είχαμε το εξής σχήμα:

Αφετηρία: δήμος Θαλούσης στη Γορτυνία, στα μέσα της δεκαετίας του 1860. Ο Κίτσος ένας έντιμος νέος, αλλά ανιψιός του λήσταρχου Λύγκου, ξένος στην περιοχή, αγαπά τη Χρυσανγή, κόρη του δημάρχου και βαφτιστικιά του υπουργού Σωτηρόπουλου. Οι δύο νέοι είναι ευτυχισμένοι και περιμένουν την έγκριση του δημάρχου για να παντρευτούν.

Δοκιμασία/Περιπέτεια: Ο δήμαρχος διώχνει με απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς τον Κίτσο, ενώ πιο πριν τον είχε απορρίψει και ο υπουργός Σωτηρόπουλος. Εκείνος οργισμένος και με εκδικητική διάθεση φεύγει από τον τόπο αυτό, σχηματίζει συμμορία και γρήγορα αποκτά τη φήμη φοβερού ληστή, επειδή κάποιος μυστικός εχθρός ραδιουργεί, ώστε να αποδίδονται στον ίδιο απεχθή εγκλήματα. Αφού αποτυγχάνει να κλέψει τη Χρυσανγή από το μοναστήρι όπου την έχουν κλείσει, σχεδιάζει εκ νέου μαζί με τον Λαφαζάνη να την κλέψει από το σπίτι της, να σκοτώσουν τον δήμαρχο και να αιχμαλωτίσουν τον Σωτηρόπουλο. Όμως, αποδεικνύεται ότι η αγάπη της Χρυσανγής για τον Κίτσο ήταν ψεύτικη κι εκείνος πληγωμένος την καταδικάζει να μείνει ανύπανδρη και την απειλεί ότι θα σκοτώνει όποιον αγαπήσει και θα διαλύει τον γάμο, απειλή που δεν εφαρμόζει ωστόσο, όταν εκείνη παντρεύεται τον Δημητράκη, κομματάρχη του Σωτηρόπουλου, αρκείται απλώς να εξευτελίσει τον γαμπρό. Παρότι πληγωμένος, δε διστάζει να επέμβει, όταν μαθαίνει για την κακοποιητική συμπεριφορά του Δημητράκη, μάλιστα τη γλιτώνει από τα χέρια του και τον εξαναγκάζει να φύγει από τη ζωή της. Ο δήμαρχος, όπως και ο Δημητράκης θα τον βάλουν στο στόχαστρο και θα απειλήσουν τη ζωή του, ο Κίτσος όμως θα πάρει την εκδίκησή του αιχμαλωτίζοντας τον δήμαρχο και εξαναγκάζοντας τον Δημητράκη να αποφυλακίσει την νέα αγαπημένη του, Θυμιούλα.

Κάθαρση/Λύση: Η Χρυσανγή μετά την ανωτερότητα που δείχνει ο Κίτσος, τον ερωτεύεται πραγματικά και συγκρούεται με τον πατέρα της, εγκαταλείπει το σπίτι της και με τα χρήματα της προίκας της περιπλανιέται στα βουνά ψάχνοντας να τον βρει. Καταλήγει όμως σχεδόν ετοιμοθάνατη να την περιθάλπει η Σταυρομάνα και σε αυτήν την κατάσταση την επισκέπτεται ο Κίτσος. Νιώθοντας ενοχές για την κατάστασή της, προσποιείται ότι θα ζήσουν μαζί μόλις αναρρώσει. Υπό αυτές τις συνθήκες αποκαθίστανται και οι σχέσεις του

⁴¹² Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό...*, σ. 98-101

με τον πατέρα της. Από μία παρεξήγηση η Χρυσανγή μαθαίνει τις πραγματικές προθέσεις του Κίτσου και σύντομα ξεψυχά στην αγκαλιά του. Όμως, για εκείνον, οι περιορισμοί της ληστρικής ζωής θα ακυρώσουν κάθε προοπτική να ζήσει με κάποια από τις αγαπημένες του και θα αναγκαστεί να δώσει τον γιο του να τον μεγαλώσουν ξένοι. Τότε θα επιστρέψει απελπισμένος στον τάφο της Χρυσανγής κάνοντας τον θλιβερό απολογισμό της ζωής του και κρατώντας για πάντα μαζί του ένα κίτρινο τριαντάφυλλο από το μνήμα της, πριν επιστρέψει και πάλι στα όρη. Η τελική του κατάληξη θα είναι στη λαιμητόμο μερικά χρόνια αργότερα. Έτσι, η διατάραξη της αρχικής ισορροπίας μεταξύ των ηρώων είναι οριστικά μη αντιστρέψιμη, το σύστημα όμως που ανατράπηκε με την διαφυγή «στα όρη», αποκαθίσταται.

Εκτός από το υλικό της μυθοπλασίας στο μυθιστόρημα μεταφέρονται αυτούσια εκτενή αποσπάσματα από το βιβλίο του βουλευτή Σωτηρόπουλου *Τριάκοντα εξ ημερών αιχμαλωσία και συμβίωσις μετά ληστών*, καθώς η απαγωγή του είναι οργανικά ενσωματωμένη στην αφήγηση, ως ένα από τα επεισόδια της ιστορίας, διαπλεκόμενη όμως με στοιχεία μυθοπλασίας. Υπάρχουν και αποσπάσματα από το βιβλίο με στοιχεία βιογραφίας ληστών που εμφανίζονται στο μυθιστόρημα, π.χ. του Καραγκούνη (62, 179-180), του Μάγειρα (391-392), αλλά και πληροφορίες για τους νόμους και τις συνήθειες των ληστών (290-294). Γενικά, είναι διάχυτες οι παρεκβάσεις στην κανονική αφήγηση για να δοθούν ιστορίες ληστών είτε με άμεση απεύθυνση του αφηγητή προς τον αναγνώστη π.χ. του Μπαζού (147-150), του Αναστάση Λύγκου (231-235) είτε ως εγκιβωτισμένες αφηγήσεις στο λόγο κάποιου από τους ήρωες π.χ. η ιστορία του Λύγκου με τον Παπαθύμιο που αφηγείται ο Δημητράκης στην Χρυσανγή (236-238), η ιστορία του Τσιμπουκλάρα (804-814) και του Νταβέλη με τον καλόγερο που σαμάρωσαν (968-972), που αφηγείται η Σταυρομάνα στην άρρωστη Χρυσανγή. Άλλου είδους ντοκουμέντα-επίσημα έγγραφα που αξιοποιούνται στο μυθιστόρημα είναι επιστολές ληστών, π.χ. του Τασούλη προς τον αδερφό του πριν καρατομηθεί (471-472), δημόσια έγγραφα π.χ. επιστολή του δημάρχου Θαλπούσης προς τον δήμο Ηραίας (501), λίστα διάσημων ληστών του υπουργείου Εσωτερικών (823-825), δημοσιογραφικά κείμενα, π.χ. απόσπασμα από την εφημερίδα *Καιροί* του Λονδίνου για την απαγωγή Σωτηρόπουλου (599) ή από τη γαλλική *Εφημερίδα των Συζητήσεων* για τη σφαγή στο Δήλεσι (1112-1113), παραθέματα από βιβλία σχετικά με τη ληστεία, π.χ. από το σύγγραμμα του Κ. Τάκερμαν *Οι Έλληνες της σήμερον* (600-602, 697-698), από κείμενο Γάλλου περιηγητή για τη σχέση του Όθωνα με τους ληστές (604-605), από βιβλίο του

Λουκά Νάκου για τη δερματοστιξία και την ιδιόλεκτο των ληστών (633-636). Παρόμοιο πληροφοριακό υλικό δίνεται και σε σύντομες ή εκτενείς υποσημειώσεις, που συχνά καλύπτουν όλη σχεδόν την έκταση της σελίδας.⁴¹³ Με την παραπάνω ποικιλία κειμενικών ειδών, διαφωτίζεται πληρέστερα το θέμα της ληστείας και ενισχύεται η εγκυρότητα και αληθοφάνεια του αφηγηματικού υλικού, ταυτόχρονα όμως συγχέονται τα όρια μεταξύ ιστορικού γεγονότος και μύθου.

Μεγάλη είναι και η ποικιλία τραγουδιών, δημοτικών ή άλλων, στο μυθιστόρημα. Ενδεικτικά είναι τα δημοτικά τραγούδια για τους πρωταγωνιστές (Κίτσο και Λαφαζάνη) αλλά και για ληστές με δευτερεύοντα ρόλο (Μπαζός, Λύγκος). Δημιουργήματα του λαού της υπαίθρου, τα τραγούδια αυτά αποτυπώνουν τους ληστές, όπως τους αντιλαμβάνεται η αγροτική κοινωνία: ως συνεχιστές της κλεφτουριάς, ως πρότυπα λεβεντιάς, ηρωισμού και ανυπακοής απέναντι στην εξουσία, η οποία άλλαξε χέρια και από τους Τούρκους πέρασε στον μοίραρχο, τον εισαγγελέα και τους χωροφύλακες.⁴¹⁴ Γι' αυτό και ο ανώνυμος ποιητής συντάσσεται μαζί τους και ανησυχεί: «*Τ' είν' το κακό που γίνεται / τώρα στα εβδομήντα, / που βγήκαν τα βελονωτά, / του Μυλωνά τα όπλα, / και κυνηγάν την κλεφτουριά, / Κίτσο και Λαφαζάνη;*»(795)· θλίβεται με τον θάνατό τους: «*...και συ, Κίτσο, δεν φαίνεσαι / κλέφτης να συριανίσης. / Σαν άλλοτε δεν τραγουδάς / ψηλά στα κορφοβούνια / αντάμα με τον αρχηγό, / μ' αυτόν το Λαφαζάνη...*»(795), «*...τούκοψαν και το κεφάλι / και στ' Ανάπλι το κρεμάνε. / Τα συντάγματα ρωτάνε: / -Τίνος είνε τα χρυσά μαλλιά / τ' ωραίο κεφάλι; / Του Χαραλάμπη του Μπαζού. / του ωραιότερου κλέφτη / που στον κόσμο δεν ευρέθη*»(150)· τραγουδάει τις ξένοιαστες στιγμές τους: «*...το Λύγκο τον λεβέντη / τον αρχιληστή; Τον τρομερό τον κλέφτη; / ...Τον κερνούσανε, τον τραγουδούσανε / πεντ' έξη βλαχοπούλαις...*»(168). Με κωδικοποιημένο και λιτό τρόπο παρουσιάζονται στιγμές από τη ζωή και το θάνατο των

⁴¹³ Ενδεικτικά αναφέρουμε: ιστορικά στοιχεία για τα πρόσωπα της αφήγησης π.χ. για τον θάνατο του ληστή Μπαζού (σ. 150) ή για πολιτικά πρόσωπα της εποχής π.χ. για τον Δ. Βούλγαρη (σ. 308)· γνωστά γεγονότα από τη ληστρική δράση π.χ. η αιχμαλωσία Βαλσαμάκη (σ. 1042-1052, 1204-1208), η σφαγή στο Δήλεσι (σ. 1063-1068), η απαγωγή Σταυρουλόπουλου από τον ληστή Πανόπουλο (σ. 1091-1093), η απαγωγή του βουλευτή Βουδούρη (σ. 1148-1162), οι πιέσεις των αρχών στη γυναίκα του Κακαράπη (1235-1246), η μάχη του Ζεμενού (σ. 1259-1272)· πληροφορίες για διάφορες πτυχές της ληστείας π.χ. η άποψη των ληστών για την καρμανιόλα (σ. 417), η ευλάβεια απέναντι στα θεία (σ. 883), η υπεράσπιση της τιμής των κοριτσιών (σ. 851-854)· πληροφορίες λαογραφικού ενδιαφέροντος π.χ. τα έθιμα του γάμου στα χωριά της Μεγαλόπολης (σ. 933).

⁴¹⁴ Δ. Χαλατσάς, *Ληστρικά...*, σ. 61-66

ληστών που αντιστέκονται στην κρατική εξουσία, έτσι όπως έχουν αποτυπωθεί στο λαϊκό φαντασιακό και σύμφωνα με το ηθικό υπόστρωμα της αγροτικής κοινότητας.⁴¹⁵

Από την άλλη, διάσπαρτα είναι στην αφήγηση και λαϊκά τετράστιχα, άλλοτε εύθυμα στα χείλη κάποιου ερωτευμένου: «*Ήθελα να σε φίλαγα / τρεις μέραις και τρεις νύχταις...*»(208), άλλοτε δραματικά, δηλωτικά κάποιου ανανταπόδοτου έρωτα: «*Ω συ! Παράθυρό της σφαλισμένο, / που έκλεψες ανέλπιστα το φως μου...*»(998), μελαγχολικά τετράστιχα που τραγουδούν ληστές στο λημέρι τους: «*...Οι κάμποι λουλουδίζουν / και μόνο η καρδούλα μου / βρίσκεται σε χειμώνα...*»(1253), ή άλλα που έχουν διατηρηθεί μέχρι σήμερα: «*Από τα μάτια πιάνεται / στα στήθη κατεβαίνει / κι από τα στήθη στην καρδιά...*»(1312). Δημώδη τραγουδάκια, ανώνυμων δημιουργών για να εκφραστούν ποικίλες συναισθηματικές καταστάσεις, φανταζόμαστε ότι θα αποτελούσαν «σημείο συνάντησης» του αναγνωστικού κοινού με το κείμενο και την εποχή τους. Τόσο τα στιχάκια αυτά όσο και τα δημοτικά τραγούδια επικυρώνουν τον ρόλο που είχε το τραγούδι γενικότερα στην καθημερινότητα του αγροτικού κόσμου και αντανακλούν τον τρόπο με τον οποίο εξέφραζαν τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους επιλέγοντας έναν λόγο μεταφορικό, δραστικό, πλούσιο σε παραστατικές εικόνες,⁴¹⁶ έναν λόγο που αναδεικνύει το στοιχείο της λαϊκότητας στα «λαϊκά» μυθιστορήματα.

Όλα τα παραπάνω είδη που πλαισιώνουν την αφήγηση συνθέτουν έναν πλούσιο καμβά, που καθιστά πιο θελκτική και καθηλωτική την ανάγνωση, βοηθά το κοινό να ενταχθεί στην ατμόσφαιρα του θέματος και της εποχής,⁴¹⁷ ενώ ικανοποιεί και ποικίλα ενδιαφέροντα: ιστορικά, λαογραφικά, φιλολογικά, εγκυκλοπαιδικά... Δεν πρέπει να παραβλέπουμε, βέβαια, και την πρακτική αναγκαιότητα της ενσωμάτωσής τους στο κείμενο, το γεγονός δηλαδή ότι έπρεπε αν όχι καθημερινά, τουλάχιστον μέσα σε ασφυκτικές προθεσμίες να «γεμίζουν» 8σέλιδα ή 16σέλιδα φυλλάδια. Η πίεση αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής και σε διαλόγους, όπου εσκεμμένα «ξεχειλώνει» το κείμενο με πλατειασμούς και επαναλαμβανόμενες ερωταποκρίσεις,⁴¹⁸ π.χ. (1283-1284):

-Τον εσκότωσαν, παιδί μου.

⁴¹⁵ Σ. Δαμιανάκος, *Ήθος και πολιτισμός...*, σ. 92-93

⁴¹⁶ Α. Πολίτης, *Το δημοτικό τραγούδι*, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., 2011, σ. 13-14

⁴¹⁷ Α. Δούρβαρης, *Ο Αριστέιδης...*, σ. 31

⁴¹⁸ *Ο.π.*, σ. 37-38

- Ποιον;
- Τον αδερφό της!
- Ποιον αδερφό της;
- Ένα αδερφό έχει η Φώτω παιδί μου. Το Θάνο.
- Ε!...λοιπόν;
- Τι λοιπόν;
- Ποιον εσκότωσαν;
- Μα δεν στο είπα; Τον αδερφό της Φώτωσης, το Θάνο, το λεβέντη το Θάνο τον εσκότωσαν.

Ενδιαφέρον έχουν και οι πηγές από τις οποίες αντλεί το αφηγηματικό του υλικό ο Κυριακός στο μυθιστόρημα αυτό. Αρκετές σκηνές από τη δράση του Κίτσου, που αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, αναφέρονται και εδώ: οι καταδιώξεις από τα στρατιωτικά αποσπάσματα, τα σχέδια για φυγή στο εξωτερικό, η φυλάκιση των ληστροτρόφων και η δυσκολία να κυκλοφορεί ελεύθερος, η αναγκαστική «εξαφάνιση» και η αναζήτηση ασφάλειας σε σπηλιές για να αποφύγει τη σύλληψη, δείχνουν ότι ο συγγραφέας έχει διαβάσει τον τύπο της δεκαετίας του 1860. Σίγουρα παρακολουθούσε και τον τύπο της εποχής του, καθώς υπάρχουν «δάνεια» από κείμενα σχετικά με τη θεματική της ληστείας του 1902. Από τα «Ανέκδοτα του βίου των ληστών» που δημοσιεύτηκαν σε συνέχειες στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, έχει εμπνευστεί τη σκηνή με τον Κατσαρομάλλη και το ζεματιστό λάδι, που στη θέα του λιποθυμά το θύμα⁴¹⁹ και την εικόνα της Χρυσανγής που πηγαίνει ντυμένη φουστανελλοφόρος στο σπίτι του νονού της Σωτηρόπουλου με σκοπό να παρέμβει στον Κίτσο, ώστε να αφήσει ελεύθερο τον υπουργό.⁴²⁰ Στην αφήγηση της Αμερικανίδας ιεραποστόλου Έλεν Στόουν, η αιχμαλωσία της οποίας από Βούλγαρους αντάρτες στη Μακεδονία παρουσιάστηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα *Νέον Άστυ* με τίτλο «Έξι μήνες μεταξύ των ληστών εις τα βουνά της Μακεδονίας» βλέπουμε σκηνές, που μας παραπέμπουν στη γέννηση του γιου του Κίτσου στη σπηλιά, όπου η Θυμιούλα την ώρα του τοκετού έχει μόνο τη βοήθεια της Δάφνης, ενώ ο ληστής Μπαζός έχει σταλεί να αγοράσει σπάργανα για

⁴¹⁹ Εφ. *Ακρόπολις* 07.07.1902/φ.7310: η συμμορία Λύγκου απειλεί τη γυναίκα του Σύρμα στο Καπανδρίτι ότι θα ζεματίσει με καυτό λάδι τον γιο της κι εκείνη λιποθυμά.

⁴²⁰ Εφ. *Ακρόπολις* 21.07.1902/φ.7323: η ερωμένη του Λαφαζάνη, χήρα Βαγγελιώ συνεννοείται με τη γυναίκα του Σωτηρόπουλου για να μεταπείσει τον Λαφαζάνη για την απαγωγή και φεύγει από το σπίτι της ντυμένη φουστανελλοφόρος

το νεογέννητο, αλλά και στη σκηνή όπου ο Κίτσος συναντά για πρώτη φορά τον γιο του και τον παρουσιάζει στους άλλους ληστές, οι οποίοι τον κοιτάζουν με τρυφερότητα.⁴²¹ Ο γιος του Κίτσου μεγαλώνει με τους θετούς γονείς του στα Μαζέικα, το χωριό όπου γεννήθηκε ο ληστής Πανόπουλος,⁴²² ενώ το όνομα Μουσακή-Γκέκας με το οποίο είναι γνωστός, είναι το ψευδώνυμο ενός από τους ληστές που διέπραξαν την απαγωγή στο αρχοντικό του Ανδρέα Πλακίδα στο Ζαγόρι, τον Ιούλιο του 1891.⁴²³ Επιπλέον από το βιβλίο του Henri Belle, *Trois années en Grèce*, έχει δανειστεί το στοιχείο του έρωτα και της άρνησης σε γάμο ως αιτία στροφής προς τη ληστεία, όπως και την παρέμβαση του Κίτσου στο γάμο της Χρυσανγής με τον Δημητράκη.⁴²⁴ Ακόμα και την προφορική παράδοση φαίνεται να έχει αξιοποιήσει ο Κυριακός, αφού ένα από τα λημέρια του Κίτσου στο μυθιστόρημα που δίνει τη δυνατότητα διαφυγής από ένα μυστικό πέρασμα, απηχεί ιστορίες και θρύλους των Σαρακατσάνων της Πεντέλης σχετικά με τον Κίτσο.⁴²⁵

Τέλος, ως προς τη δομή του, το αφηγηματικό υλικό είναι οργανωμένο σε δεκατέσσερα «Μέρη», ενώ περιλαμβάνει Πρόλογο και Επίλογο με οχτώ κεφάλαια. Το κάθε «Μέρος» αποτελείται από κεφάλαια, ο αριθμός των οποίων κυμαίνεται μεταξύ 14 και 28. Τόσο τα επιμέρους κεφάλαια όσο και τα «Μέρη» φέρουν αριθμηση και τίτλους δηλωτικούς του περιεχομένου τους. Το γραπτό κείμενο διακόπτεται κατά διαστήματα από ασπρόμαυρες

⁴²¹ Εφ. *Νέον Αστυ* 04.07.1902/φ.205 και 06.07.1902/φ.207: το μωρό γεννιέται σε μια καλύβα στο βουνό, οι ληστές έχουν φροντίσει να αγοράσουν ύφασμα για τα πρώτα ρούχα του και η συμμορία αντιμετωπίζει με αγάπη το νεογέννητο κοριτσάκι

⁴²² Χ. Δερμεντζόπουλος, «Λαϊκή κουλτούρα και μνήμη. Η περίπτωση της “εξομολόγησης του ληστάρχου Πανοπούλου προς την κοινωνία”», *Ουτοπία*, 43, 2001, σ. 86

⁴²³ Μ. Οικονόμος, «Ο Ανδρέας Πλακίδας-Η Ευγενούλα-Ο Περικλής. Ένα δημοτικό τραγούδι», εφ. *Το Ζαγόρι* μασ/φ.112, Ιούλιος-Αύγουστος 1987, σ. 82, 91

⁴²⁴ H. Belle, *Trois années...*, σ. 171: Ο Κίτζος ήταν κομψό παλικάρι, που αγαπούσε μια νεαρή κοπέλα όμως ο πατέρας της την αρραβόνιασε με γιο εμπόρου. Την ημέρα του γάμου, ο Κίτζος μπήκε στην εκκλησία και σκότωσε τον γαμπρό εξ επαφής και μετά διέφυγε στον Παρνασσό. Στη συνέχεια σχημάτισε συμμορία, λεηλάτησε τις ιδιοκτησίες του πατέρα της αγαπημένης του και έπειτα ρίχτηκε στην Αττική, όπου διέπραξε κάθε είδους κακουργήματα· μάλλον πρόκειται για τον ληστή Κίτσο Δημητρίου που έδρασε στην Ηπειροθεσσαλία, τον οποίο λόγω συνωνυμίας ο H. Belle συγχέει με τον Νιβίτσα. βλ. Εφ. *Αυγή*, 14.03.1867/φ.1890.

⁴²⁵ Ένας θρύλος ήθελε μια γαλαρία που ξεκινούσε πάνω από τη βρύση του Κίτσου να οδηγεί στη θάλασσα είτε στο βουνό, στη σπηλιά του Νταβέλη, ως μία ακόμα οδός διαφυγής του διασημότερου ληστή της εποχής. Πιθανόν η ίδια αυτή γαλαρία προδιάρθε για τη σύνδεση της βρύσης με θρύλους και άλλων ληστών όπως ο Κίτσος, βλ. Α. Μιχοπούλου, «Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι...», σ. 297 και Ορεσίβιος, *Πεντέλη...*, σ. 143

εικόνες που αναπαριστούν διάφορες σκηνές της ιστορίας, οπτικοποιούν τον λόγο και επιτρέπουν μια βιωματική προσέγγιση της εποχής και της αισθητικής της.

2.2.3 Η γενικότερη εικόνα του ληστή⁴²⁶ στο μυθιστόρημα και ο ληστής Λαφαζάνης

Ληστές επώνυμοι –Λύγκος, Καραγκούννης, Μπαζός, Κατσαρομάλλης, Μπόζος, Μάγερας– και ανώνυμοι, παλληκάρια αλλά και επίδοξες λησταρχίνες, δρώντα υποκείμενα στο αφηγηματικό παρόν αλλά και ήρωες σε αναδρομικές αφηγήσεις, ληστές σε πρώτους, δεύτερους ρόλους, αλλά και ως βουβά πρόσωπα, είναι παρόντες στο μυθιστόρημα. Η εικόνα τους δε διαφέρει από αυτήν που αναδεικνύεται από το πραγματολογικό υλικό της ιστοριογραφίας για τους ληστές του 19^{ου} αιώνα και αυτήν που προσλαμβάνουν οι νοητικές δομές της λαϊκής ιδεολογίας, με μόνη εξαίρεση την παρουσία των γυναικών, καθώς φαίνεται ότι τα ερωτικά ειδύλλια στα ληστικά λημέρια ήταν καθαρά επινόηση των ληστικών αναγνωσμάτων.⁴²⁷

Στη ληστική ομάδα, όπως διαγράφεται στο κείμενο, οι λειτουργίες και η ιεραρχία είναι συγκεκριμένη. Ο καθένας μπαίνει στη συμμορία άπειρος, «ορνιθοπούλι» και σταδιακά εκπαιδεύεται ώστε να γίνει «αετός»(58). Οι αρμοδιότητες είναι μοιρασμένες: αυτός που κουβαλάει το ασκί (1202), αυτός που θα ανάψει τη φωτιά, αυτός που θα αναλάβει τα βασανιστήρια στο θύμα (12-13), ο ανοιχτάρης (632), αυτοί που φυλάνε καραούλι «εις το υψηλότερον μέρος των βράχων», «με την καπόταν επ' ώμου και με το όπλον εις χείρας»(794). Μάλιστα κάποιοι ρόλοι είναι τόσο προσωποποιημένοι, που έχουν αποτυπωθεί και στο δημοτικό τραγούδι: «Κίτσο, Λύγκο, Λαφαζάνη και Μπαζέ με το τηγάνι...»(231). Δεν πρόκειται δηλαδή για μια εξισωτική ομάδα που στηρίζεται στην ελεύθερη επιλογή δράσης των μελών, αλλά για ένα σύστημα με κανόνες, που πρέπει να τηρούνται, για να εξασφαλίζεται η επιβίωσή της.⁴²⁸ Πάντα βέβαια τον τελευταίο λόγο τον έχει ο καπετάνιος και τον υπακούν όλοι, ακόμα κι αν διαφωνούν: «Εξετέλεσε και την δευτέραν ταύτην διαταγήν

⁴²⁶ Η ανάλυση έχει στηριχθεί σε ληστές που έχουν κάποιο ρόλο στην πλοκή και όχι σε αναφορές με βιογραφικά στοιχεία ληστών από άλλες ιστορικές συνάψεις ή σε πληροφοριακό υλικό, που παρατίθεται σε υποσημειώσεις.

⁴²⁷ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 291

⁴²⁸ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστικό...*, σ. 203

του Κίτσου ο Μπαζός...εν οργή δυσκόλως αποκρυπτόμενη» (1230). Οι ληστές είναι πάντα ετοιμοπόλεμοι και στη σκηνή της δράσης εμφανίζονται ξαφνικά με πυροβολισμούς και προσταγές: «Πίσω μωρέ» ή «αγρίας βάλλοντες κραυγές», κραδαίνοντας «γυμνά και στίλβοντα και κοπτερά ληστρικά γιαταγάνια» και η μορφή τους προκαλεί τον πανικό σε όποιον βρίσκεται αντιμέτωπος με «ένα αγριάνθρωπο, ένα πάνοπλο φουστανελλά», με την «ορμή των ορεσιβίων εκείνων κακούργων» (274-275, 758). Όσο άγριοι και απειλητικοί είναι ως ένοπλοι, αποδεικνύονται εξίσου ανθρώπινοι και ευαίσθητοι απέναντι σε ανυπεράσπιστα πλάσματα: «εις πρώτην παρουσιαζομένην περίστασιν έσπευδον να αποδείξουν αγαθότητα αισθημάτων, καταπληκτικήν όντως δι' ανθρώπων εκτός του νόμου κείμενους, και εις πόλεμον προς την κοινωνίαν διατελούντας» (1301). Σε κάθε περίπτωση φροντίζουν να διαχωρίζουν τη θέση τους από τους κατσκοκλέφτες και τους φυγόδικους, που «...σου κάνουν το ληστή. Και σαν μπούφους τους πιάνει το κουβέρνο και τους κόβει τα κεφάλια και ύστερα ο κόσμος ακούει ληστές και γελάει» (747).

Οι λόγοι που τους οδηγούν στη ληστεία φαίνεται ότι ποικίλουν. Κάποιοι ομολογούν ότι κατέληξαν εκεί για να πάρουν εκδίκηση (124), «Γιατί οι άνθρωποι είνε κακοί... Αν οι ίδιοι με τα φερσίματά τους έγιναν αφορμή να μαυρίση το μάτι σου, ... να ραγισθή η ψυχή σου και απελπισμένος να πάρης τα βουνά και να γίνης ληστής, δεν τους νοιάζει...» (318). Από την άλλη, οι κοινωνικές ανισότητες, οι δυσκολίες της επιβίωσης καθιστούν τις οικονομικές απολαβές ένα ισχυρό δέλεαρ⁴²⁹: «Αμα ιδούν λιανά τα παιδιά, θα τα ιδής να τρέξουν με τα τέσσερα...» (746), ειδικά για ανθρώπους φτωχούς, που φαίνονταν «διατεθειμένοι ν' ανταλλάξουν το άχαρι και επίπονον επάγγελμα του ανθρακέως προς το επάγγελμα του ληστού» (390). Μπροστά στη βεβαιότητα μιας άθλιας ζωής έπαιρναν το ρίσκο, γιατί «...αν κερδίσης στο παιγνίδι, παίρνεις ένα καλό ποσόν, φεύγεις από δω και πας πέρα, πέρα και ζης σαν άνθρωπος» (388), ό,τι περιεχόμενο κι αν έδινε κανείς σε αυτό: «Εγώ λέω να οικονομήσω κανένα παρά, ... ν' ανοίξω κανένα χασάπικο» (747). Πιο επιρρεπείς προς τη ληστεία φαίνονται άνθρωποι που «...δεν ήσαν ούτε τελείως άπειροι ούτε τελείως αγαθοί. Κάθε ένας...είχεν εις το παρελθόν του και μίαν μικράν πράξιν, η οποία τον έθετεν εκτός νόμου» (388). Άλλωστε το αξιακό σύστημα μέσα στο οποίο είχαν γαλουχηθεί, καθώς προέρχονται από τον αγροτοποιομενικό κόσμο, δε λειτουργούσε αποτρεπτικά: «...δια ν'

⁴²⁹ Σε πίνακα του υπουργείου Εσωτερικών για τα αίτια της ληστείας το 1856, η αιτία «ένεκα συμφέροντος» συγκέντρωνε το μεγαλύτερο ποσοστό στις απαντήσεις ληστών, βλ. Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 218

αποκτήση κανείς ένα τέτοιο ποσόν, ημπορεί με καθάραν συνείδησιν να συμπράξη με ένα λήσταρχον..., η ληστεία εθεωρείτο το άκρον άωτον του παλληκαρισμού και οι μη λησταί εθαύμαζον εκείνους, οι οποίοι έπαιρνον τα βουνά, “δια να παλαίψουν με το χάρο” (388).

Χαρακτηριστικές είναι οι αντιθέσεις στην περιγραφή ληστών διαφορετικού επιπέδου, αλλά και οι διχοτομικές περιγραφές του ίδιου προσώπου σε διαφορετικά σημεία του κειμένου,⁴³⁰ όπως για παράδειγμα ο Μπαζός. Έτσι, με «*πρόσωπον μαυρισμένον από ασβολήν ανθράκων*» και «*λεροφορεμένος*»(12) ως «*ένας ανθρωπάκος κοντός με πυκνήν κατάμυρην γενειάδα*»(20) εμφανίζεται ο Κατσαρομάλλης, που λειτουργεί ως αγγελιαφόρος και «υπεύθυνος» για τα βασανιστήρια, ενώ για τους ληστές που στρατολογεί ο Μπαζός για τη νέα συμμορία του Κίτσου, έχουμε την ένδειξη ότι «*...το εξωτερικό των οποίων ούτε τον ήσυχον αστόν ούτε τον αγαθόν οικογενειάρχην επρόδιδε...*»(744). Ο Μπαζός από την άλλη, που ήταν πρωτοπαλικάρο, «*ήτον ο ευμορφότερος ληστής της εποχής του. Νεώτατος ακόμη, δεκαοκταετής την ηλικίαν και με μακράν κόμην ριμμένην μέχρι των ώμων...*» (147) και τον θαύμαζαν για «*την νεανικήν λεβεντιάν του, την κορμοστασιάν του*»(149). Ο θαυμασμός για τη δράση και την παλληκαριά των ληστών αποτυπώνεται με τον πιο εύγλωττο τρόπο στα μάτια του 14χρονου Διαμαντή: «*εκύτταζε και απεθαύμαζε τον Μπαζό... πρώτην φοράν έτυχε να ευρεθή εμπρός του ένας από τους ασύλληπτους αυτούς ορεσιβίους, περί των άθλων των οποίων μετά τόσου θαυμασμού ωμίλει ο Ελληνικός λαός...*»(671), «*Θα γείνω κ’ εγώ ληστής να μοιάσω καν του Μπαζού καν του Κίτσου*»(762). Ο Μπαζός διατρανώνει με περηφάνεια τη ληστρική του ταυτότητα: «*Εγώ μωρέ είμαι ο Μπαζός. Πρωτοζάδερφος του Λαφαζάνη, πρωτοπαλλήκαρο του Λίγκου και φίλος αχώριστος του Κίτσου του λεβέντη*»(668) και φέρει και τις ανάλογες ιδιότητες, καθώς στέκει με γενναιότητα και περιφρόνηση απέναντι στο θάνατο: «*Θα πολεμήσω σαν παλληκάρι. Θα σκοτώσω όσους μπορώ ως ότου να σκοτωθώ κ’ εγώ*»(676). Ταυτόχρονα, όμως, το ατρόμητο παλληκάρι μπορεί να μετατραπεί σε κωμική φιγούρα, στα όρια της καρικατούρας: κρύβεται φοβισμένος μπροστά στις γυναίκες, γιατί τον ερωτεύονται και τις ερωτεύεται κι εκείνος, μπλέκει συνεχώς σε ερωτοδουλειές και καταλήγει σε περιπέτειες: «*Τέσσερες γυναίκες μπροστά μου! Μωρέ εμένα στο δρόμο μου μια γυναίκα βρέθηκε και χάλασε ο κόσμος. Αμμ’ τι θα γινότανε λοιπόν αν σας αγαπούσα και της*

⁴³⁰ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό...*, σ. 139

τέσσεραις;»(722). Φτάνει μάλιστα στο σημείο να μεταμφιεστεί σε καμπούρη γέρο για να μην είναι ερωτεύσιμος (740-741).

Ο υποτιθέμενος νόμος των ληστών για αποχή από τις γυναίκες δε βρίσκει εφαρμογή στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα. Παρότι τονίζεται ο κίνδυνος από την εμπλοκή μαζί τους: «...ο ληστής πρέπει να μην έχει σχέσι με γυναίκες. Είναι γρουσουζιά...ποτέ δεν βγαίνει σε καλό»(470), ερωμένες και αγαπητικές είναι συνεχώς στο προσκήνιο, ακόμα και στο ληστρικό λημέρι, προκαλώντας προβλήματα στη λειτουργία της συμμορίας.⁴³¹ Πρόκειται για γυναίκες που έχουν απωλέσει την «τιμή» τους και ο ρόλος της ερωμένης ενός ληστή είναι ο μόνος τρόπος να διασφαλίσουν την αυτονομία τους και να αποφύγουν τον χλευασμό στην τοπική κοινωνία.⁴³² Οι ληστές με τη σειρά τους, αδυνατούν να αντισταθούν στα θέληγτρά τους, συχνά μάλιστα διατηρούν παραπάνω από μία ερωτικές σχέσεις. Όλοι τους είναι ανύπανδροι, όμως δεν απουσιάζει ως ενδεχόμενο ο γάμος και η επιστροφή στον κόσμο των «νοικοκυραίων», άσχετα αν τελικά δεν τελεσφορεί ανάλογος σχεδιασμός. Εκτός από τον σεξουαλικό τους ρόλο, οι γυναίκες στο μυθιστόρημα παρουσιάζονται και σε ρόλο οιονεί ληστή. Η Θυμιούλα, ως μυστικός εχθρός του Κίτσου αρχικά, είναι αρχηγός συμμορίας που δίνει εντολές για διάπραξη φόνων, ώστε να ενοχοποιηθεί εκείνος, ενώ η ερωμένη του Μπαζού, η Δάφνη, σε κάποια σκηνή «...έφερεν αρειμανίως επί των ώμων της καινουργές όπλον, και εις μίαν φουσιγιοθήκην εξωσμένην εις την οσφύν της πολλαίς πυριτοδοβολάς» και άρχισαν να τη φωνάζουν «καπετάνισσα» (873). Εικόνα ατρόμητου παλληκαριού εμφανίζει και η Φραντσέζα, όταν «ανασπάσασα μαχαίραν...από το σελάχι του Κίτσου» του είπε: «Όσω σφάζεις εσύ, θα σφάζω κ' εγώ...Δεν είμαι γυναίκα πια· λογάριαζέ με και μένα...για ένα σύντροφο»(715). Οι παραστάσεις αυτές των γυναικών είναι ένας τρόπος αντιστάθμισης της «απολεσθείσας τιμής» και εξασφάλισης του σεβασμού.⁴³³

Επίσης αξιοσημείωτη είναι η εικόνα των ληστών που αναδεικνύεται μέσω αντιστικτικών σχημάτων: ληστές vs χωρικοί, ληστές vs στρατιωτικά σώματα. Στον λόγο των κειμένων ξεκάθαρα αναδύεται το ισχυρό αίσθημα υπεροχής των ληστών, η κυριαρχική κλίση της ορεινής κοινωνίας, σε αντιπαράθεση με την κλίση υποταγής της «φρόνιμης κοινωνίας» της

⁴³¹ Ο.π., σ. 217-218

⁴³² Ο.π., σ. 219

⁴³³ Ο.π., σ. 220

πεδιάδας.⁴³⁴ Οι ληστές αντιμετωπίζουν με χλευαστικό, υποτιμητικό ύφος τους χωρικούς για την ατολμία τους παρά την αριθμητική υπεροχή που διαθέτουν: «...φοβιτσιάρηδες είνε όλοι τους. Αυτοί είναι εκατό και παρά πάνου. Να τους πάρη η οργή λοιπόν, γιατί δεν κάνουν ένα γιουρούσι να μας ξεπαστρέψουν;» (676). Οι χωρικοί από τη μεριά τους έχουν πλήρη επίγνωση των διαχωριστικών γραμμών και των προταγμάτων του δικού τους κόσμου: «...χωρικοί ασυνήθιστοι εις τα όπλα, απόλεμοι, σχεδόν δειλοί, πώς ήτο δυνατόν ν' ανταπεξέλθουν κατά των τρομερών ληστών;...οι φρόνιμοι άνθρωποι δεν τα βάζουν οι ίδιοι με τους ληστές, τρέχουν να φέρουν κάποιο απόσπασμα»(669-670), «Είμαστε φαμελίταις...Αυτών δουλειά είνε να σφάζουν, και ν' ανοίγουν δρόμο με το σπαθί τους. Μα εμείς τι δουλειά έχουμε μαζί τους;»(670). Όσον αφορά τη διχοτόμηση ληστές – στρατιωτικά σώματα, και αυτή εκβάλλει στον χωρικό δυισμό πεδιάδα/όρος και στις συνυποδηλώσεις του στην ηθική και πολεμική συγκρότηση των εκπροσώπων τους. Έτσι, «Πεδινοί προφανώς οι στρατιώται, μετά δυσκολίας εκινούνται...επί των απότομων βράχων, κατήρχοντο...μετά βραδύτητος πλέον ή απελπιστικής...»(36). Αντίθετα ο ορεσίβιος αντιδρά πάντα άμεσα «...ο κίνδυνος εδιπλασίασε...την ενεργητικότητά του διότι εις την πρόσκλησιν να παραδοθή έσπευσε ν' ανασύρη...μίαν τεραστίαν κουμπούραν...Έπεσεν έπειτα πρηνής επί του εδάφους, εσύρθη μέχρις ενός μεγάλου λίθου, συνεσπειρώθη όπισθεν αυτού και ούτω εξασφάλισας το σώμα του από τα σφαίρας των στρατιωτών...»(34). Σε κάποια σημεία οι γλωσσικές επιλογές δημιουργούν αντιθετικά ζεύγη εξόχως δηλωτικά των διαφορετικών παραστάσεων που αναδεικνύονται: οι ληστές «Ορμούν, αλαλάζουν, κτυπούν, καταδιώκουν, τραυματίζουν...» ενώ οι στρατιώτες «πανικόβλητοι φεύγουν πυροβολούμενοι και εγκαταλείπουν... εις διάστημα ολίγων στιγμών μόλις η πολιορκία διεσπάθη, εκουρελιάσθη, διελύθη»(760). Η αντιπαράθεση του ληστή προς τα σώματα ασφαλείας του νεότερου κράτους δηλώνεται και με τον εξευτελισμό των «καραβανάδων», που επιδιώκουν προαγωγές μέσω των συλλήψεων, όταν οι ληστές καταφέρνουν να δραπετεύσουν ή να τους εξαπατήσουν με τη λειτουργία της μεταμφίεσης:⁴³⁵ «Μωρέ ρεζιλίκι...» μονολογεί ο ενωμοτάρχης που ξεγελάστηκε και στρεφόμενος προς τους χωροφύλακες, που άφησαν τον ληστή να ξεφύγει: «Όρσε και σεις κοτόπουλα, χαϊβάνια, όρσε κι εγώ γαλόνια...»(348-349).

⁴³⁴ Σ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία...», σ. 78

⁴³⁵ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστικό...*, σ. 166-167

Ο λήσταρχος Λαφαζάνης

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στον Λαφαζάνη, μιας και αποτελεί έναν από τους δύο πόλους που δηλώνονται στον τίτλο και στέκεται ως ισότιμος λήσταρχος απέναντι στον Κίτσο, θα λέγαμε μάλιστα ότι μόνο αυτός φέρει επάξια τον τίτλο αυτό. Ο Λαφαζάνης είναι ο αντιπροσωπευτικός τύπος ορεσίβιου ένοπλου, σε αντίθεση με τον Κίτσο, όπως θα φανεί στην επόμενη ενότητα. Ποιμένας ο ίδιος, είναι γέννημα θρέμμα του αγροτικού χώρου και ακολουθεί τις οργανωτικές δομές του: αναζητά συντρόφους από τον κύκλο της οικογένειας και εντάσσει στη συμμορία του τον ξάδερφό του, Μπαζό, αλλά δημιουργεί και σχέσεις αλληλεγγυότητας με διάφορους «κουμπάρους», που του παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες για τις κινήσεις του, «για να ξέρη και να φυλάγεται»(945), αλλά «και προστάτας πολιτευμένους και ισχυρούς είχε»(35). Με την κατηγορία της φυγοδικίας αρχικά και του φόνου στη συνέχεια, εξωθήθηκε στη ληστεία λόγω της κακίας κάποιου Μπαχταλιά, συγχωριανού του, που τον ενοχοποιούσε επανειλημμένως στέλνοντάς τον άδικα στη φυλακή.⁴³⁶ Μακριά από τη στάνη και τα κοπάδια του, εύκολα η περιουσία του λεηλατήθηκε από κάποιον ενωμοτάρχη, οπότε η εκδίκηση και ο φόνος του Μπαχταλιά αποκαθιστούσε την αδικία. Εμφανίζεται στη σκηνή όντας ήδη καταξιωμένος ληστής, «Και τι καπετάνιος; ξακουστός»(795). Η πρότερη συνεργασία με τον Λύγκο τον παππού κ τον Λύγκο τον λεβέντη και όσα διέπραξε κατά το διάστημα της λησταρχίας του εκείνης, όπως η αιχμαλωσία Μπάμπα στις Σπέτσες(27), τον είχαν κάνει διαβόητο(154). Δε μετανιώνει για το παρελθόν του, αντίθετα επικαλείται τη βία των πράξεών του ως διαπραγματευτικό όπλο: «Ο Μπαχταλιάς που έσφαζα, ήταν δυο φοραίς μεγαλείτερος από σένα και εκατόν φοραίς δυνατώτερος. Μα τον έσφαζα σαν γίδι, Πρόσεχε...»(63). Η κυριαρχική του ισχύς είναι δεδομένη στον αγροτικό κόσμο. Οι απλοί ποιμένες του χωριού γνωρίζουν ότι ο Λαφαζάνης «είνε του σκοινιού κ του παλουκιού», η θητεία του κοντά στον Λύγκο ήταν άριστη εκπαίδευση και «ξεσκόλησε από τέτοια. Δεν πατάει ποτέ σε σάπιο σανίδι...ό,τι αποφασίση να κάνη θα το σκεφτή και θα το μελετήση πρώτα καλά...ούτε ολόκληρος στρατός δεν μπορεί να τον εμποδίσει»(159).

⁴³⁶ Συνηθισμένα αίτια ληστείας τον 19^ο αιώνα, βλ. Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 218-220

Έχοντας αποφασίσει να «ησυχάσει», αξιοποιεί την υπεραξία της ληστρικής του δράσης στο πολιτικό πεδίο: προσφέρει υπηρεσίες φύλαξης και ασφάλειας στον Δήμαρχο Θαλπούσης, ο οποίος «φοβούμενος την εκδίκησιν του Κίτσου...προσεταιρίσθη [τον] τρομερόν ληστήν...Λαφαζάνην...αυτός δε χαρτζηλικωνόμενος από τον κουμπάρον και κομματάρχη [του Σωτηρόπουλου]». Στον τρόπο που προσλαμβάνει ο αγροτικός κόσμος το πελατειακό σύστημα, η συνεργασία ενός ληστή με τον κομματάρχη υπουργού τον καθιστά εξ ορισμού προστατευόμενό του. Όπως καταγγέλλει βουλευτής στον υπουργό Σωτηρόπουλο «Τον γνωρίζει ο κομματάρχης σας ο δήμαρχος, κι' αυτό αρκεί δια να επιβαρύνεσθε και σεις» (100). Άλλωστε από τις διασυνδέσεις τους με την κεντρική πολιτική σκηνή απέρρευε η θέση των κομματάρχων ως φορέων τοπικής εξουσίας. Διαφορετικά, δε θα μπορούσε και ο δήμαρχος Θαλπούσης να υποσχεθεί πως «θα πάρη αμνηστία» για τον Λαφαζάνη, κάνοντας έτσι «συμφερτική» (151) τη δουλειά μαζί του, καθώς και στο παρελθόν ο λήσταρχος είχε επιχειρήσει να εξασφαλίσει αμνηστία, χωρίς επιτυχία (102). Η δουλειά είναι «συμφερτική» και για άλλον έναν λόγο: τον θέτει υπό την προστασία του λοχία γιου του δημάρχου, που τον ενημερώνει για τις διαταγές εναντίον του και τις κινήσεις των καταδιωκτικών σωμάτων (144). Έτσι, μπορεί στα λόγια ο Λαφαζάνης να μυθοποιεί τον ληστή ως «Τον αφέντη και τον λεβέντη. Να φορέσετε στραβά στο κεφάλι σας ένα μαύρο μανδύλι και να γυρίζετε στα βουνά και να βασιλεύετε» (387) στην πράξη, όμως, αυτά προϋποθέτουν ανάπτυξη δικτύων πληροφοριών και προστασίας, σχέσεις με μέλη των διωκτικών σωμάτων και διαρκή επιβεβαίωση της κυριαρχικής ισχύος.

Το ηθικό σύμπαν του Λαφαζάνη, δεν διαφέρει ουσιαστικά από το αντίστοιχο της κλεφταρματολικής παράδοσης, όπου η τήρηση των συμφωνιών, η μπέσα, όπως και η εκδίκηση της προδοσίας, η παλικαριά, είναι πολύ ψηλά στην κλίμακα αξιών και καθορίζει τις πράξεις του.⁴³⁷ Έτσι, στην πρώτη συνάντησή του με τον Κίτσο, όντας στην υπηρεσία του δημάρχου, κρατάει μυστικό το σημείο που βρίσκεται η Χρυσανγή, ενώ όταν υποψιάζεται ότι ο δήμαρχος τον πρόδωσε και τα καταδιωκτικά έχουν βγει να τον συλλάβουν, με εντολή του Σωτηρόπουλου, είναι ανένδοτος για την εκδίκησή του: «Πρώτα σούβλισμα τον ψεύτη το δήμαρχο. Ύστερα κλέψιμο το κορίτσι του από το μοναστήρι και στο

⁴³⁷ Β. Γούναρης, «Παράδοση», στο: Β. Γούναρης, *Δεν είν' ο περσινός καιρός... έλληνες κλεφταρματολοί και αλβανοί στασιαστές (1828-1829)*, Αθήνα, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2019, σ. 22

τέλος, έτσι για δόξα, τσάκωμα το Σωτηρόπουλο... Ξέρεις τι θα πη να τσακώσης σκλάβο έναν υπουργό και να τον βάλεις καβάλλα στο μουλάρι...και να τον τριγυρνάς στα βουνά;»(152). Ξεκάθαρο εδώ το στερεότυπο της συμπεριφοράς και δράσης των ληστών που καταφεύγουν στη βία για εκδίκηση και στην αιχμαλωσία και εξαγορά του θύματος,⁴³⁸ αλλά και η συμβολική αξία που έχει η «βαρύτητα» του θύματος. Η βία προς τον δήμαρχο εκφράζεται με εισβολή στο σπίτι του και χαράτσι 20.000 δραχμών (215), ενώ ο «λογαριασμός» που ανοίγει με τον Σωτηρόπουλο, εκκινεί από την υπόσχεση «Θα του δώσω μαύρα που θα τον κάνω αράπη»(166) πριν καταλήξει στη γνωστή απαγωγή, που δίνεται με τα εκτενή αποσπάσματα από το βιβλίο του υπουργού. Με την κατατρομοκράτηση των ψηφοφόρων του Σωτηρόπουλου και τις απειλές στους έντρομους χωρικούς «Από δω και στο εξής θα είσαι εχθρός του Σωτηρόπουλου...γιατί αλλοίμονό σου»(167), με το αναγκαστικό «προσκύνημα των βασιλέων» που επιβάλλει στο χωριό που «πάτησε» και «...είνε τσιφλίκι μας πια. Κ' εγώ εννοώ οι δούλοι μου να με προσκυνήσουν» (165), με τον ωμό και εξουσιαστικό του λόγο «αν δεν θέλετε να ληστέψωμε το βιός σας, να κάψωμε τα σπίτια σας και να γλεντίσωμε με της γυναίκες σας, θα κάνετε ό,τι σας πω»(166) επιβάλλει την κυριαρχική του εξουσία και δείχνει έμπρακτα τι εννοεί όταν λέει «να κάνω τη δουλειά μου όπως ξέρω εγώ». Ο Λαφαζάνης είναι ένας ληστής που «φαίνεται» και καθιστά «φανερά» τα σχέδιά του. Η τοπική κοινωνία έχει επίγνωση του τι πρόκειται να ακολουθήσει, γιατί αναγνωρίζει τον ένοπλο που έρχεται από τα όρη, γι' αυτό και υποτάσσεται περιφρουρώντας την οικονομία αγαθών και ανθρώπων στο εσωτερικό της.⁴³⁹ Έτσι, οι χωρικοί «μακράν της προστασίας των αρχών, εκτεθειμένοι εις τα αιμοβαφή γιαταγάνια των ληστάρχων, ουδ' εσκέφθησαν καν ν' αρνηθούν»(166).

Ο Λαφαζάνης ξέρει ακόμα ότι πρέπει να συντηρεί τη φήμη του ανανεώνοντας το «βιογραφικό» του με πράξεις ωμές και βίαιες αλλά και εξευτελιστικές για τους αντιπάλους του,⁴⁴⁰ γι' αυτό δεν επαναπαύεται, σχεδιάζει νέες δράσεις, όπως την απαγωγή του εισαγγελέα (910,926, 949-950), εξασφαλίζει έγκυρες πηγές πληροφόρησης για υποψήφια θύματα: «Κάποιος παραλής από την Αθήνα πέρασε της προάλλαις και πήγε να καθήση εκεί για κάμποσαις μέρες»(1255). Άλλωστε, δεν έχει άλλο μέσο βιοπορισμού, μόνο έτσι «...θα

⁴³⁸ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία...*, σ. 308

⁴³⁹ Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1993, σ. 250-252

⁴⁴⁰ Β. Γούναρης, ό.π.

πάρουμε όσα μας χρειάζονται, για να μπορέσωμε και μεις να ζήσωμε κάμποσον καιρό σαν άνθρωποι» διαφορετικά «θα πεθάνουμε...απάνω στην ψάθα»(1255). Όμως, όσο κι αν η βία χαρακτηρίζει τις πράξεις του και δεν έχει καμία αναστολή να κόβει κεφάλια «για να βάλουν οι άλλοι γνώσι»(176), δεν παύει να έχει κι αυτός την ανθρώπινη πλευρά του, να διατηρεί την ευαισθησία του απέναντι σε όσους είναι αδύναμοι: «Μα άνθρωπος χανόταν, μωρέ Κίτσο...αμαρτία να τον αφήσω να χαθή»(799), «Καρδιά δεν έχω εγώ; Ψυχή δεν έχω εγώ;...Επειδή τάχα εκείνος ο άτιμος ο Μπαχταλιάς με ανάγκασε να βγω στο κλαρί. Θα πη πως δεν είμαι και καλός άνθρωπος;»(800). Τελικά, ο ηθικός του κόσμος «συμπεριλαμβάνει τις αξίες τόσο του ευπατρίδη ληστή, όσο και αυτές των τεράτων».⁴⁴¹

Προφανώς, ο Λαφαζάνης δεν αμφιταλαντεύεται, έχει επιλέξει σταθερά τον χώρο που θα ανήκει και τον υπηρετεί με συνέπεια, κάτι που του αναγνωρίζουν στο συνάφι του: «Είσαι ληστής; Να μείνης ληστής!...Ληστής είναι ο Λαφαζάνης. Αυτός ξέρει και κάνει της δουλειαίς του»(1177). Σε αυτόν τον χώρο ο ίδιος θεωρεί ότι είναι «παληά αμαρτία» γι' αυτό και απέχει από κάθε εμπλοκή με γυναίκες. Ξέρει ότι «Όσοι από μας έμπλεζαν στον έρωτα...είχανε κακά ξεμπερδέματα»(178). Τον ενδιαφέρει η φήμη του μεταξύ των ομοίων του, η καταξίωση στα μάτια των βασιλέων των ορέων: «να μάθω ο Λίγκος πως μας προσκύνησαν και να σκάση από το κακό του»(166), νιώθει τη λανθάνουσα πίεση του ανταγωνισμού: «Κύτταξε το Λίγκο. Κοντεύει να γίνη πλούσιος»(1255). Έχει επίγνωση της βαρύτητας του ονόματός του, που δε χρειάζεται άλλο προσδιοριστικό: «...έστρηψε τότε το μουστάκι του εθώπευσε κατόπιν την μαύρην και δασειάν γενειάδα του, περιέφερε θριαμβευτικόν και υπερήφανον το βλέμμα του και τους είπεν -Εγώ είμαι ο Λαφαζάνης». Τον ενδιαφέρει η υστεροφημία του και θλίβεται που αυτό το όνομα θα το σβήσει ο χρόνος: «Με νοιάζει που σαν πεθάνω, θα πάω σαν το σκυλί στ' αμπέλι και θα ξεχαστώ, όπως ξεχάστηκαν τόσα και τόσα παλληκάρια» (822). Κι αλήθεια, στον κόσμο της μυθοπλασίας, το όνομά του ξεχνιέται, το τέλος του παραλείπεται, δε μαθαίνουμε πώς καταλήγει ως λογοτεχνικός ήρωας, όπως τόσα και τόσα παλληκάρια της αφηγούμενης ιστορίας.

⁴⁴¹ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό...*, σ. 146-147

2.2.4 Οι παραστάσεις του Κίτσου στο μυθιστόρημα

Ο Κίτσος είναι ο κεντρικός ήρωας του έργου. Δεν έχει κάποιο άλλο προσδιοριστικό της ταυτότητάς του, πέρα από τα απαξιωτικά κατηγορήματα, που του προσάπτει ο πατέρας της Χρυσανγής, όταν τον απορρίπτει ως σύζυγο της κόρης του: *«του Λίγκου του αρχιληστού συγγενολόγι, παιδί ενός τσοπάνου, ανιψιός ενός φυλακισμένου»*, *«ξένος και άγνωστος»* στον δήμο Θαλπούσης, καθώς κανείς δεν ξέρει *«πούθε κρατάει η σκούφια [του]...πούνε τα γονικά...και το βιός [του]...»*, ένας *«ερημοσπίτης»*(6-7). Ήδη από τις πρώτες σελίδες διαγράφεται το πρώτο διχοτομικό σχήμα, από τα πολλά που θα ακολουθήσουν στην ανάδειξη της εικόνας του Κίτσου: στον δικό του κόσμο ο Λίγκος είναι ένας λεβέντης και ο ίδιος είναι *«ένα καπετανόπουλο»*(7). Οι ύβρεις που δέχτηκε, η προσβολή για την καταγωγή του, ο διωγμός του από τον δήμαρχο, που σκόπευε να παντρέψει την κόρη του με κάποιον κοινωνικά ανώτερό του, τον οδηγούν αρχικά μακριά από τον τόπο αυτό. *«Να, διωγμένος...με το νου σκοτεινιασμένο, με το θάνατο μέσα μου, επήρα το δρόμο...βρήκα δυο άλλους δυστυχημένους...να σμιζουμε και να εκδικηθούμε...Η κακία των ανθρώπων με έκαμε ληστήν...»*(124): περιέγραψε αργότερα τους λόγους που εξωθήθηκε στη ληστεία. Η ληστεία εμφανίζεται ως μέσο εκδίκησης εναντίον της κοινωνίας αλλά και ως μέσο αυτοδικίας για να αποκτήσει *«...τη Χρυσανγή που για χατήρι της επήρα τα βουνά κι έγινα ό,τι έγινα»*(59). Ακόμα βαθύτερα, είναι ο χώρος όπου μπορεί να βρει διέξοδο το μίσος και η οργή που προκαλεί ένας ισχυρός, όταν τυραννάει τους αδύνατους: *«Έτσι δεν εξεγέρθη και ο ίδιος όταν ο δήμαρχος, ισχυρότερός του, τον περιφρόνησε κ τον έδιωξε;»*(356). Η τελευταία αιτίαση αφήνει πολλά περιθώρια για εξιδανίκευση του ήρωα και μετάθεση της λειτουργίας της εκδίκησης στο φαντασιακό επίπεδο για το αναγνωστικό κοινό.⁴⁴² Από την άλλη, η παράσταση του ληστή που αρνείται να υποχωρήσει στον ισχυρό, επιλέγει την εξέγερση ενάντια στην υποταγή, πάντα στα όρια της δυκότητας καταπίεση / προσωποποιημένη αντίσταση και στο πλαίσιο του συγκεκριμένου τόπου, χωρίς να αποσκοπεί στην ανατροπή της γενικότερης καθεστηκυίας τάξης,⁴⁴³ απηχεί το μοτίβο της «πρωτόγονης επανάστασης».⁴⁴⁴

⁴⁴² Ο.π., σ. 159

⁴⁴³ Σ. Δαμιανάκος, *Ήθος και πολιτισμός...*, σ. 60-61

⁴⁴⁴ Σ. Ασδραχάς, *Πρωτόγονη Επανάσταση. Αρματολοί και κλέφτες (18^{ος}-19^{ος} αι.)*, Αθήνα, Εκδόσεις ΕΑΠ, 2019, σ. 3-10

Το παράδοξο με την εικόνα του Κίτσου μέσα στο κείμενο είναι ότι η ηγεμονική του συμπεριφορά δεν προκύπτει από τη συνηθισμένη ληστρική δραστηριότητα, όπως διασώζεται στην ιστοριογραφία. Ο Κίτσος εμφανίζεται στην τοπική κοινωνία με τη φήμη του ληστή, εξαιτίας ενός αόρατου εχθρού που τον καταδιώκει, ώστε να του φορτώνει ο κόσμος εγκλήματα που δεν διαπράττει (52). Στην πραγματικότητα, όμως, είναι «*Απάνω κάτω*» ληστής (28), όπως απαντά ο σύντροφός του Κατσαρομάλλης στην ερώτηση αν ο Κίτσος έγινε ληστής. Μάλιστα, αρχικά, η εξωτερική του εμφάνιση είναι ασύμβατη με τη φήμη του: «*Ο νεανίας εκείνος, ο ευγενικόν και αγαθόν έχων πρόσωπον, ο κατά το φαινόμενον άκακος, ο σχεδόν άοπλος, ο φέρων καινούργη και καθάρια φορέματα, δεν ήτο δυνατόν να είνε...ο αρχιληστής Κίτσος, τον οποίο η φήμη και αι τολμηραί ληστεΐαι... παριστούν ως άνθρωπον κακόν, αιμοχαρή, άγριον, τερατόμορφον*»(48). Οι παραστάσεις του που σχετίζονται με τον ληστρικό κόσμο, περιορίζονται σε σκηνές στο λημέρι του, στην αλληλεπίδραση με τα παλληκάρια του, σε συγκρούσεις με τα καταδιωκτικά, σε συλλήψεις και προσπάθειες απόδρασης. Η όποια «καθαρά» ληστρική δράση του Κίτσου είναι εξωσκηνική, δεν «δείχνεται» και υπονοείται μόνο ως απειλή στο τέλος με τη φράση «*Τρέμε τώρα, κόσμε την εκδίκησίν μου. Τώρα θα μάθης τι θηρίο μ' έκανες*»(1325). Καταχρηστικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι «δείχνεται», ως «παρακαταθήκη», μέσα από τη δράση του γιου του, Μουσακή-Γκέκα, με την απαγωγή της Δούκως Αβέρωφ (1361-1368), που συνεχίζει επάξια την κληρονομιά του πατέρα του.

Αν αναζητήσουμε στο κείμενο τους συνηθισμένους τρόπους με τους οποίους οι ληστές πραγματώνονται τόσο ως υπόσταση όσο και ως σύμβολα, δηλαδή λεηλασίες, απαγωγές, σφαγές κλπ.,⁴⁴⁵ θα διαπιστώσουμε τα παρακάτω. Καταρχάς, οι απαγωγές που επιδιώκει να κάνει –γιατί ο ίδιος δεν έχει στο ενεργητικό του καμία– δεν γίνονται για λύτρα, αλλά για λόγους γοήτρου ή εκδίκησης. Η απαγωγή της Χρυσανγής για να αποκαταστήσει την τρωθείσα αξιοπρέπειά του, μένει στο στάδιο του σχεδιασμού. Εξετάζει ως ενδεχόμενο την απαγωγή του εισαγγελέα: «*Να μπω στην Κυπαρισσία και να σου τσακώσω σκλάβο τον εισαγγελέα. Να σου τον πάρω στα βουνά και απ' εκεί να παραγγείλω στο κουβέρνο...*»(632), όμως ο Λαφαζάνης είναι αυτός που θα την εκτελέσει στην πράξη. Εκδικείται με αιχμαλωσία τον δήμαρχο που τον καταδιώκει, όμως στρέφεται στον Μπαζό «*...για να [του] πιάση*

⁴⁴⁵ Σ. Δαμιανάκος, *Ήθος και πολιτισμός...*, σ. 63

σκλάβο το...δήμαρχο Θαλπούσης»(762), με στόχο να χρησιμοποιηθεί ως μέσο εκβιασμού, για την αποφυλάκιση της Θυμιούλας. Αν και οι χωρικοί θεωρούσαν ότι το έκανε «προφανώς δια να λάβη λύτρα»(762), η Χρυσανγή «Την σκέψιν ότι...ενήργησε την αιχμαλωσίαν χάριν λύτρων...απέκρουσε επιμόνως. Δεν ενόμιζε τον Κίτσον ικανόν να φθάση εις τόσον σημείον εξευτελισμού της αξιοπρέπειάς του»(789). Επίσης, ο Κίτσος δεν διαπράττει φόνους για παραδειγματισμό ή για ιδιοτελείς σκοπούς. Ισχυρίζεται ότι «...είνε ψεύστης εκείνος που θα τολμήση να πη πως...έχυνε ποτέ αίμα ανθρώπου»(51), εννοώντας μάλλον το αίμα που χύνεται για εκδίκηση, γιατί σε αυτές τις περιπτώσεις η χριστιανική ηθική του λειτουργεί αποτρεπτικά: δε σφάζει τελικά τη Χρυσανγή γιατί «Δεν ήτο κακός κατά βάθος, και δεν είχε παύσει μέχρι της στιγμής εκείνης να είναι καλός χριστιανός»(213). Ωστόσο, αξιολογεί διαφορετικά τον φόνο ενός φυγόδικου που επιχειρούσε να βιάσει τη Φραντσέζα ή τραυματισμούς και θανάτους στρατιωτών κατά τις συμπλοκές με τα καταδιωκτικά σώματα. Αυτά, στο ηθικό σύμπαν της λαϊκής συνείδησης δεν καταχωρούνται ως ποινικά ή ηθικά κολάσιμα: στην πρώτη περίπτωση αποτρέπεται η ατίμωση μιας νεαρής γυναίκας,⁴⁴⁶ ενώ στη δεύτερη αποδεικνύεται ο παλικαρισμός του: «Να φονεύση όσους περισσότερους των στρατιωτών ηδύνατο και ν' αποθάνη και αυτός έπειτα παλληκαρίσια, όπως έπρεπε ν' αποθάνη ένας Κίτσος!»(759). Και στις δύο περιπτώσεις υπερασπίζεται θεμελιώδεις αξίες του ηθικού λαϊκού κώδικα⁴⁴⁷ που νομιμοποιούν τις πράξεις του. Τέλος, δεν έχει καμία συνεργασία με πολιτικά πρόσωπα ούτε εμφανίζεται να προβαίνει σε αναγκαστική φορολόγηση πλουσίων ή χαράτσι σε χωριά. Στο χωριό που «πατάνε» μαζί με τον Λαφαζάνη, ο ίδιος δε συμμετέχει ενεργά στο πλιάτσικο, δέχεται όμως «το μερδικό του από τα ασημικά που πήραν [τα παιδιά]»(165). Την ίδια στιγμή, διαφωνεί με το προσκύνημα και το «φίλημα» από τους προύχοντες του χωριού και επιστρέφει το χρυσό ρολόι που του προσφέρει η κόρη του παρέδρου γιατί «εγνώριζεν ότι το δώρο της κόρης ήτο μία ληστεία, ένας εκβιασμός, μία αρπαγή...»(169). Μάλιστα στην ίδια σκηνή προικίζει με τριάντα λίρες μια φτωχή και ορφανή κοπέλα (171), ενέργεια που παραπέμπει σε στερεότυπα της κοινωνικής ληστείας. Όπως παρατηρεί και ο σύντροφός του Μπαζός «...τόσον καιρό δεν φρόντισες άλλο παρά να κάνης παλληκαριάς. Μα ένας ληστής...πρέπει πρώτα νάχη το κεμέρι γεμάτο λίραις»(470).

⁴⁴⁶ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστικό...*, σ. 220-221

⁴⁴⁷ Σ. Δαμιανάκος, *Ήθος και πολιτισμός...*, σ. 63

Πιο συμβατή με την ηγεμονική εικόνα ενός ληστή είναι η εκφορά των λόγων του και ο τρόπος που αντιπαρατίθεται στους στρατιώτες ή τα καταδιωκτικά αποσπάσματα, καθώς η χρήση βίας, λεκτικής και σωματικής, προσιδιάζει στη ληστική επιβολή.⁴⁴⁸ Δε διστάζει να χρησιμοποιήσει έναν λόγο απειλητικό και τρομοκρατικό, που παραπέμπει σε άνθρωπο αδίστακτο και αιμοδιψή: «αν θέλω μπορώ να σε σφάζω σαν τραγί...Είμαι ο Κίτσος ο αρχιληστής εγώ, που έχει στα χέρια δύναμι θεριού και στην καρδιά δεν εγνώρισε ποτέ το φόβο»(51) απειλεί τους χωρικούς. «Κάψε του της σάρκες, ως ότου να βγη από το στόμα του ή η πληροφορία...ή η ψυχή του»(13), «βγάλε λουρίδες το πετσί του και απάνω στη γυμνωμένη σάρκα του ρίξε φωτιά που να τον κάψει...»(66) διατάζει τον Κατσαρομάλλη προκειμένου να μάθει πού κρύβεται η Χρυσανγή. «...θα σύρω το γιαταγάνι μου και θα την κομματιάσω την κόρη του Δημάρχου. Και τα κομμάτια της ένα ένα θα τα πετάζω στο χωριό να τα μαζέψω με μοιρολόγι ο πατέρας της»(280) απειλεί τον παπά στον γάμο της Χρυσανγής. Απειλητικά γράμματα στέλνει «και στο δήμαρχο Θαλούσης και τον φοβερίζει πως θα τον σκοτώσει»(157). Βέβαια, καμία από τις απειλές του δεν ξεπερνούν το επίπεδο του εκφερόμενου λόγου και δεν υλοποιούνται. Ανάλογες είναι και οι παραστάσεις του κατά τη διάρκεια συναντήσεων ή συμπλοκών με τις κρατικές δυνάμεις ασφαλείας, όπου η φήμη και η όψη του ενισχύουν τις απειλές που εξαπολύει. Ο ενωμοτάρχης που τον συναντά μένει «Κόκκαλο...από τον τρόπον, από τον θαυμασμόν...ενώπιον του βασιλέως των βουνών, του Κίτσου του λεβέντη! Να τα βάλω με τον τολμηρόν εκείνον λήσταρχον! Δεν ήτο πράξις φρόνιμος....»(162-163), απόφαση που ενισχύεται ακόμα περισσότερο μετά τις απειλές του Κίτσου: «Αν όμως βρούμε αντίστασι,...Θα κόψουμε κεφάλια...Να πάρης τους χωροφύλακάς σου και να τραβήξης μακριά απ' εδώ...Τι διαταγαίς έχεις, μη ρωτάς. Τι διαταγές σου δίνω εγώ τώρα κύτταξε»(163-164). Την κυριαρχική του δύναμη πιστοποιούν και σκηνές όπου οι αριθμητικοί συσχετισμοί είναι συντριπτικοί υπέρ των κρατικών δυνάμεων: «Οκτώ καθ' ενός» τιτλοφορείται σχετικό κεφάλαιο, ενώ άγημα σαράντα στρατιωτών αποστέλλεται για να τον πολιορκήσει σε καλύβα στο βουνό. Πάντα βέβαια αναδεικνύεται νικητής με τη βοήθεια των συντρόφων του. Ακόμα και στη μοναδική σκηνή που συλλαμβάνεται, η εικόνα του επιβεβαιώνει το δυναμικό του εκτόπισμα, με τη χρήση μάλιστα συμβόλων από το ζωικό βασίλειο, του λιονταριού στην προκειμένη, για να δηλωθεί όχι μόνο η αγριότητα και η περηφάνεια αλλά και η αναλογία ανάμεσα στον «βασιλιά των ορέων» και στον «βασιλιά

⁴⁴⁸ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστικό...*, σ. 213

των ζώων» με όρους κυρίαρχης θέσης:⁴⁴⁹ «Δέκα χωροφύλακες τον είχαν κυκλωμένον και τέσσαρες τον εκράτουν σφικτά...η είδησις της συλλήψεως διεδόθη αστραπιαίως ...όλοι περιεκύκλωσαν τον Κίτσον...Περιεργάζοντο και απεθαύμαζον εν ταυτώ... αληθινά λεβέντης. Με παρουσιαστικό παλληκαριού, με μάτι λιονταριού...»(342), «Λέον συλλαμβανόμενος». Δεν απουσιάζουν και παραστάσεις, όπου η δύναμή του ξεπερνάει τα ανθρώπινα όρια, «κατόπιν αμύνης υπερανθρώπου»(758) και αποκτά διαστάσεις υπερφυσικές, σχεδόν μυθικές «Θερίο θα γίνω ανήμερο και δράκοντας για να σαρώσω τους φοβιτσιάρηδες αυτούς... Φωτιά η ματιά μου και κεραυνός που θα πέφτη απάνω στα κορμιά τους και θα τα καίη. Α! δέκα χέρια ήθελα να είχα για να σφάζω αδιάκοπα...»(711). Ως ένοπλος, ενίοτε εμφανίζεται ως φορέας της κλεφταρματολικής παράδοσης και υπερασπιστής ενός δικαιοκού συστήματος, που στηρίζεται στην κυριαρχική δύναμη, σε αντίθεση με το στρατιωτικό απόσπασμα που, ως εκπρόσωπος του κράτους, προωθεί την κανονιστική επιβολή της νομιμότητας, με βάση ένα πάγιο σύστημα Δικαίου.⁴⁵⁰ Είναι ενδεικτικός ο διάλογος με τους στρατιωτικούς, που τον πολιορκούν οχυρωμένο σε μία καλύβα: «-Εν ονόματι του νόμου ανοίξατε.../ -Ε! κύριε αξιωματικέ...Τι έχει να κάνει ο νόμος απάνω στο βουνό; Εμείς εδώ θα πολεμήσουμε τώρα με βόλια και όχι με νόμους και χαρτιά...»(711).

Εκτός όμως από την ικανότητα επιβολής και την ηγεμονική συμπεριφορά, που τον καθιστούν φορέα εξουσίας,⁴⁵¹ εμφανίζεται και ως δικαιοφόρος -«Κίτσος ο τιμωρός», «Ληστής λυτρωτής» είναι οι τίτλοι σχετικών κεφαλαίων- για να αποκαταστήσει την ηθική τάξη και να αποδώσει δικαιοσύνη. Επεμβαίνει σε στιγμές κορύφωσης, όταν οι «κακοί» αιφνιδιάζονται από την έλευσή του και τα υποψήφια θύματά τους υπομένουν καρτερικά το μοιραίο, θεωρώντας απίθανη τη σωτήρια παρέμβαση κάποιου από μηχανής θεού.⁴⁵² Έτσι, μεταμφιεσμένος σε ιερέα και χωρίς να τον περιμένει κανείς παρεμβαίνει ως «προστάτης του ορφανού»(498) και αποτρέπει την πώληση της περιουσίας της Θυμιούλας σε εξευτελιστική τιμή στον τοκογλύφο πάρεδρο. Η απόδοση δικαιοσύνης δεν αφορά μόνο τους άλλους αλλά και τον ίδιο. Όταν μαθαίνει για την προδοσία της Χρυσανγής, σαν να ήταν αερικό, μπήκε

⁴⁴⁹ Ο.π., σ. 148-149

⁴⁵⁰ Ν. Θεοτοκάς-Ν. Κοταρίδης «Η απονομή αμνηστίας και χάριτος κατά την οθωνική περίοδο. Καταστολή και αφομοίωση της εξέγερσης», στο: *Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006, σ. 69

⁴⁵¹ Σ. Δαμιανάκος, *Ήθος και πολιτισμός...*, σ. 88-89

⁴⁵² Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστικό...*, σ. 149-150

στο δωμάτιο της και την καταδίκασε να μείνει ανύπανδρη: «Αμάρτησες πολύ σε μένα Χρυσανγή...και μ' έκαμες να γίνω ληστής και για να εξιλεωθής, πρέπει και πολύ να υποφέρης»(214). Στις σκηνές αυτές η όψη του είναι αντιστρόφως ανάλογη της λειτουργίας που επιτελεί, με βάση το σχήμα θετική λειτουργία vs αρνητική όψη: «κίτρινος από την οργήν του, με τα μάτια κατακόκκινα από την φωτιάν της λύσσης, η οποία εμυκάτο μέσα του...»(276). Η πλήρης αποκατάσταση της αδικίας σε βάρος του ήρθε όταν παρενέβη στο γάμο της Χρυσανγής, ρεζίλεψε τον άντρα της και απέδειξε την αξία του σε όσους τον περιφρονούσαν. Από τη στιγμή που θεώρησε τον εαυτό του νικητή, μπορούσε και να συγχωρήσει. Έτσι, παρά την προδοσία της, όταν μαθαίνει ότι ο Δημητράκης την κακοποιούσε, νιώθει ότι πρέπει να την προστατεύσει, χωρίς ίχνος μνησικακίας. Τη στιγμή που ο Δημητράκης μεθυσμένος «ήτον έτοιμος να πλήξη με την μάχαιράν του την Χρυσανγή», ο Κίτσος «πίπτει ως κεραυνός...ορμά, του αρπάζει τον βραχίονα... Παληάνθρωπε...εγώ να σου δείξω πώς σφάζουν»(377).

Η παρέμβασή του σχετίζεται και με την αντίληψη που έχει για την ανδροπρέπεια:⁴⁵³ «Ντροπή μας, άντρες με μουστάκια να καθόμαστε εδώ και να βλέπουμε μια δυστυχισμένη γυναίκα να τυραννιέται»(375). Εκτός από το μουστάκι που αποτελεί σύμβολο ανδρισμού, σε αρκετά σημεία του λόγου του προβάλλει στάσεις και συμπεριφορές που προσιδιάζουν στο ανδρικό πρότυπο: ντομπροσύνη, συνέπεια, τιμιότητα, παλικάριά, διατήρηση των γυναικών μακριά από τις καθαρά αντρικές υποθέσεις, αλλά προάσπιση της ζωής τους μέχρι αυτοθυσίας. Ως άνδρας ορκίζεται στ' άρματά του και κυκλοφορεί «φουστανελλοφόρος με πιστόλια εις το σελάχι του με γιαταγάνι και με όπλο»(191), δε φοβάται για το κεφάλι του και αναλαμβάνει τις υποχρεώσεις του. Το χαρακτηριστικό ωστόσο που τον ακολουθεί σε όλο το κείμενο και προσδιορίζει όχι μόνο την εξωτερική του εμφάνιση αλλά και τη γενικότερη συγκρότησή του, είναι η λεβεντιά: «λεβέντης το παράστημα, νεαρός φουστανελλοφόρος»(5) στέκει κάτω από το παράθυρο της Χρυσανγής, «με ερειπωμένη την ψυχή αλλά λεβέντης και υπερήφανος» (10) φεύγει από τη Θάλπουσα, «λεβεντόσωμος»(12) ως λήσταρχος στέκει στο λημέρι του, «Τέτοιος λεβέντης...Τι κρίμα πούνε ληστής»(53) σκέφτονται οι χωρικοί, «Από την περπατησιά του τη λεβέντικη, από τα μαύρα σγουρά μαλλιά και από τα μάτια του» τον αναγνώρισε η Φραντσέζα, παρόλο που ήταν μεταμφιεσμένος(995).

⁴⁵³ Για το ιδεώδες της ανδροπρέπειας, βλ. Δ. Τζάκης, «Διαχείριση των συγκρούσεων...», σ. 157-166

Όπως έχει ήδη φανεί από τα παραπάνω παραθέματα, μέρος των παραστάσεων του Κίτσου εκφέρονται μέσω των λόγων των γυναικών που εμπλέκονται στη ζωή του, της Χρυσανγής, της Θυμιούλας και της Φραντσέζας. Ο έρωτας σε διάφορες εκδοχές του διατρέχει όλη την αφήγηση και καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις επιλογές του ήρωα. Αποτελεί δε προνομιακό πεδίο για να αναδειχθούν οι διαφορετικοί τρόποι πρόσληψης του ληστή από το γυναικείο - και όχι μόνο- κοινό: η απόρριψη: «Ετρόμαξε εις την σκέψιν ότι θα έφευγε με ένα ληστήν...Γίνου άνθρωπος καλός πρώτα. Ξέχασε τι είσαι σήμερα...»(124), η αμφισβήτηση της απόλυτης ελευθερίας: «Αυτό σου το κεφάλι τόμορφο το παραμονεύει η καρμανιόλα...ο χάρος σου στήνει καρτέρι σε κάθε βήμα σου...Θέλω να σε δω να ζης ελεύθερος. Φόβος να μη σου κόβη τον ύπνο σου...»(318-319), το ιδανικό της λεβεντιάς ως φορέα δικαιοσύνης: «ο Κίτσος είναι λεβέντης και ευγενικός και περήφανος. Αν μάθαινε τι τραβώ από τα χέρια του κακούργου του άντρα μου...θα παρατούσε τα λημέρια του και θα τον κεραύνωνε»(354), η ελαφριά, μυθοποιημένη εκδοχή: «-Α! τι παλληκάρι...όλαις η γυναίκες θα έχουν τρελλαθή μαζί του. Να φυλάκιζαν εμένα...Τι πάταγος και τι ωραίων σκάνδαλον γύρω από το όνομά μου. Ερωμένη ενός περίφημου λήσταρχου!...»(590). Από την άλλη, επιβεβαιώνεται ο νόμος των ληστών που επιβάλλει την αποχή από τις γυναίκες. Ο Κίτσος λόγω των πολλών ερωτικών σχέσεων «...δεν έχει πρακτικό μυαλό...Αγάπαις και λεβεντιαίς και ασηκλίκια..» (389). Για εκείνον οι γυναίκες είναι ο άλλος δρόμος, η εναλλακτική της ληστικής ζωής, την οποία φαίνεται τελικά να απορρίπτει, γιατί διέψευσε τις προσδοκίες του: «Βαρέθηκα...Αυτή τη ζωή...Όταν επήρα τα βουνά θάρρενα πως θα γλύτωνα από τα βάσανα του κόσμου. Μα δεν βαρυνέσαι; Τα βάσανα με πήραν το κατόπι...» (468). Το κάλεσμα να συμμετάσχει σε κάποια ληστική δράση είναι γι' αυτόν «η φωνή της συμφοράς, ...η φωνή που αφίνει ο δαίμονας όταν βγαίνει από την κόλασι και τρέχει στη γη»(320-321). Γι' αυτό φαίνεται αποφασισμένος να φύγει με τη Θυμιούλα στο Τουρκικό και να ξεκινήσει μια καινούρια ζωή, «Σε μέρη που δεν θα μας ξέρουν, να ζήσουμε αγνώριστοι, μα...αιώνια ευτυχισμένοι»(319). Όμως στην πράξη αυτό αποδεικνύεται αδύνατο. Οι ληστές, μαζί τους και ο παραδοσιακός κόσμος έχουν μπει στο στόχαστρο του νεωτερικού κράτους. Οι συνθήκες κοινωνικής ύπαρξης του ληστή δεν του επιτρέπουν να παντρευτεί και να φτιάξει οικογένεια⁴⁵⁴ και το στίγμα της συγγένειας μαζί του οδηγεί τα αγαπημένα του πρόσωπα σε περιθωριοποίηση και κοινωνική απαξίωση (1232-1237). Η αρχική επιλογή της φυγής στα όρη αποδεικνύεται αδιέξοδο, γιατί ακυρώνει

⁴⁵⁴ Σ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία...», σ. 84

κάθε δικαίωμα στην ευτυχία και στην πράξη δεν έχει επιστροφή. Καταλήγει να είναι μονόδρομος για τον Κίτσο και τελικά, μόνος και έρημος, απογοητευμένος και οργισμένος για άλλη μια φορά με «τον άδικο κόσμο», επιστρέφει στα ληστρικά λημέρια, αποφασισμένος για σκληρή εκδίκηση, πριν την τελική πτώση κάτω από το κοφτερό μαχαίρι της λαιμητόμου. Το πιο ατιμωτικό τέλος για έναν τέτοιο λεβέντη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο ληστής Κίτσος Νιβίτσας δρα εντός του συστήματος λειτουργίας του ληστρικού φαινομένου της εποχής του, έτσι όπως καθορίζεται από την ευρύτερη ιστορική, κοινωνική και πολιτική συνάφεια. Η ηγεμονική του στάση και συμπεριφορά επικυρώνεται με τους συνηθισμένους τρόπους πραγμάτωσης των ληστών, δηλαδή απαγωγές πλουσίων και εμπόρων, αναγκαστική φορολόγηση, απειλές για λεηλασίες, χαρατσώματα, εκβιασμούς, σφαγές. Κινείται, δηλαδή, ανάμεσα στην κρατική νομιμότητα, που αφαιρεί το οικονομικό πλεόνασμα, και την παραδοσιακή νομιμότητα, που επιβάλλεται με τη δύναμη των όπλων και τη βία. Η αναδιανομή του πλούτου στους κάθε λογής συνεργάτες και ληστοτρόφους τού εξασφαλίζουν και την αποδοχή και στήριξη στην επιχώρια κοινωνία και τον εγγράφουν με θετικό πρόσημο, αφού υπάρχει η αίσθηση ότι τα παίρνει από τους τοκογλύφους, αποκαθιστά δηλαδή μια κοινωνική αδικία.

Άλλωστε η στήριξη της τοπικής κοινωνίας είναι αναγκαίος όρος για την ύπαρξη και τη δράση του. Χωρίς τα απαραίτητα εφόδια για τη διατροφή, την ένδυση και τον οπλισμό, την ασφαλή παραμονή στα διάφορα λημέρια, τις πληροφορίες και τις προειδοποιήσεις ο Κίτσος και η συμμορία του δεν μπορούν να σταθούν. Γι' αυτό και διατηρεί ένα εκτεταμένο δίκτυο συνεργατών, που συγκροτείται από τσελινγκάδες, απλούς χωρικούς, ηγούμενους μοναστηριών, εκπροσώπους της τοπικής εξουσίας, αξιωματικούς και οδηγούς σε καταδιωκτικά σώματα, πολιτικά πρόσωπα της κεντρικής πολιτικής σκηνής. Όλοι αυτοί του διασφαλίζουν την ελεύθερη μετακίνηση στην ύπαιθρο της Αττικής, από το Λαύριο έως τη Μεγαρίδα και την Πελοπόννησο, την είσοδο στην πρωτεύουσα και την επιδεικτική παρουσία σε κεντρικά σημεία της. Ωστόσο, τα όρια αυτής της ελευθερίας καθορίζονται από τον συσχετισμό δυνάμεων στο ευρύτερο πολιτικό πεδίο, από τις συγκρούσεις και τον ανταγωνισμό μεταξύ κομμάτων και ισχυρών πολιτικών παικτών, όπως ο Κουμουνδούρος και ο Σκαρλάτος Σούτσος.

Η ένταξη και η παραμονή του Κίτσου σε αυτό το πλαίσιο και η παροχή των υπηρεσιών του στους πολιτικούς του προστάτες αποτελεί εξίσου αναγκαίο όρο για την ύπαρξη και την αναπαραγωγή του. Η ατιμωρησία, η ενεργοποίηση μηχανισμών για την αποφυγή της σύλληψης ενισχύουν τη φήμη του και την παρεμβατική του ικανότητα. Έτσι, φρονίζει να αναπαράγει το σύστημα που τον στηρίζει και να ακολουθεί τις υποδείξεις του, ώστε να ανανεώνεται η ισχύς του. Από αυτό, άλλωστε, απορρέουν τα πολιτικά του χαρακτηριστικά,

η λειτουργία του ως φορέα εξουσίας, που, σε συνδυασμό με την οπλική του ισχύ, του επιτρέπουν να διαπραγματεύεται επί ίσοις όροις είτε με τους φορείς της θεσμικής εξουσίας για τους όρους αμνηστίας ή αποχώρησής του είτε με τον επιχειρηματία Σερπιέρι «για τις υποθέσεις» τους. Ο Σερπιέρι προσέρχεται στο τραπέζι της διαπραγμάτευσης και «αποδέχεται» το δικαιοκράτορικό του σύστημα, που προβάλλει ως «σωστό και δίκαιο» να του δώσει το μερίδιό του, γιατί αναγνωρίζει την κυριαρχική του ισχύ: ανά πάσα στιγμή θα μπορούσε να τον αιχμαλωτίσει ή να ανατρέψει τα επιχειρηματικά του σχέδια. Ο Κίτσος όμως επιλέγει τη συνεργασία, γιατί έτσι ενισχύει και την εικόνα του σε συμβολικό επίπεδο, καταξιώνεται ως ισότιμος συνομιλητής στον χώρο των «καθωσπρέπει κυρίων». Παρότι φέρει στοιχεία της κλεφταρματολικής παράδοσης με το πέρασμα από τη νομιμότητα στην παρανομία και τη διαπραγμάτευση με την εξουσία για ευνοϊκές ρυθμίσεις και παραχωρήσεις, φαίνεται να προσαρμόζεται στα νέα δεδομένα οικονομικής συγκρότησης του σύγχρονου κράτους και να «τοποθετείται» μέσα από νέους ρόλους στο υπό διαμόρφωση σύστημα.

Ωστόσο, ελάχιστα από τα παραπάνω ιστορικά στοιχεία μπορούν να ανιχνευτούν στις παραστάσεις του Κίτσου-ήρωα του ληστρικού μυθιστορήματος. Πέρα από τα οφθαλμοφανή, όπως είναι τα κύρια ονόματα που συνδέονται με τη ζωή και τη δράση τους όπως ο Λαφαζάνης, ο Λύγκος, ή των κοινών συντρόφων, προκύπτουν αναλογίες μόνο σε σχέση με τη συνάφεια της ληστρικής ζωής: λημέρια, στάσεις και συμπεριφορές σε σχέση με τα παληκάρια τους, καταδιώξεις και συνεργαζόμενες συμμορίες, συγκρούσεις με τα καταδιωκτικά σώματα, αλλά και «εικόνες» από στιγμιότυπα της ζωής τους, π.χ. περιμένοντας στην ακτή για να φύγουν στο εξωτερικό. Στην προσωπική τους ζωή, το στοιχείο της τοπικής ετερότητας, καθώς είναι και οι δύο ξενόφερτοι και ανέστιοι, δεν έχουν τη δυνατότητα να καταφύγουν στη δική τους κοινότητα, καθορίζει την εξέλιξή τους. Από κει και πέρα οι δύο ληστές «συναντώνται» στις ευρύτερες κατηγορίες: χώρος, χρόνος, εποχή και στην ύπαρξη κοινών «τίτλων» στα κεφάλαια της ζωής τους, όχι όμως και στο περιεχόμενο των κεφαλαίων αυτών: κινούνται μεταξύ Αττικής και Πελοποννήσου, κατά τη δεκαετία του 1860 με βασικό χρονικό δείκτη την απαγωγή Σωτηρόπουλου το 1866, όταν στην κεντρική πολιτική σκηνή κυριαρχούν πολιτικοί όπως ο Βούλγαρης· στην παράθεση της βιογραφίας τους αναφερθήκαμε σε απαγωγές, απειλές, επίδειξη δύναμης και χρήση βίας, μόνο που τοποθετούνται σε διαφορετικό συγκείμενο και έχουν άλλη στόχευση. Στο πλαίσιο της διπολικής αντιπαράθεσης από τη μια της παραδοσιακής κοινωνίας και ληστείας

και από την άλλη της συγκεντρωτικής εξουσίας, εμφανίζουν στοιχεία του παραδοσιακού κόσμου, καθώς μοιράζονται το ίδιο δικαιοκώ σύστημα, όπου η αδικία, και η προδοσία τιμωρούνται χωρίς έλεος ενώ η αυτοδικία είναι ένας αποδεκτός τρόπος άσκησης βίας και αποκατάστασης του δικαίου.

Από την άλλη, ενώ ο Κίτσος ως ιστορικό πρόσωπο είναι μόνιμα πλαισιωμένος από τον αδερφό του Πήλιο, ως μυθιστορηματικός ήρωας συντροφεύεται από γυναίκες και ο έρωτας λειτουργεί ως καθοριστικός παράγοντας στον τρόπο που εξελίσσεται η ζωής του, με αποτέλεσμα να αναδεικνύεται περισσότερο ως «ιππότης των ορέων» και όχι ως βασιλιάς. Ακόμα, αν ο πρώτος μέσω του πελατειακού πολιτικού συστήματος και των σύνθετων δικτυώσεων προσπαθεί να προσαρμοστεί στη νέα τάξη πραγμάτων, ο δεύτερος αρνείται να αναζητήσει διαύλους επικοινωνίας με την κρατική πραγματικότητα του νεωτερικού κράτους και συγκρούεται με τους νέους εκπροσώπους του, δημάρχους, κομματάρχες, υπουργούς, μένει προσκολλημένος στην αδράνεια του παραδοσιακού κόσμου και στο τέλος συντρίβεται. Ο θάνατος είναι δεδομένος και για τους δύο, όμως ο ληστής έχει το ηρωικό τέλος που αρμόζει σε ένα παληκάρι καθώς πέφτει με το γιαταγάνι στο χέρι, ενώ ο μυθιστορηματικός ήρωας βιώνει με τη λαιμητόμο την απόλυτη κυριαρχία του συγκεντρωτικού κράτους και των κατασταλτικών μηχανισμών του. Βέβαια, το κεφάλι και των δύο καταλήγει τρόπαιο της νέας δικαιοκής τάξης.

Ο Α. Κυριακός φαίνεται ότι έχει γνώση της ιστορίας, αλλά δεν είναι αυτή η προτεραιότητά του. Δεν διστάζει να αναμιγνύει γεγονότα και πρόσωπα από διαφορετικές χρονικές περιόδους, όπως για παράδειγμα η αιχμαλωσία του Βαλσαμάκη που έγινε το 1869, από τη συμμορία του Κίτσου από το Χέλι, όταν και ο Κίτσος Νιβίτσας και ο Λύγκος ήταν ήδη νεκροί. Δεν έχει κανέναν ενδοιασμό να αφήνει στα κείμενά του φανερές ανακολουθίες: στο μυθιστόρημα αναφέρεται ο Νυφίτσας ως ληστής με τον οποίο είχε συνεργαστεί ο Λαφαζάνης στην απαγωγή Μπάμπα στις Σπέτσες (27), μόνο που αυτός είναι κάποιο άλλο πρόσωπο από τον κεντρικό ήρωα Κίτσο. Εμφανίζει τον ήρωά του ως ανιψιό του Λύγκου, παρόλο που γνωρίζει ότι ο Νιβίτσας δεν έχει συγγενική σχέση μαζί του, γιατί αυτό εξυπηρετεί την πλοκή. Ουσιαστικά, αυτό που ενδιαφέρει τον Κυριακό είναι η συναισθηματική εμπλοκή, η ένταση και η δραματικότητα, η ανταπόκριση του αναγνωστικού κοινού και η ταύτισή του με στάσεις, λόγους και καταστάσεις, με την εικονογραφία της τοπικής κοινωνίας μέσα από τις κοινωνικές διαστρωματώσεις, τις

πολιτικές διασυνδέσεις και το ηθικό και αξιακό της στερέωμα. Η ιστορία ως συμβαντολογία εν μέρει αποδομείται στο μυθιστόρημα, γι' αυτό και το τελευταίο δεν ενδείκνυται ως αξιόπιστη ιστορική πηγή για πρόσωπα και γεγονότα. Είναι όμως πολύτιμο ως χώρος αποτύπωσης των λαϊκών νοοτροπιών και ιδεολογιών, του τρόπου πρόσληψης των κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών που συντελούνται κατά την κατάρρευση του παραδοσιακού κόσμου και την ανάδυση του καινούριου που θα τον αντικαταστήσει.

Βιβλιογραφία

Ι. Πρωτογενείς πηγές

A. Εφημερίδες

Αιών, Ακρόπολις, Αλήθεια, Αμάλθεια, Αργολίς (Η), Αρκαδία, Ασπίς του Άργους, Αυγή

Βουλή, Βυζαντίς

Εθνικόν Φρόνημα, Εθνοφύλαξ, Ελληνικόν Μέλλον, Εφημερίς των Συζητήσεων, Ευαγγελισμός, Ευνομία

Ημερήσια Νέα

Κλειώ

Μέλλον, Μέρμινα

Νέα Γενεά, Νομιμόφρων, Νέον Άστυ, Νόμος

Παλιγγενεσία, Παναθήναια, Πρωινός Κήρυξ, Πρωινός Ταχυδρόμος

Ραδάμανθους

Στοά, Σύνταγμα

Το Ζαγόρι μας

B. Εφημερίς των συζητήσεων της βουλής

Συνεδριάσεις 34, 27 Ιουλίου 1865

Συνεδριάσεις 9, της 27 Δεκεμβρίου 1866

Συνεδριάσεις 28 της 24^{ης} Ιανουαρίου 1867, Συνεδριάσεις 31, 27 Ιανουαρίου 1867

Γ. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Α΄, Αθήναι, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1866-1867 : Συνεδρίαση 72, 22 Μαρτίου 1867

II. Δευτερογενείς πηγές

A. Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

- Αμπού, Έντμοντ *Ο βασιλεύς των ορέων*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2018
- Αναστασόπουλος Νίκος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος (μέσα 19ου - αρχές 20^{ου} αι.)*, Αθήνα, Εστία, 2018
- Ασδραχάς Σπύρος, «Αναπαραστάσεις και καταγραφές της ιστορίας», *Αρχειοτάξιο*, 13, Ιούνιος 2011, σ. 5-7
- _____, *Πρωτόγονη Επανάσταση. Αρματολοί και κλέφτες (18ος – 19ος αι.)*, Αθήνα, Εκδόσεις ΕΑΠ, 2019
- Ασπρέας, Γεώργιος, «Η ληστεία: πηγαί-θρύλοι-παραδόσεις», Εφ. *Ελληνικόν Μέλλον*: 20.08.1938/φ.2127, 25.08.1938/φ.2132, 26.08.1938/φ.2133
- Βασιλόπουλος, Χρήστος και Πετρόπουλος, Δημήτρης, *Ένοχοι και Αθώοι, 23 Ιστορίες από τη «Μηχανή του Χρόνου»*, Αθήνα, Πατάκης, 2013
- Βελουδής, Γιώργος, «Το σύγχρονο λαϊκό μυθιστόρημα», *Αντί*, τεύχος 86, 1977, σ. 40-46
- Βουρνάς, Τάσος, *Τα φοβερά ντοκουμέντα: Η σφαγή στο Δήλεσι. Αγγλοκρατία και ληστοκρατία*, Αθήνα, Φυτράκης, 1980
- Gallant, Thomas, *Νεότερη Ελλάδα. Από τον πόλεμο της ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας* (επιμ. Δ. Λαμπροπούλου και Κ. Γαρδίκας), Αθήνα, Πεδίο, 2017
- Γανίδου, Εύα, *Τύπος και λογοτεχνία στον ελληνικό Μεσοπόλεμο: το μυθιστόρημα και η αφηγηματική πεζογραφία στην Καθημερινή (1922-1940)*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ, 2024
- Γεωργακοπούλου, Νάντια, *Επιστροφή στη νέα Αθήνα: Κτίρια, πρόσωπα και διαδρομές από τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2021
- Γιοχάλας, Θανάσης και Βαΐου, Ζωή, *Η Αθήνα τον 19^ο αιώνα, Εικόνες μιας οδοιπορίας μέσω του τύπου*, Αθήνα : Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2021
- Gobineau (de), Arthur, *Στο βασίλειο των Ελλήνων (Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα)*, Αθήνα, Περίπλους, 1999

- Γούναρης Βασίλης, «Παράδοση», στο: Β. Γούναρης, *Δεν είν' ο περσινός καιρός... έλληνες κλεφταρματολοί και αλβανοί στασιαστές (1828-1829)*, Αθήνα, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2019, σ. 19-32
- _____, «Εκατό χρόνια “στο κλαρί”: το ληστικό φαινόμενο στο ελληνικό κράτος», στο: (επιμ. Ε. Χατζηβασιλείου) *Ενοπλες δυνάμεις και εσωτερική ασφάλεια (1833-2022)*, Τα διακόσια χρόνια του ελληνικού κράτους, Δομές και Θεσμοί, τ. 8, Αθήνα, ΕΚΠΑ-Τράπεζα Πειραιώς, 2023, σ. 43-56
- Δαμιανάκος, Στάθης, «Κοινωνική ληστεία και αγρο-ποιμενικός πολιτισμός στην Ελλάδα», στο Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον, 2003, σ. 65-97
- _____, *Ήθος και πολιτισμός των επικίνδυνων τάξεων στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον, 2005
- Δασκαρόλης, Ι. Β., «Ιουνιανά 1863, ο άγνωστος ελληνικός εμφύλιος», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τ.672, Ιούνιος 2024, σ. 31-44
- Δερμάτης, Γιώργος, *Λαύρειο το μαύρο φως· η μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία στο Λαύρειο, 1860-1917, ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, Λαύρειο, Τεχνολογικό-Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρείου (Ε.Μ.Π.), 2003
- _____, *Ως εφάνη τα μέταλλα τα εν Μαρωνεία-Τα μεταλλεία της Καμάριζας στο Λαύρειο*, Κοινότητα Αγίου Κωνσταντίνου, Καμάριζα, 2006
- Δερμεντζόπουλος, Χρήστος, *Το ληστικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα, μύθοι-παραστάσεις-ιδεολογία*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997
- _____, «Λαϊκή κουλτούρα και μνήμη. Η περίπτωση της “εξομολόγησης του ληστάρχου Πανοπούλου προς την κοινωνίαν”», *Ουτοπία*, 43, 2001, σ. 81-104
- Δερτιλής, Γ. Β., *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2014
- Δημαράς, Κ.Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα, Γνώση, 2000
- Δούρβαρης, Απόστολος, «Το ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα», *Γράμματα και Τέχνες*, τεύχος 10, Οκτώβριος 1982, σ. 3-5
- _____, *Ο Αριστείδης Κυριακός και το λαϊκό ανάγνωσμα*, Αθήνα, Στιγμή, 1992

- Ευαγγελίδης, Τρύφων, *Τα μετά τον Όθωνα ήτοι Ιστορία της Μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α' (1862-1898)*, εν Αθήναις, Εκδοτικό κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, 1898
- Θεοτοκάς, Νίκος και Κοταρίδης, Νίκος, «Η απονομή αμνηστίας και χάριτος κατά την οθωνική περίοδο. Καταστολή και αφομοίωση της εξέγερσης», στο: *Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006
- Ιατρού, Γιώργος, *Ενέδρα στο δήμαρχο. Κερατέα-Λαύριο 1865*, Καλύβια Αττικής, Εκδόσεις ΑΩ, 2021
- Καρατζένης, Δημήτριος, *Θύμιο Γάκης και η αιχμαλωσία της βασιλαρχόντισσας. Λήσταρχος-Εθνικός ήρωας*, Αθήναι, 1986
- Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Αριστεά, Ernst Ziller, *Αναμνήσεις*, Αθήνα, Libro, 1997
- Καρολίδης, Π., *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, τόμος ΣΤ', Εν Αθήναις, Τυπογραφείον Αλεξ. Βιτσικουνάκη, 1927
- Κάσσης, Κυριάκος, *Αντιεξουσιαστές και Ληστές στα βουνά της Ελλάδας (Α' 1821-1871)*, Μάνη-Αθήνα, Ιχώρ-Α.Λ.Α.Ε.Α.Σ., 2000
- Κολιόπουλος Ιωάννης, «Ληστεία και αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο: Θ. Βερέμης κ.ά., *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1997
- _____, *Η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι.).Περί λύχνων αφάς*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2005
- _____, «Περί 'κοινωνικών' και άλλων ληστών στη νεότερη Ελλάδα», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 23, 1980, σ. 428
- Κορδάτος, Γιάννης, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τ.12, Αθήνα, Εκδόσεις 20^{ος} αιώνας, 1957
- Κούγκουλος, Θανάσης, «Το ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα. Διερευνώντας ένα παραγνωρισμένο λογοτεχνικό πεδίο», *The Athens Review of Books*, τεύχος 127, Απρίλιος 2021, σ. 48-50

- _____, «Εισαγωγή», στο Θ. Κούγκουλος (επιμ.) *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Gutenberg, 2021, σ.17-41
- Κρέμος, Γ.Π., «Η ληστεία εν τη ελληνική ιστορία», στο Κ. Σκόκου, *Εθνικόν Ημερολόγιον χρονολογικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν του έτους 1896*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Ανέστη Κωνσταντινίδου, σ. 242-250
- Κυριακός, Αριστείδης, *Κίτσος και Λαφαζάνης: πρωτότυπον ιστορικόν μυθιστόρημα*, Εν Αθήναις, Αναγνωστόπουλος-Πετράκος, 1910
- Κωφός, Ευάγγελος, «Το επεισόδιο του Δήλεσι. Μέτρα κατά της ληστείας», *Ι.Ε.Ε.*, τ. ΙΓ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 306-309
- Λασσάνη, Γεωργίου, *Έκθεσις περί ληστείας*, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2018
- Μαρκεζίνης, Σπ. Β., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828-1964*, τόμος δεύτερος, Αθήνα, Πάπυρος, 1966
- Μαστροδημήτρης, Π. Δ., «Παραλογοτεχνία και κοινωνική πραγματικότητα (Η περίπτωση των ληστρικών μυθιστορημάτων)», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα, 1995, σ. 382-391
- Μερακλής, Μ.Γ., «Παραλογοτεχνία», *Παρνασσός*, Τόμος ΚΕ', αρ. 4, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1983, σ. 567-587
- Μιχοπούλου, Άννα, «Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι και δύο επεισόδια ληστείας στην περιοχή Αραφήνα (Ραφήνα) Αττικής τον 19^ο αιώνα», *Πρακτικά ΙΒ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής*, Καλύβια Θορικού Αττικής, σ. 285-308
- Μπιμπής, Παναγιώτης, *Το Χέλι και η συμβολή του στους αγώνες του έθνους*, Άργος, 2002
- Νιρβάνας, Παύλος, «Η ληστρική φιλολογία», εφ. *Το Άστυ*, 02.07.1902/φ.4180
- _____, «Ζήτημα...αισθητικών», εφ. *Το Άστυ*, 27.06.1902/φ.4175
- Νιτσιάκος, Βασίλης, «Η εξέλιξη της ημινομαδικής κτηνοτροφικής κοινότητας στα πλαίσια των εθνικών αγροτικών σχέσεων. Αναφορά στο παράδειγμα της Αετομιλίτσας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 28, 1986-87, Ανάτυπο, Ιωάννινα, σ. 261-284

- Ντενίση, Σοφία, «Εκτυλίσσοντας τον μίτο του ελληνικού μυθιστορήματος του 19^{ου} αιώνα: ζητήματα όρων και ορισμών στο διεθνές και εθνικό τους πλαίσιο», στο Θ. Κούγκουλος (επιμ.) *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Gutenberg, 2021, σ. 43-54
- Οικονόμος, Μάνθος, «Ο Ανδρέας Πλακίδας-Η Ευγενούλα-Ο Περικλής. Ένα δημοτικό τραγούδι», *Το Ζαγόρι μας*, φ. 112, Ιούλιος-Αύγουστος 1987, σ. 82, 91
- Ορεσίβιος, Πεντέλη: *Από τους βυζαντινούς χρόνους έως τη σύγχρονη εποχή*, ηλεκτρονικό βιβλίο, διαθέσιμο στο: <https://www.iranon.gr>PENTELI>PenteliEbooks>
- Παπαρρηγόπουλος, Δημήτριος (Ανώνυμου), *Σκέψεις ενός ληστού ή η καταδίκη της κοινωνίας*, Αθήνησι, Τυπογραφείον Δ. Αθ. Μαυρομαμάτη, 1861
- Παύλου, Σάββας, «Νέες πληροφορίες για τις εκδόσεις έργων του Αριστείδη Κυριακού στην Κύπρο» & «Επί του πιεστηρίου υστερόγραφον», *μικροφιλολογικά*, τ.4, Φθινόπωρο 1998, σ. 17-20, 47
- Πετροχείλου, Άννα, «Τα σπήλαια της ΝΑ. Αττικής», *Πρακτικά Δ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής*, Καλύβια, 1993, σ. 313-321
- Πολίτης, Αλέξης, *Το δημοτικό τραγούδι*, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., 2011
- Πολυκανδριώτη, Ουρανία, «Στοιχεία για την παραλογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τεύχος 47, Δεκέμβριος 2007, σ. 504-510
- Ροΐδης, Εμμανουήλ, «Περί ληστείας», *Άπαντα*, τ. Ε', Αθήνα, Ερμής, 1978, σ. 405-408
- Ρούσσος, Γεώργιος, *Νεώτερη Ιστορία του ελληνικού έθνους 1826-1974*, τόμος Δ, Αθήνα, Ελληνική Μορφωτική Εστία, 1975
- Σαχίνης, Απόστολος, «Ορολογία και “θεωρία” περί μυθιστορήματος στην Ελλάδα (1750-1850)», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, Συνεδρία της 14 Μαρτίου 1991, τόμος 66^{ος}, σ. 132-202
- Σκοπετέα, Έλλη, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988
- Σπυρομίλιος, *Απομνημονεύματα της Δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου 1825-1826*, Αθήνα, υπό Ιω. Βλαχογιάννη, 1926

- Συμεωνίδου, Πολυξένη, «Η “βιομηχανική φιλολογία”: κριτικές τοποθετήσεις για την “παραλογοτεχνία” στην εφ. Το άσπρη (1890-1907)», στο Θ. Κούγκουλος (επιμ.) *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Gutenberg, 2021, σ. 141-167
- Σωτηρόπουλος Σωτήρης, *Τριάκοντα εξ ημερών αιχμαλωσία και συμβίωσις μετά ληστών*, Αθήνησι, Τυπογραφείον Φραγκλίνος, 1867
- Τάκερμαν, Κάρολος, *Οι Έλληνες της σήμερα*, Αθήνησι, Εκ του τυπογραφείου της φιλοκαλίας, 1877
- Τζάκης, Διονύσης, «Διαχείριση των συγκρούσεων στον αρματολισμό: σχόλια με αφορμή ένα τραγούδι», *Δοκιμές*, τεύχος 3, άνοιξη 1995, σ. 153-184
- _____, «Ενοπλοι στην ελληνοτουρκική μεθόριο στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Τα όρια των αρματολικιών και τα σύνορα των κρατών», *Δοκιμές*, τεύχος 4, Φθινόπωρο 1996, σ. 7-43
- _____, «Ληστεία στη Βοιωτία κατά το 19ο αιώνα», 2011, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, Βοιωτία URL: <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=12813>>
- _____, «Οι οπλαρχηγοί της Άρτας στα μέσα του 19ου αιώνα και τα δίκτυα του ελληνικού αλυτρωτισμού», στο Η. Σκουλίδας (επιμ.), *Narda - Οθωμανική Άρτα. Η μετάβαση από την ύστερη οθωμανική περίοδο στην ελληνική πόλη*, Άρτα: ΤΕΙ Ηπείρου και περ. Σκουφάς, 2017, σ. 53-68
- Τζούκας, Βαγγέλης, «Κράτος, καταστολή και τοπικές κοινωνίες στο Μεσοπόλεμο. Η ληστεία στην Ήπειρο», στο: Ε. Αβδελά κ.ά. (επιμ.) *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2017, σ. 133-149
- Τζούμα, Άννα, «Ιστορία και Λογοτεχνία», *Μνήμων*, 19, Αθήνα, 1997, σ. 109-121
- Τζουμέρκας, Π. «Πατριαρχείο Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής (συνοπτική ιστορική παρουσίαση)», *Επιστημονική Επετηρίς*, Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 827-865
- Tonnet, Henri, *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*, Αθήνα, Πατάκης, 1999
- Τσατσούλης, Δημήτρης, «Ιστορία και Μυθοπλασία», *Γράμματα και Τέχνες*, τεύχος 78, Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1996, σ. 19-20
- Vitti, Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1987

- Φιλιπαίος, Νίκος, «Η Λαϊκή Λογοτεχνία στην Ελλάδα κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα», περ. *Αντλία*, τεύχος 6, Σεπτέμβριος 2017, σ. 89-104
- Χαλατσάς, Δημήτρης, *Ληστρικά Τραγούδια*, Αθήνα, Εστία, 2003
- Χανός, Δημήτρης, *Η λαϊκή λογοτεχνία (το λαϊκό μυθιστόρημα)*, τόμοι Α-Β, Αθήνα, Περιοδικές εκδόσεις «Μάσκας», 1987
- Χατζής, Γιάννης, «Τα “Φτηνά Φυλλάδια”, η “Παραφιλολογία”, το “Λαϊκό Μυθιστόρημα” καθώς και η προσπάθεια μιας κάποιας διαχρονικής προσέγγισής τους», *Γιατί*, τεύχος 105, Μάρτιος 1984, σ. 29-44
- Χατζησωτηρίου, Γ.Δ. «Τα επώνυμα της Ν.Α. Αττικής και η σύγκριση αυτών με άλλες περιοχές του ελληνικού και Ν. Αλβανικού χώρου», *Πρακτικά Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής*, Καλύβια, 1986, σ. 383-432

Β. Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Belle, Henri, *Trois années en Grèce*, Paris, Librairie Hachette et cie, 1881
- Cambresy, Alphonse, «Le Laurium», Extrait de la *Revue Universelle des mines*, etc 3e serie, t.vi, 33e annee, 1889, pp. 1-150
- Jenkins, Romily, *The Dilessi Murders*, London, Longmans, 1961
- Ledoux, Charles « Le Laurium et les mines d’ argent en Grèce », *Revue des deux mondes* 97, Janvier 1872, pp. 552-571
- Countess of Jersey, M.E., “The romance of a mine”, *National Review*, Vol. 11, No 45, London, July 1888, pp. 701-710

Γ. Δικτυογραφία

<https://argolika.gr/2025/08/10/kitsos-nyfitsas-lhstarxos-apo-thn-argolida/>

<https://arachnaio.blogspot.com/search/labelΛΗΣΤΕΣ-ΑΠΟ-ΤΟ-ΧΕΛΙ>

<https://www.mixanitouxronou.gr/ta-adelfia-ap-to-sevntikioi-smyrnis-poy-ekanan-terastia-perioysia-stin-aigypto-stin-ayli-toy-saint/>

Παράρτημα Α : Περίληψη της υπόθεσης του λογοτεχνικού μυθιστορήματος

Ο Κίτσος οργισμένος μετά την άρνηση του Δημάρχου να του δώσει την κόρη του Χρυσανγή, βαφτιστικά του υπουργού Σωτηρόπουλου, επειδή είναι κοινωνικά κατώτερος και ανιψιός του λήσταρχου Λύγκου, εγκαταλείπει οργισμένος την Θάλπουσα και βγαίνει στο κλαρί, αποφασισμένος να εκδικηθεί για την ταπείνωση αυτή. Γρήγορα αποκτά φήμη στυγερού ληστή, αν και ο ίδιος δεν έχει διαπράξει κάποιο φόνο, όμως ένας μυστικός εχθρός που τον ακολουθεί κατά πόδας τον υπονομεύει με τρόπο, ώστε να αποδίδονται σε αυτόν απεχθή εγκλήματα. Παράλληλα, προσπαθεί να μάθει πού έκρυψε ο πατέρας της την Χρυσανγή, γι' αυτό έρχεται σε επαφή με τον ληστή Λαφαζάνη, που ξέρει το μυστικό, αλλά αρνείται να το αποκαλύψει, γιατί έχει ειδική συνεργασία με τον δήμαρχο. Όταν μαθαίνει ότι είναι κλεισμένη σε μοναστήρι στην Τήνο αποφασίζει να την κλέψει. Μεταμφιεσμένος σε κομματάρχη και ανιψιό του Δημάρχου επισκέπτεται τον υπουργό Σωτηρόπουλο και εξασφαλίζει μια επιστολή του, ώστε να του επιτραπεί η είσοδος στο μοναστήρι. Η παραπλάνηση όμως αποκαλύπτεται, ο Κίτσος καταφέρνει να γλιτώσει και η Χρυσανγή επιστρέφει στο σπίτι του πατέρα της.

Την ίδια περίοδο ο Λαφαζάνης μαθαίνει ότι ο υπουργός Σωτηρόπουλος έχει δώσει εντολή για αυστηρή καταδίωξη εναντίον του κι ενώ μέχρι τότε «ησύχαζε» αναγκάζεται να ξαναβγεί στο κλαρί. Σχηματίζει συμμορία με τον ξάδερφό του Μπαζό και τον Καραγκούνη, με προοπτική για συνεργασία και με τον Κίτσο, ώστε να κλέψουν τη Χρυσανγή, να σκοτώσουν τον δήμαρχο και να αιχμαλωτίσουν τον Σωτηρόπουλο. Όμως, αποδεικνύεται ότι η Χρυσανγή, όταν δήλωνε ερωτευμένη με τον Κίτσο, έστειλε ερωτικές επιστολές στον αρραβωνιαστικό της φίλης της, Θυμιούλας. Ο Κίτσος οργισμένος ετοιμάζεται να την σκοτώσει, τελικά όμως την καταδικάζει να μείνει ανύπανδρη, με την απειλή ότι θα σκοτώνει όποιον αγαπήσει και θα διαλύει όποιον γάμο δρομολογήσει. Πράγματι, όταν αποφασίζει να παντρευτεί τον Δημητράκη, κομματάρχη του Σωτηρόπουλου, που αγνοεί τις απειλές του Κίτσου, ο γάμος μετατρέπεται σε παρωδία, όπου ο Κίτσος εξευτελίζει το γαμπρό και φεύγει τελικά με τη Θυμιούλα. Η τελευταία αποκαλύπτεται ότι ήταν ο μυστικός εχθρός του για να εκδικηθεί τη Χρυσανγή, μετατρέπεται, όμως, σε πολύτιμο βοηθό του.

Ενώ η συμμορία είναι έτοιμη για την απαγωγή του Σωτηρόπουλου, ο Κίτσος απουσιάζει, γιατί η Θυμιούλα του ρίχνει υπνωτικό και ο Μπαζός προσβεβλημένος με τη συμπεριφορά του Λαφαζάνη φεύγει, οπότε ο τελευταίος προχωρά στην απαγωγή μόνο με τον πιστό Καραγκούννη και κάποιους νέους συντρόφους. Το μίσος του Κίτσου προς τη Χρυσανγή μαλακώνει, όταν μαθαίνει για την κακοποιητική συμπεριφορά του Δημητράκη, μάλιστα τη γλιτώνει από τα χέρια του και να τον εξαναγκάσει να φύγει από τη ζωή της. Η Χρυσανγή έκτοτε μετανιωμένη για τον τρόπο που φέρθηκε στον Κίτσο, τον αναζητά στα όρη, περνά διάφορες περιπέτειες και καταλήγει με πολύ επιβαρυνμένη υγεία στο σπίτι της Σταυρομάνας, που τη φροντίζει με πρωτοβουλία του Λαφαζάνη. Η Θυμιούλα πιστεύοντας ότι ο Κίτσος την πρόδωσε, αποφασίζει να πουλήσει την περιουσία της για να εκδικηθεί, καταλήγει όμως στη φυλακή ως συνεργάτης του κι εκείνος ζητά βοήθεια για την αποφυλάκιση της από τη Φρανσέζα, ερωμένη του, την οποία είχε σώσει στο παρελθόν από κάποιους φυγόδικους. Εκείνη εν αγνοία της ζητά την παρέμβαση του Δημητράκη, που έχει γίνει ιδιαίτερος του υπουργού Δικαιοσύνης και του δίνει έτσι την ευκαιρία να την παρακολουθήσει, για να τον οδηγήσει στον Κίτσο με σκοπό να τον συλλάβει. Όντως ο Κίτσος βρίσκεται περικυκλωμένος από ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις, την κρίσιμη στιγμή, όμως, τον σώζει ο Μπαζός με τα παλληκάρια που βρήκε για τη νέα συμμορία τους. Ο Κίτσος για εκδίκηση αιχμαλωτίζει τον δήμαρχο Θαλούσης και εκβιάζει τον Δημητράκη ότι, αν δεν φροντίσει να αποφυλακιστεί η Θυμιούλα, θα τον καταγγείλει ως ηθικό αυτουργό της απαγωγής του πεθερού του, με βάση παλιά επιστολή. Έτσι, η Θυμιούλα απελευθερώνεται και συνεχίζει τη ζωή της με τον Κίτσο, αντιμετωπίζοντας όμως την κατακραυγή του χωριού.

Ο Κίτσος ειδοποιείται από τον Λαφαζάνη για την κατάσταση της Χρυσανγής και όταν βλέπει ότι είναι ετοιμοθάνατη, τη λυπάται και την αφήνει να ελπίζει ότι θα ζήσουν μαζί. Μετακινεί μάλιστα το λημέρι του για να βρίσκεται κοντά της. Η είδηση ότι η Θυμιούλα είναι έγκυος τον εγκλωβίζει και αποφασίζει στο άμεσο μέλλον να διαλύσει τη συμμορία και να αφήσει τα παλληκάρια του στον Λαφαζάνη, προς το παρόν όμως θα στεκόταν δίπλα στη Χρυσανγή. Η Θυμιούλα, που περίμενε ότι θα έφευγαν στο Τουρκικό για να παντρευτούν, καταλαβαίνει ότι ο Κίτσος της λέει ψέματα και παρακολουθώντας τον, γρήγορα ανακαλύπτει την άρρωστη Χρυσανγή, η οποία από μία παρεξήγηση μαθαίνει ότι ο Κίτσος μένει από οίκτο κοντά της και σύντομα ξεψυχά στην αγκαλιά του. Την αλήθεια για τον Κίτσο μαθαίνει και η Θυμιούλα, αποφεύγει όμως να τον συναντήσει, γιατί την

παρακολουθούν οι αρχές, ώστε να βρουν τα ίχνη του. Ταυτόχρονα την αναζητά και ο Κίτσος και ο δρόμος του τον βγάζει στο σπίτι της Φραντσέζας στο Αίγιο, όπου κινδυνεύει να τον συλλάβει ο εισαγγελέας, καθώς υπάρχει αυστηρή εντολή εντοπισμού του. Σώζεται χάρη στη βοήθεια του Περικλή, που είναι στην υπηρεσία της Φραντσέζας, τον οποίο τελικά παντρεύεται για να διασώσει το όνομά της. Άλλωστε ο Κίτσος της είχε ανακοινώσει ότι θα παντρευτεί τη Θυμιούλα.

Εν τω μεταξύ η Θυμιούλα έμενε με τον Μπαζό και τη σύντροφό του Δάφνη σε μια σπηλιά. Ο Κίτσος την είχε ενημερώσει μέσω του Μπαζού ότι θα την περιμένει σε μια παραλία για να φύγουν με πλοίο στο Τουρκικό. Την ημέρα του ραντεβού, όμως, η Θυμιούλα γεννούσε στη σπηλιά το γιο τους, χωρίς βέβαια να το ξέρει ο Κίτσος που περίμενε μάταια. Προσπαθεί να τη βρει, όμως, τα στρατιωτικά αποσπάσματα που περιπολούν συνεχώς τον αναγκάζουν να κρύβεται. Ο Μπαζός φεύγει από τη σπηλιά για να τον ειδοποιήσει, όμως συναντά την ίδια δυσκολία, ενώ όλοι οι ληστοτρόφοι τους έχουν συλληφθεί. Όταν οι δύο ληστές συναντιούνται τυχαία, μόλις που καταφέρνουν να ξεφύγουν από τα καταδιωκτικά, που είχαν έρθει από τη Στερεά Ελλάδα. Αναζητούν και εντοπίζουν τον Λαφαζάνη και να του προτείνουν να ενωθούν και με τον Λύγκο για να αντιμετωπίσουν τη νέα κατάσταση. Εν τω μεταξύ στη σπηλιά, τρεις μέρες μετά την αναχώρηση του Μπαζού φεύγει και η Δάφνη, για να βρει κάποιο σπίτι στα Καλάβρυτα να μεταφερθεί η λεχώνα με το μωρό. Δεν επιστρέφει όμως ποτέ στη σπηλιά, γιατί συναντά τον άντρα της και επιλέγει να επιστρέψει κοντά του και να αφήσει την ανασφαλή ζωή που έχει με τον Μπαζό.

Η Θυμιούλα απελπισμένη και μόνη στη σπηλιά με το μωρό νιώθει πλήρως εγκαταλελειμμένη από τον Κίτσο και βρίσκει συμπαράσταση σε έναν νεαρό βοσκό, τον Θάνο, και σύντομα βρίσκει φιλοξενία στο σπίτι που ζει με την αδερφή του Φώτω. Τα δυο αδέρφια τη φροντίζουν σαν να ήταν αδερφή τους, όμως η Θυμιούλα αντιλαμβάνεται ότι ο Θάνος την ερωτεύεται και μοιράζεται με τη Φώτω την ανησυχία της αλλά και το παρελθόν της. Ο Θάνος μαθαίνει τυχαία την αλήθεια για τον Κίτσο και αποφασίζει να πάει να τον βρει, για να τον σκοτώσει. Προσποιούμενος τον επίδοξο ληστή προσπαθεί να έρθει σε επαφή με τον Κίτσο, όμως του ζητήθηκε να περάσει πρώτα μια δοκιμασία: να μεταφέρει την επιστολή για την ένωση των συμμοριών στον Λύγκο και να επιστρέψει με την απάντησή του. Ο Θάνος εύκολα ολοκληρώνει την αποστολή του, αφού εντοπίζει τον

Λύγκο, που μόλις είχε επιτύχει να αιχμαλωτίσει τον Βαλσαμάκη. Επιστρέφοντας στο λημέρι του Λαφαζάνη βρίσκεται επιτέλους μόνος με τον Κίτσο και όταν καταλαβαίνει ότι εκείνος αγαπάει πραγματικά τη Θυμιούλα, τον καλεί σε μονομαχία, εύκολα όμως ο ληστής τον αφοπλίζει. Παρά τις απειλές του για να του αποκαλύψει ο Θάνος το μέρος που βρίσκεται η Θυμιούλα, εκείνος αρνείται πεισματικά. Ο Κίτσος εξοργίζεται αρχικά, όμως στη συνέχεια προβληματίζεται και προσπαθεί να καταλάβει τα κίνητρα του Θάνου. Όταν εκείνος του περιγράφει το είδος της ζωής που θα έχει η Θυμιούλα ως γυναίκα ληστή, ο Κίτσος συνειδητοποιεί ότι δεν έχει δικαίωμα να την ρίξει σε τέτοιες δυσκολίες. Αποφασίζει να αποσυρθεί από τη ζωή της, οπότε πλέον είναι ελεύθερη να παντρευτεί τον Θάνο. Για το μωρό κανονίζουν να βρεθεί μια οικογένεια να το υιοθετήσει, ώστε να μπορεί να το βλέπει ο Κίτσος. Μόνος πια ο λήσταρχος, συνειδητοποιώντας τις επιλογές που του απομένουν, στρέφεται προς τον Λαφαζάνη με προτροπές για νέες δράσεις. Έκτοτε η συμμορία των Κίτσου, Λαφαζάνη και Λύγκου θα τρομοκρατούσαν την περιοχή της Τρίπολης και της Κορίνθου.

Ο Θάνος επιστρέφει στο χωριό, αφηγείται τα πάντα στη Θυμιούλα και αφού βρίσκουν ένα άκληρο ζευγάρι που συμφωνεί να υιοθετήσει το παιδί του Κίτσου, παντρεύονται και συνεχίζουν ευτυχισμένοι τη ζωή τους. Ένα βράδυ πάει και ο Κίτσος συγκινημένος να δει τον γιο του και με περηφάνεια τον δείχνει στους συντρόφους του. Υπόσχεται μάλιστα απόλυτη ασφάλεια στο χωριό από ληστρικές επιθέσεις. Λίγο καιρό αργότερα, ένα χειμωνιάτικο βράδυ ο Κίτσος επισκέπτεται τον τάφο της Χρυσανγής και κλαίγοντας σαν μικρό παιδί εξομολογείται τη δυστυχία του, καθώς έχει απομείνει μόνος και έρημος. Φεύγοντας παίρνει και πάλι το δρόμο προς τα όρη ψιθυρίζοντας απειλές προς τον κόσμο.

Ο γιος του Κίτσου αποδείχτηκε ένα παιδί άγριο και οξύθυμο, που έμπλεκε σε καυγάδες και δε δίστασε να πυροβολήσει προς το μέρος μιας κοπέλας που δεν ανταποκρινόταν στον έρωτά του. Αν και βαφτίστηκε Γεώργιος, όλοι τον αποκαλούσαν Γκέκα και ο θετός του πατέρας τα υπέμενε όλα καρτερικά ως μοιραία, αφού ήταν παιδί ληστή. Δεκαπέντε χρόνια μετά τη σκηνή στο νεκροταφείο τον επισκέπτεται ο Θύμιος από τη συμμορία του Λαφαζάνη, που τώρα τον αποκαλούν Γέρο-Σεβάσμιο και του αποκαλύπτει την αλήθεια δίνοντάς του ένα μικρό δέμα από τον πραγματικό του πατέρα, τον Κίτσο, που τον εκτέλεσαν στη λαιμητόμο. Στο δέμα είχε κρατήσει ένα φυλαχτό της Θυμιούλας κι ένα αποξηραμένο κίτρινο τριαντάφυλλο από τον τάφο της Χρυσανγής. Ο Γκέκας αποφασίζει

να φύγει με τον Γέρο Σεβάσμιο για να βρουν τη μάνα του, με την οποία είναι οργισμένος, γιατί είχε χρόνια να τον επισκεφτεί. Στο χωριό της Θυμιούλας ο Σεβάσμιος εντέχνως τον απομακρύνει, όταν ανακαλύπτει ότι θέλει να κλέψει την όμορφη Κρυστάλλω, που είναι όμως αδελφή του. Με πρότασή του εγκαθίστανται στην Ήπειρο, στο χωριό του Σεβάσμιου, όπου πια ο Μουσακή-Γκέκας εξελίσσεται σε λήσταρχο ισάξιο του πατέρα του, αφού καταφέρνει να αιχμαλωτίσει με επιτυχία τη Δούκω του Αβέρωφ στο Μέτσοβο. Μετά από αυτήν την επιτυχία οι ληστές εξαφανίζονται στα μέρη της Μακεδονίας και πέντε χρόνια μετά, συνεργαζόμενοι με τη συμμορία του Τσανάκα, αιχμαλωτίζουν την Ευγενία Πλακίδα και τον 12χρονο Περικλή στο Ζαγόρι. Το πρόσωπο του Μουσακή-Γκέκα καμία δεν το είδε γιατί πάντα φορούσε μάσκα. Έκτοτε εξαφανίστηκε και κανείς δεν ξέρει τι απέγινε.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.